

A KÜZDELEMNEK VÉGE, S MÉGSEM A VÉGE.*

Az előző önéletrajzi adatok nagy körvonalakban vázolják pályám tapasztalatait és viszontagságait gyermekségemtől kezdve öreg koromig. Hogy úgy mondjam: anyagi festményét adják egy szokatlan életnek, fénye-árnya minden változásával, lefestik a szabóinas, nevelő, tanuló, szolga, efendi, dervis, egyetemi tanár és nemzetközi író küzdelmeit és kalandjait. Ám e festmény részletei csak külsőségek; a belső tartalomnak csak héját, nem magvát adják. Ezek a jegyzetek nem festik le ugyanoly szembetűnően azokat a lelki, szellemi küzdelmeket és szenvedéseket, a melyek életem mindezen különböző korszakain nyomot hagytak, s a melyek mindenike mély befolyást gyakorolt gondolataimra és nézeteimre.

Bizonyos tények felsorolása némileg kielégítheti az ember személyes hiúságát, minthogy azonban az öndicsőítés üres elégtétele aligha ad megfelelő ellenértéket múltam minden keserű szenvedéséért: ki kell egészítenem történetemet nézeteimmel, a melyek az ázsiai és európai társadalom némely intézményeinek, szokásának és erkölcsének óvatos összehasonlításából erednek. Könnyen lehetséges, hogy ezeket a nézeteket, szellemi életem átalakulásának főtenyezőit, mások is osztják és különbözőképen fejtik ki, de az az út, a melyen én tapasztalataimhoz jutottam, mégis inkább eltért a közönségestől, mert előttem sem európai, sem ázsiai ember nem játszott még oly sokféle szerepet a világ színpadán, két kontinensen. Ennélfogva törekedni fogok megvonni a párhuzamot az ázsiai és európai tár-

* Befejező részlet *Vámbévy Ármin* önéletrajzából, a mely *The Story of my Struggles* cím alatt most jelent meg Londonban Fisher Unwin kiadásában.

sadalom némely intézménye, szokása és erkölce közt. Leleplezek egy festményt akkori szellemi állapotomról, a mikor ázsiai gondolkodással szaturálva megismerkedtem Európa különböző országaival és bemutatom, hogy a két világot összehasonlítván, miként jutottam arra a következtetésre, hogy itt is, ott is rövidlátás, előítélet, elfogultság és a tárgyilagosság hiánya gátolják azt, hogy mély és igazságos vélemények képződ-hessenek.

A mikor először hagytam el a Nyugatot, hogy Ázsia világába lépjek, Európa országairól és népeiről csak fölületes elméleti ismereteim voltak, a melyeket a különböző nyugati nemzetek irodalmainak tanulmányozása alkalmával gyűjtöttem, de gyakorlatilag egyikükkel sem volt ismeretségem. Első tapasztalataim a konstantinápolyi török társadalommal — a melyen sok nyugati szokás bevezetése ellenére is alapjában véve határozottan rajta van az ázsiai bélyeg — az újság ingere és kifejezett előszeretetem révén is, a melylyel a Kelet iránt viseltettem, sok tekintetben kellemesek voltak. A szíves fogadtatás és barátságos bánásmód, a melyet az idegenre is kiterjesztenek, tekintet nélkül múltjára, bizonyára elhajolják és megejtik azt, a ki bennök részesül. Az ember egy csapással mindenütt otthon érzi magát és a kultúra két fajtájának futólagos összehasonlítása határozottan az ó-világ javára szól. Később, miután bizonyos időt töltöttünk ázsiai emberek közt, s belemélyedtünk a vallást, embereket és a világot illető nézeteikbe, az egyhangúság, közömbösség és álmodás bizonyos érzete vesz erőt rajtunk. Vérünk ellustul, ásítunk és izgünk-mozgunk, míg a keleti ember, a mindig egykedvű, mozdulatlanul ül s szemmel látható meglelégedéssel bámulja az eget.

Mennél jobban megismerkedtem a belső ázsiai világgal, annál jobban hatalmukba ejtettek ezek az érzetek. A perzsa társadalomban is kínoztak már ezek az egészen ázsiai formák, de Közép-Ázsiában, a hol a világ nyolczszáz évvel öregebb, valóban megborzadtam a látottaktól. Ugyanazokban a dolgokban, a melyek az ázsiai élettel való első megismerkedésem alkalmával, megtetszettek nekem, most Ázsia hanyatlásának, zsarnokságának és nyomorúságának okait ismertem föl. Az ó-világot, a mely sohasem volt ment azoktól a hibáktól és bűnöktől, a melyek most romlott állapotában, szemünkbe tűnnek, idővel megvetendőnek és emberhez méltatlannak találtam és sóvárgó szemekkel fordultam vissza a Nyugathoz. Nem tudom leírni

azt a gyönyört, a melyet éreztem, a mikor modern világunk keleti partjaira léptem, minden napi utazás után szabadabban lélekztem. Örültem, a mikor utoljára láttam a másik világ romjait, nyomorúságát, meddőségét, s a képek, a melyek ifjabb éveimben fölhevült képzeletemet részben újdonságukkal is annyira rabul ejtették, most megborzasztottak, valahányszor rájuk gondoltam.

Ilyen volt lelkem állapota, a mikor Ázsiából visszatértem. Ha keleti utazásom előtt oly helyzetben vagyok, hogy Európa vallási, társadalmi és politikai viszonyába mélyebben bepillant-hatok, mint a hogyan azokba a szegény, autodidakta tanuló bepillantott, Ázsiát illető benyomásaim és véleményem valószínűleg egészen mások lettek volna, s a két kultúra összehasonlítására törekvő tanulmányaim eredménye bizonyára sokkal tárgyilagosabb lett volna. De ide is, oda is mint meglett férfi értem, a ki az első benyomás varázsa alatt mindent rózsás világításban láttam, a kinek minden tetszett s csak később, a mikor a valóság és tisztább észrehevés hideg fénye mindent igazi világításában tárt elém, kezdettem egészen más szemmel nézni Európát, s a nyugati világ eseményeiről való véleményem jelentékenyen módosult. És most, éltem alkonyánál, elfogulatlan szemmel jártatván szemeim a gazdag tapasztalat láthatárán, s észrehevén a fényt és árnyat úgy az ó- mint az új-világban, úgy az ázsiai mint az európai kultúrában, — most, hogy semmiféle személyes érdek, sem pedig előítélet nem homályosítja el látásomat: most egészen másképen látom és ítélem meg a dolgokat, s kötelességemnek tartom, hogy olvasóimat ezekkel a módosult nézetekkel megismertessem. Teszem ezt annyival inkább, mert tapasztalatból tudom, mily bámulatosan kicsi azoknak a bírálóknak a száma, a kik menten a vallás és nemzetiség bilincseitől adták magukat az ó és új kultúra összehasonlító tanulmányára. Kritikusaink dicsérő avagy gán-csoló véleményéből mindig kihallani a lánczok csöngését. Úgy az egyik, mint a másik oldalon részrehajlás zárja el az igazságra vezető utat, és minthogy az új század sok tekintetben megnyitotta a szabad gondolat útját, most már tartózkodás és félelem nélkül, vitathatjuk meg a két világ jó és rossz, kedvező és kedvezőtlen oldalait. Azok, a kik olvasták utazásaimat és elevenen maguk elé idézik a nyomorúságot, szenvedéseket és viszontagságokat, a melyeket az ázsiai világ barbarizmusa, anarchiája, s vigasztalan állapota miatt el kellett szenvednem,

csodálkozni fognak, hogy modern kultúránk égis magasztalt napján is nagy foltokat fedeztem föl és karrikaturákat láttam oly dolgokban, a melyektől azt vártuk, hogy az emberiség javára szolgáló, nemes eszményeket találunk bennük. Ha e részt sok régebbi nézetemet szemügyre veszik, könnyen elhamarkodott és ingatag ítéletet vethetnek szememre, de az érett kor ítélete könnyen váltja föl az ifjúság tévedéseit, s a tökéletesebb belátás rendesen előbbi balítéletek és tévedések nyomába lép. E rövid megjegyzések után megkísérlem kifejezni benyomásaimat egyes példákban, szokásainkat és erkölcsünket, vallási, társadalmi és politikai életünkre vonatkozólag; mind oly dolgok, a melyek sok táplálékot adtak gondolataimnak.

I. Vallás.

Ázsia *par excellence* vallásos világ. Ott a vallás az ember, életének minden korszakában és körülményei közt, mint eleven erő hat. Nem szorítkozik a teremtő és teremtmény közti viszonyra, hanem kormányozza a politikai és társadalmi életet is; behatol mindenüvé; behatol az emberi lélek legtitkosabb gondolataiba és vágyaiba is. Szabályozza az emberek földi életmódját; törvényeket teremt és rendezi a mindennapi életet; megtanít bennünket, hogyan öltözködjünk, mivel táplálkozunk, s hogyan viselkedjünk, de arra is, hogyan együnk, igyunk és szeressünk, — szóval az egyetlen mindenható eszköz, a mely biztosítja a boldogságot és nemesíti az életet. Ha az ember több évig állott ezen ázsiai befolyás alatt, s azután visszatér Európába, okvetlenül megütözik a vallási struktúra lazaságán és azon az állandó erőfeszítésen, a melylyel állam, egyház és gyakran a társadalom is, erősíteni és fentartani igyekszik a gyenge, rozoga épületet, a melynek alapjai inognak. Ázsiában minderre nincs szükség. A motaziliták és a hedzsra első századaiban élt más szabadgondolkozók kivételével a szkepticizmusnak és szabadgondolkodásnak az Iszlám-ban nem akadtak hívei, s manapság mégkevésbé akadnak, mint valaha. A mohamedánok nagy tömegei szigorúan vallásosak; a vallást illetőleg minden vitatkozás tilos. Kivételt képeznek ez alól talán a *siüa mollák*, s nagyon épületesek voltak azon óráim, a melyeket Ispahán-ban a medreszei Sah terebélyes fái alatt töltöttem, a hol szabadon és nyíltan beszélgettem perzsa papokkal a

Korán isteni hagyományáról, a lélek halhatatlanságáról stb. Más nemzetiségű moszlimoknál a vallás minden dolgában ez az elv uralkodik: „*noli ne tangere*”, s ha elhagyjuk a hit ezen erősségeit, s Európába jövünk, a hol a hit és tudás közt már évszázadok előtt megindult a harc, a hol Spinoza, Voltaire, Gibbon, Draper és Buckle és sok más modern gondolkozó sikeresen igyekezett a vallásos alkotmányt lerombolni, a hol kísérletek történnek az Isten tiszteletének az emberiség tiszteletével való helyettesítésére: a mi világunkban jelentkező kép-mutatásnak és színészkedésnek kínosan kell bennünket érinteni. A látvány, a melyet a kereszténység és zsidóság elénk tár, túltesz minden leíráson. Strauss és Renan, Büchner és Huxley után is millió nyugati ember azt állítja magáról, hogy ő keresztény, vagy, hogy ő zsidó, s még azt sem hiszi, hogy van Isten.

Az egyházi férfiaknak nagy többségét annyira fölvilágosították a modern tudományok, hogy ők minden ember közt legkevésbé hisznek a tanokban, a melyeket prédikálnak, s a melyekért kardoskodnak, s az Ázsiából Európába utazóban erővel fölvetődik az a kérdés: miért mindez a kép-mutatás, ez a színészkedés? Miért hunyják be némelyek oly makacsul szemüket a fénysugarak előtt, a melyeket kultúránk az uralkodó sötétséggel való ádáz harc után végre földerített? Az alakoskodásnak ez a megfoghatatlan szeretete Európában oly fokra hág, hogy némely vezető körökben a hypokrisist, a vallási hazugságot és kép-mutatást utánzásra méltó erényként és érdemes példaként ápolgatják! Ez a perverzitás, azt mondhatnám, ez a bűn épp oly megfoghatlan a gondolkozó értelemnek, mint a milyen méltatlan és megalázó dolog a nyugati civilizáció fennen magasztalt vívmányai közepette. — Azokban a körökben, a melyekben ezeket a szégyenletes elveket nemcsak megtűrik, hanem utánzásra méltó példának állítják föl, sokat hallunk a vallásnak az emberiség társadalmi testére gyakorolt hatalmas befolyásáról, mert azt állítják, hogy a világ e nélkül az erkölcsi rend nélkül nem állhat fenn, minthogy a társadalom még a legalacsonyabb fokán, — a vadaknak — sem állhat fenn fetis-ek és totem-ek nélkül. Miközben sok éren át közlekedtem a legkülönbözőbb vallású népekkel, s közöttük éltem majd a katolikus, majd a protestáns, majd a sunnita, majd a slíta, sőt rövid ideig a parszi vallás incognitójában: arra a következtetésre jutottam, hogy a vallás csak kevéssé óv

meg az erkölcsi süllyedéstől, és hogy sehogysem illik a XX. század szelleméhez a vadak erkölcséből és tetteiből venni a példát. Nemcsak Lombroso, de más gondolkozók is világosan bebizonyították, hogy a büntetettek nagy része erős vallásos hajlamokkal bír, s hogy például Spanyolországban a rablógyilkos, mielőtt tettét elköveti, buzgón fohászkodik Szent Jakabhoz. Ázsiában szakasztott ezt a dolgot tapasztaltam.

A legvadabb és legféktelenebb turkomán rablók, mielőtt portyázásra indultak, sohasem mulasztották el, hogy tőlem, kit seikhnek véltek, vagy más ájtatos embertől, fatiha-t (áldást) ne kérjenek. Középázsia, Perzsia és Törökország városaiban a vastag turbánú szent férfiak közt nem egyszer megrögzött gazemberekre és gonosztevőkre akadtam, míg az egyszerű özbég és oszmánli, ki a vallást csak külső szertartásaiból ismeri, tele van nagylelkűséggel és szívbeli jósággal. Mekka és Medina az iszlám egész világában a gonoszság és bűn legundokabb fertőjeként ismeretes, hol lopás, gyilkolás és paráznaság buján tenyészik. Ugyanazt tapasztaltam Meshed és Kum nagy zarándoktanyáin, és közismert mondás, hogy »a ki ott akarja hagyni a kereszténységet, csak zarándokoljon el Jeruzsálembe vagy Rómába«.

Nálunk Európában is hasonló a viszony erkölcs és vallás között. Minden gondolkodó ember előtt megfoghatatlan rejtély marad, miképen lehetséges, hogy a nyilvánvaló tények ellenére, államok és társadalmak még mindig azon fáradoznak, hogy a vallásban találják fel a bűn panaczeáját és az erkölcsiség zsinórmértékét.

Mindenesetre feltűnő és megmagyarázhatatlan, hogy a nyugati országokban, az értelmiség körében uralkodó szkeptizmus mellett, miért tanúsítanak az emberek sokkal nagyobb türelmességet vagy közömbösséget a *szabad-gondolkodók*, mint a más vallásúak iránt? Ázsiában a gyűlölet és fanatizmus a más felekezetbeliek ellen az erős hit következménye, és mint-hogy ezeket az érzelmeket maga a kormány dédelgeti és tartja fenn, az ellenséges érzület, noha alighanem mélyebben gyökereszik, még sem nyilvánul oly hevesen vagy gyakran, mint nálunk. Törvényeink és illemszabályaink megőriznek szenvedélyeink kitörése ellen, de nem törhetik meg az előítélet hatalmát még a legműveltebbek keblében sem. Ha vizsgáljuk a keresztény nyugat viszonyát a moszlim kelethez, szembeszökő, hogy az európaiak rokonszenve, ha még oly elfogulatlanoknak

tartják is magukat, a napi politika kérdéseiben mindig inkább Törökország keresztény semmint mohammedán alattvalói felé hajlik, noha a porta mohammedán alattvalói többet szenvednek a kormány zsarnokságától, mint a nyugati hatalmak védelme alatt élő keresztények. Az európai még mindig úgy tekint le a mohammedánra, brahminra vagy buddhistára, mint alsóbbrendű lényre, kinek vallását nevetségessé teszi és eltorzítja és a kit semmi körülmények között magával egyenlőnek nem tudna elismerni; és hiába veszik védelmükbe törvényeink a más vallásúakat; Mohammed, Buddha vagy Vishnu követői mindig kényelmetlenül, idegenül és szabadságukban korlátozva érzik magukat a nyugat országaiban. És nem járnak sokkal jobban a zsidók sem, noha magukévá tették a különböző európai országok nyelvét, szokásait és erkölceit.

A moszlim kelet történetében példának okáért sokkal ritkébbak a zsidók ellen irányuló üldözések és erőszakosságok, mint nálunk nyugaton, nemcsak a középkorban, hanem egészen modern időben is. A fölvilágosodott Európa, mely Ázsia fanatizmusa fölött gúnyolódik, az utóbbi években az antiszemitizmus czégére alatt oly dolgokat tett közzé a zsidók ellen, melyeket alig lehet ismételni; a legsötétebb foltok egyike ez a modern kulturvilág czímerpaizsán. Ebben a tekintetben még legkiválóbb szabad-gondolkodóink, agnosztikusaink és atheistaink sem mentesek minden hibától; és annak az abszurd kifogásnak, hogy a zsidókat nem vallásuk miatt gyűlölik és üldözik, hanem exclusivitásuk és jellegzetes nemzetiségük miatt, valósággal szemébe kell nevetni, mert a zsidó Európa-szerte magáévá teszi szülőföldje nemzeti törekvéseit és gyakran, mint a ki a pápánál is katolikusabb, hazafiasabbnak mutatkozik, mint keresztény honfitársai. E tények láttára csodálkozni kell azon, hogy a zsidó, a kivel Európában mindenütt mint idegennel bánnak, még mindegyre behízelgi magát a nemzeti kötelékbe. Miért nem számol a helyzettel és miért nem mondja: »minthogy egyikteknek sem kellek, megmaradok zsidónak, s kozmopolitának bélyegezhetek, ha úgy tetszik«? Kétségtelen, hogy a keresztény világnak ez a megrögzött előítélete azokban az éretnyekben és jellegzetes sajátságokban birja gyökerét, a melyek a zsidókat oly sokra képesítették, s a melyek, mint az elnyomatás természetes következményei, minden elnyomott népben feltalálhatók. Egy német költő velős mondása szerint: »a ki erőszakosan csapja földhöz a lobogó fáklját, hogy eloltsa azt,

megégeti ujját a hevesebben felcsapó lángban«. A zsarnok többnyire magában teszi a legnagyobb kárt zsarnokságával és az uralkodó keresztény világ nagyon téved, ha azt hiszi, hogy jogosan ragad fegyvert az úgynevezett sémi fajnak bevallottan tehetségesebb, erélyesebb és kitartóbb ivadékai ellen. A törökországi, perzsiai vagy középázsiai zsidóban tisztább a semita vér és buzgóbb a vallásosság, mint európai hitsorsosában és mégsem ismerem a föld hátán nyomorultabb, tehetetlenebb és sajnálatraméltóbb teremtetést, mint ama vidékek *jahudi*-jét. Hol van a semita élelmesség, a semita erély és kitartás, melyet az európai ember veszedelmes faji sajtáságul fest ördögként a falra? Ázsiában a szegény zsidót megveti, megdolgozza, elkínnozza mohamedán, keresztény és brahmin egyaránt; őt, a szegények legszegényebbjét fosztja ki örmény, görög és brahmin, a kik mindenfelé ugyanazt a szerepet játszik, mely Európában a zsidónak jutott osztályrészül, mert itt nincs más versenytársa balsorsában. Ismétlem, az antiszemitizmus Európában ocsmány aljasság, melyet semmiféle vallási, néprajzi vagy társadalmi motívum nem igazolhat, s ha a nyugat, humanizmusával és igazságszeretetével dicsekedve, szegény, kiéhezett, romlásnak indult Ázsiára igyekszik tolni mindent, a mi rossz és megvetésre méltó, elfeledjük, hogy magasabb művelődés napja virradt ugyan fel reánk, de még nem emelkedett elég magasra, hogy megvilágítsa mai világunk sok sötét pontjait és homályos zugait.

Mi tagadás benne? Két világrész népeivel való sok évi érintkezésem során a vallás nem gyakorolt rám jótékony befolyást. Nem találtam benne semmit, a mi az emberre nemesítőleg hatna, nem leltem benne magasra törő eszmények rugóját, még kevésbé fedeztem fel benne alapos okot arra, miért osztályozzuk és csoportosítjuk az embereket hitvallásuk, vagyis inkább a szerint, hogy mily értelmet és magyarázat tulajdonítanak annak az életbevágó nagy kérdésnek: mikép kell helyesen botorkálnunk a nagy sötétségben, mely körül fog bennünket. Ha már képtelen dolog az is, hogy embereket, kik ugyanahhoz a fajhoz tartoznak és kiket ugyanaz az égbolt takar, sokféle nemzetiségre osztunk: mennyivel oktanabb ez az osztályozás, ha a kifürkészhetetlen rejtély önkényes magyarázatai, a feneketlen mélységű problémában való meddő botorkálás alapján történik? A nemzetiség kérdésének bővebb tárgyalására mindjárt rátérek; a vallás dolgában itt még csak azt jegyzem

meg, hogy a hit nyújtotta erkölcsi mérték, noha Ázsiában sokkal magasabb, mint Európában, végre is csak problematikus befolyást gyakorolhat, és ezt is csak az olyan emberek értelmére a kik műveltségüknél fogva távoli eszményeket alkothatnak maguknak és a kiknek költői, érzelgős vagy tunya vérmérsékletük folytán a magasabb szférákban való csapongás életszükségnek tetszik. Ezen a körön túl a vallás, Ázsiában úgy mint Európában, külső látványosságban, csodákban és misztériumokban nyilvánul, s a hol ezek hiányoznak, ott nincs szó igazi vallásról. A szertartásokat, szokásokat és babonákat, melyeket fiatal koromban mint orthodox zsidó magam is gyakoroltam, egyre-másra hű hasonmásban újra feltaláltam a katolikus és óhitű keresztények, mozlímok, tűzimádók és hinduk között és semmit sem tartok oly nevetségesnek, mint hogy egyik vallás a másiknak veti szemére ezeket a gyermekes külsőségeket, így például, mint hithű zsidó, mindig gondosan ügyeltem arra, hogy szombati napon telt zsebbel ne lépjem át az ereb-et, azt a vonalat, mely a város belső határát jelöli. E határvonal átlépését üzleti cselekedetnek és így a szombat megsértésének lehetett volna tekinteni; de kendővel a derekamon és szememet az *erebet* képző darab zsinigre szögezve, mely két bot közé volt felfűzve, mégis ki mertem sétálni szombati napon is a városon kívül. Sok évvel később Szamarkandból Heratba utaztam néhány hindu társaságában, a kik, miután valami üzleti ügyet bonyolítottak le Bokharában, duzzadó erszénnyel tértek vissza Gangesparti napsugaras hazájukba. Ezek a Vîshnu-imádók, homlokukon a sárga kaszt-jelvénynyel, az egyes állomásokon rendszerint különváltak a karavántól. Ilyenkor körülbelül ujjnyi hosszúságú pálczikákat körben maguk köré tűzködtek a földbe, melyeket vékony zsineggel kötöztek egymáshoz (miként az »ereb«, ez a vonal jelezte a határt köztük és a hitetlenek között), és e képzelt fal mögött főzték és ették eledelüket, nem félve attól, hogy pogányok tekintete bepiszkolhatja azt. Gyermekkoromban arra tanítottak, hogy undorral forduljak el a disznóhústól, és később mint mohammedánnak, borzadályt és utálatot kellett színlelnem a khinzir (disznó) szó puszta hallatára. Gyerekkoromban a keresztény ember által szűrt bor »nesekh« (tilos) volt, s mint shlîta, farkas-éhségem daczára sem nyúlhattam oly ételhez, melyhez keresztény ember keze ért. De nemcsak a zsidók és ázsiai valláshoz tartozók, hanem a keresztények között is, épúgy Európában, mint Ázsiában, csakúgy hemzseg-

nek az efféle nyilvánvaló babonák és képtelenségek, a melyeket a más meggyőződésűek szemére vetnek. Hue abbé beszéli utazásai könyvében, hogy egyszer Tibet határán éjjeli szállást keresett és egy Buddha-készítő házához utasították. A francia misszionárius ebből az alkalomból gúnyos megjegyzéseket tesz a Buddhizmus bálvány-készítésére. Én hasonlót tapasztaltam St. Ulrichban, a Grödnerthal-ban, a szigorúan katolikus Tirolban, mert mikor ebben a bájos fekvésű alpesi fészekben lakást kerestem, egymásután utasítottak egy Mária-készítőhöz, egy isten-készítőhöz és egy Krisztus-készítőhöz, mert ebben a kerületben laknak az elismerten legjobb kereszt- és szentkép-faragók. Mohammedan országokban, tudva, hogy Európában járatos vagyok, gyakran kérdezték, csakugyan igaz-e, hogy a frankok kutyafejű istent imádnak, nőközösségben élnek és más efféléket. Tirolban, az Achensee mellett, a hol parasztek közt éltem, megkérdezték, hogy sok utazásom közben voltam-e már egyszer a liberálisok országában, a hol a kecskét istenként imádják, a mint azt az antiliberális pap hitette el az együgyű parasztokkal.

Sok más dologban egyeznek a kelet és a nyugat vallásai elfajulásaik tekintetében és érthetetlen, hogyan és mily jupon győzik meg hittérítőink az ázsiaiakat vallásuk tévedéseiről és tüntetik fel a kereszténységet az egyedüli tiszta és üdvözítő vallásnak. Ha hittérítőink úgy mutathatnának a nyugat rendjére és szabadságára, mint a kereszténység gyümölcseire, makacságuk némileg igazolható volna, ámde modern kultúránk nem a kereszténység *folytán*, hanem annak *daczára* fejlődött ki. Az a tény, hogy Ázsia napjainkban Európa falánkságának van prédául odadobva, nem az Iszlám hibája, sem a Buddhizmusé vagy Brahmanizmusé. E vallások alapelvei a kereszténységnél nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy a humanitás és szabadság törvényeit, az állam és társadalom rendjét fentartsák; de a történeti fejlődés és az éghajlat, a talajviszonyok és mindenek - fölött uralkodók zsarnoki önkénye alkották a zátonyokat, a melyeken a vallásfejlesztők összes erőfeszítéseinek hajótörést kellett szenvedniük.

Míndezek után alig kell tovább magyaráznom a magam hitvallását, a mely ez önéletrajz lapjaiban befoglaltatik. Alapjában gyakorlati természetemnek egy szem józanész többet ér, mint egy véka elmélet; mindig ellenemre volt, hogy oly kérdésekbe bocsátkozzam, a melyek megoldását a priori lehetet-

lennek tartom, és mindig nagyobb előszeretettel foglalkoztam közérdekű ügyekkel, mint a teremtés, az istenség stb. problémáival, melyeket emberi elménk soha fel nem érhet, végükre nem járhat. Tiszteltem és becsültem minden vallást, annyiban a mennyiben jótékony és épületes hatása volt, a mennyiben ugyanis az emberiség javítására és nemesbítésére törekedett; és ha a körülmények úgy kívánták, akár tiszteletből az ország törvényei iránt, akár udvariasság a társadalom iránt, a melynek körében éppen tartózkodtam, formailag mindig alkalmazkodtam az ország uralkodó vallásához, éppen úgy a mint öltözködés dolgában is ugyanazt tettem, ha olykor alkalmatlan volt is. Másodrendű fontosságú dolgokban, lettek légyen vallásiak vagy másfélék, mindig szigorúan ragaszkodtam ahhoz az alapelvhez »Si fueris Romae romano vivito more« és az ellenvetésekre, melyeket vallási moralisták vallási ügyekben való ingatagságom ellen támaszthatnak, csak azt felelhetem: Inगतag meggyőződés, általában véve, nem is meggyőződés és a kinek valamije nincs, azt el nem cserélheti.

Alig ismerek visszatetszőbb dolgot, mint a szent dühöt, a melylyel a hipokrizis Európában megrója és elítéli a vallás-cserét, mely a meggyőződés hiányán alapul. Vajjon a papság, a lelkészek és a modernizált rabbik csakugyan oly mélységesen meg vannak-e győződve az általuk hirdetett dogmák igazságáról, és vajjon csakugyan azt hiszik-e, hogy szemforgatásuk, ájtatos páthoszuk és hamis lelkesedésük megtéveszthetik még a huszadik század művelt emberét? Ha európaiak közt is akadnak, a kik avult konzervativizmussal még fennen lobogtatják a vallási hipokrizis zászlaját, s noha mindkét lábuk ép, mégis inkább a szentírás mankóin járnak, nincs miért irigyeljük választásukat. Elborzadok a gondolattól, hogy a hazugságot magammal vigyem síromba. Századunk szellemi vívmányai nem férnek meg többé a sötét ókor vallásaival; tudás, felvilágosodás és szabad kutatás tették a kis Európát a világ urává, s nem látom be, mi haszna tagadjuk le konokul ezt a ténytet, s hogy az ifjúság nevelése körében, miért nem vetjük el a vallási oktatás butító rendszerét, s miért nem fejlesztjük az értelmi művelődés tiszta világosságát. Az, a ki sokféle vallási alakulat közt élt, és benső viszonyban volt különböző ázsiai és európai hit követőivel, ámulva látja a nyugati világ pulyaságát és határozatlanságát; s ha Európában valami meglepettet, úgy ez a vallási dolgokban való örökös botorkálás és babrálás

volt és az állandó félelem attól, hogy az igazság, melyet valamennyi gondolkodó ember elismer, valahogy győzelemre talál jutni. A vallás a tömegek kormányzására és fékentartására talán egy ideig még megfelelő eszközül szolgálhat, de haladással szemben, mely a modern tudás és gondolkodás minden terén nyilvánul, egyre világosabbá és kétségtelenebbé válik, hogy ez a bújódsi már nem tarthat sokáig.

A huszadik század szelleme kiáltja: »Legyen világosság! A világosságnak el kell jönnie és el is fog jönni.

II. Nemzetiség.

A mily gyöngé és törékeny ama választófal fundamentuma, mely Európa vallásait elhatárolja, ugyanaz mondható a nemzetiségek sorompóiról, melyek a népeket különböző testekre osztják. Ha a nemzetiség az egyvérúségen, azaz a természeti hajlandóságokon alapuló közös származás kérdése volna, nem lehetne semmit sem felhozni az egység és az összetartozás eszméje ellen. Az emberiség különböző családokra volna felosztható, melyeket bizonyos szembeszökő faji sajátságok választanának el egymástól. Az ilyen elválasztás, mely természetes okokon nyugodnék, teljesen igazolható volna. De ama számos nemzetiségben, melyekkel ma Európa-szerre találkozunk, nyoma sincs ennek a jelenségnek; ethnikai eredetük homályban van.

Ezek a nemzetek a rokon és idegen elemek lehetőleg, nagyobb keveredési és a fejlődés hosszabb vagy rövidebb folyamatának megfelelően — leginkább közös nyelvük, szokásaik és történelmük az, a mi bennük az u. n. nemzeti jelleget alkotja. Ha korunk európai nemzeteit kissé közelebről szemléljük, azt találjuk, hogy mentül régibb a kultúra befolyása, annál hamarabb kezdődött az ily ország nemzeti kikristályosodása és ennek következtetéseképpen az még mindig folyamatban van Európa későbbi fejlettségű keleti részeiben. A francia nemzet az ibériaiak, ligúriaiak vagy gallok, kelták s végül a föníciaiak keveréke és a germán frankok, a kik ezt az ethnikai halmazatot a régi Galliában találták, adták meg annak jelenlegi nemzeti nevét. A német nemzettestben számos nemzetiség van, melyeknek német eredete nincs bebizonyítva. A keleti Németország egy nagy része szláv volt; Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz stb. szláv eredetre mutatnak és Stíria, Karintia és a

keleti Tyrol őslakói szlávok voltak. Olaszországban az etruszok, latinok, görögök, szlávok, arabok és németek roppant különös keverékét találjuk, kiket az idők folyamán egyház és állam egybeforrasztott és a nyelvi egység bélyegével látott el, bár a különböző töredékek jellegzetes vonásai még ma sem tűntek el. Magyarországon ural-altaji töredékek összekeverődtek szlávokkal és egyéb árjakkal és számbeli kisebbsége ellenére a magyar elem, hadi képességei folytán, évszázadokon át a vezérszerepet vitte és fokozatosan beolvasztotta az idegen elemeket. Mégis a magyar nemzet valóságos alapelemét csaknem lehetetlen volna kikutatni.

Az angol nép erősen kevert jellege általánosan ismeretes és ha egy kissé közelebről vesszük az óriási orosz birodalmat szemügyre, azt találjuk, hogy a szláv tartományok csekély magjába tatárok, baskírok, kirgizek, burjátok, votjákok, csere-miszek, szürjenek, csuvasok, görögök, osztjákok, vogulok, kaukázusiak stb. szívódtak fel. Az orosz nemzet kialakulása viszonylag új keletű és még mindig folyamatban van. Nagy Péter idején Oroszország egész népességét körülbelül harmincz millióra becsülték; *ma* csak az oroszok száma meghaladja a nyolczvan milliót. És most kérdem, szemben mindezekkel a nehézségekkel lehet e szó tisztavérűségről ezekben a különböző nemzetiségekben és mi biztosíthatná a testvéri összetartás érzését? Azok, kik e mellett érvelnek a nemzeti különlegeségeket hozzák fel, közös nyelvük, szokásaik, történelmi előzményeik, mindmegannyi fizikai ok, eredményét és a nemzetiséget mint erkölcsi, nem pedig anyagi fogalmat állítják oda. Nagyon jó; el akarjuk fogadni ezt, csak ne feledjük el, hogy a nyelv, mint minden más psychikai jelenség, változásoknak van alávetve s nem kell csodálkoznunk, ha az Iszlám, nem ismerve az összes előbbi nemzetiségi határvonalakat, az emberi fajt a hitvallás szerint igyekszik osztályozni, ezt a tételt állítva fel: »Minden igaz hívő testvér«. A mohammedán szervezetben a nemzetiség különböző árnyalatai tényleg nem léteznek ezen alapelvnek megfelelően: „*Hubb ul vatan min el iman*”. A hazafiság a vallásból ered; a nemzetiségi árnyalatok mindenkép másodlagos fontosságúak. Ha az Iszlám ily fenséges eszmék által hevítve el tudja érni ezt, miért nem vagyunk mi képesek modern kultúránk hatalmas támasza mellett, nyugoti államainkban ennek valami egyenértékét létesíteni és félretéve a nemzeti korlátokat, oly kulturális kapcsolatot és egységes szer-

vezetet alkotni, mely minden nemzeti gyűlölködést s egyenlenséget kizár? Ez tényleg a nemzeti élet egyik legideálisabb formája volna és megvalósítása a messze jövőben épen nem lehetetlenség. Fájdalom, mind máig nem értük el a béke és a boldogság e magasztos fokát. Csak nézni kell a művelt nyugaton a nagy és hatalmas nemzetiségek küzdelmét a kisebbek és gyöngébbek ellen, egy küzdelem, melyben Darwin elmélete »a legalkalmasabb megmaradásáról« teljes bizonyítékot talál. Senki sem szereti a gyöngébb szerepét játszani, mely elpusztulásra van kárhozzátva; senki nem akarja, hogy mások által felszívassék és a számra nézve kisebbnek védenie kell létjogát, mint egy történelmi alapon nyugvó politikai nemzetnek. A nagy nemzetek ragadozó vágya és zsarnoksága az, mely felidézte és igazolja a létért való küzdelmet a kisebb nemzetekben, mert miért ne kívánná mindegyik egyéniségét megőrizni s ne szeretne teljesen szabad lenni a saját álladalma szellemi és anyagi kifejesztésében? És minthogy ez így van, a jelenben nem lehet szó kozmopolita tendenciákról. Ez a tény még szembe-szökőbbé válik, midőn egy kis ethnikai szigettel van dolgunk, mely egy hatalmas ethnikai tenger vad hullámaival van körülvéve, melyek lerontásával fenyegetnek, a mint ennek példáját Magyarországon látjuk. Német, szláv és római elemektől bekerítve évszázadokon át ügyesen és szerencsésen megőrizte a saját nemzeti-ségét és nemzeti önállóságának megőrzése abszolút szükségesség, mert máskülönben az előbb említett három nagy nemzettest közötti összeütközés kikerülhetetlen volna s ennél fogva egy ütköző-állam létezését, mint az alakulatok szerencsés összetalálkozását kell üdvözölni. A béke és a nyugati kultúra csöndes kiterjeszkedése minden barátjának örömmel kell üdvözölni azt az ütközési felületet, melyet a magyar állam nyújt és szívből óhajtania kell Magyarország gyarapodását. Ebben a szellemben mindig megőriztem magyar hazafiságomat, bár több évtizeden át általános érdekű kérdésekkel foglalkoztam és távol tartottam magamat a honi politikától. Nem meglepő, hogy egy kozmopolita patriotizmusa nagyban különbözik otthon-ülő honfitársai hazafiságától.

De az élénk érdeklődés, melylyel az utas azon sokféle nemzetek ügyeit kíséri, melyekkel érintkezésbe jut alig nyomhatja el vagy gyöngítheti azokat a melegebb érzelmeket, melyekkel szülőföldje java vagy baja iránt viseltetik. A könnyek, melyeket fiatal éveimben hazám azon szenvedései s kínjai fölött

sírtam el, melyekkel Ausztria abszolútizmusa sújtotta, a hazafiság növényének bujább kifejlődését mozdították volna elő bennem, ha mindig otthon maradtam volna és csak magyarokkal érintkeztem volna. De ha valakinek horizontja tágult is, még mindig szeretettel csügghet a honi földön. És nem könnyen érthet egyet Tolsztojjal, a ki azt állítja, hogy a hazafiság bűn, mert bár léteznek olyan közmondások, mint *ubi bene ibi patria*, avagy ennek angol egyenértéke: »Ha véletlenül istállóban születél azért még nem szükséges, hogy ló legyen belőled:« mégis a kozmopolita, bármily elvakult legyen is, a végén mindig örül, ha ismét haza mehet. Ha van valami a mi az ember hazafiságát meggyöngíthetné vagy megingathatná, a keresztény nyugat ama szűk látóköre és nevetséges előítélete volna, melyet más vallású honfitársaival szemben tanúsít. A saját esetemet hozom fel például. Egészen égtem az entuziazmustól, mikor gyermekkoromban Magyarország nemzeti hőseinek életével megismerkedtem. 1848 hősi kora fiatal szívemet igaz büszkeséggel töltötte meg s még később 1861-ben is, midőn Konstantinápolyból a Dunán hajón visszatértem, Mohácsnál partraszállva térdre estem és a valódi hazafias áhítat könnyeivel szememben csókoltam meg a földet. Nagyon boldog voltam és a gyönyörűség magával ragadott, de csakhamar észre kellett vennem, hogy sok, sőt talán a legtöbb ember kétségbevonta magyarságom őszinteségét. Gáncsoltak és kicsúfoltak, mert — úgy mondták — zsidó eredetű emberek nem lehetnek magyarok, csak zsidók lehetnek és semmi más. Figyelmeztettem arra a körülményre, hogy a vallási kérdésekben, miként a legtöbb művelt ember, valóban agnosztikus voltam és rég elhagytam a judaizmus rendelveit. Beszéltem a veszélyekről, melyekkel szembe szálltam Magyarország őskori történelmének kikutatása érdekében — bizonyára a hazafiság oly bizonyítéka, melyet csak kevesen volnának képesek felmutatni. Több más érvet is, felhoztam — de hiába; mindenütt és minden alkalommal baljóslatú gúnymosoly, a vállak megvető vonogatása, jeges közömbösség vagy hallgatás, mely jobban öl, mint bármennyi beszéd. Adják még mindehhez azt a mély és sajgó sebet, melyet az ellenséges kritika odahaza rajtam és utazásaimon ütött és kérdem az olvasótól: Megmaradhattam-e ily körülmények között nemzeti rajongásomban, kitarthattam-e a magyar hazafiság védelmezése mellett a fiatalság azzal az égő szeretetével, mikor még nem tudtam mindazt, a mi velem meg fog esni? Még a legdühön-

gőbb naczionalista sem válaszolhatna egykönnyen igenlőleg erre a kérdésre. Nem zsidó származását, de az előítéletes, okatlan és illiberális keresztény világot kell gáncsolni azért, ha a zsidó eredetű ember kozmopolita lesz; és én nem vagyok biztos affelől, ha vajjon ama zsidókat, kik ellenére a durva visszautasításnak, melyben részesülnek, továbbra is a nemzeti keretbe akarnak nyomulni, mártírokként kell e csodálni, avagy toladókként megvetni. A törvény természetesen nem tesz különbséget, de a szokás s társadalmi illem nem sokat törődik a törvénnyel; és e tekintetben minden európai ország egyforma, Anglia kivételével, hol a liberalizmus nem üres szólam, hol a zsidó teljesen angolnak érzi magát és a valódi britt őt ilyennek is tekinti. Őszintén bevallom, hogy eme meleg nemzeti érzés gyöngülése és végül elveszte megfoszt bennünket az emberiség egyik legnemesebb érzelmétől; mert, minden gyöngesége és előítélete mellett is, a nemzeti egység kapcsa mindig bizonyos bájjal és vonzóerővel jár; és életem minden fájdalmas tapasztalata között az a gondolat, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg engem szülőföldemhez való nemzeti jogomtól, vigasztalt és örömmel töltött el. A földön, hol megpillantottam a nap világát, hol bölcsőm állott s hol a gyermekkor aranynapjait töltöttem, mindig Hazám marad. Ez az én szülőföldem, java és baja közéről érinti szívemet s mindig jól esett, ha egy vagy más módon hasznára lehettem a hazámnak.

III. Társadalom.

Ha eszméim a vallásról és a nemzetiségről eltérnek a nyugat uralkodó nézeteitől, még inkább így áll a dolog társadalmi állapotunkat illetőleg. Az európai, ki huzamosabb időn át volt Ázsiában, szabadabbnak és kevésbé korlátoltnak érzi magát, mint Európában, ellenére annak az anarchizmusnak, barbarizmusnak és zsarnokságnak, mely a keleten uralkodik.

Első sorban, mint idegen és vendég kevésbé szenved a kormány zsarnokságától és a nyomasztó nemzeti szokásoktól. A rettegett nyugat oltalma alatt áll s nincs alávetve az ország törvényeinek.

Törvényen kívül él és vigyáznia kell magára, de azután meg van az az előnye, hogy nem köti semmiféle pártszellem; nincs ott semmiféle osztály-előítélet. A keleten a legmagasabban

állónak le kell szállania alantasaihoz és még a fejedelmek sem mentesek ezen törvény alól, a mi összhangzásban áll a kormányzat patriarchális szellemével. Nem egyszer magam voltam tanúja, hogy az egyszerű paraszt korholta előljáróját a nélkül, hogy ez egy szóval is mert volna tiltakozni. Nálunk Európában a közadókból fizetett hivatalnok úgy viselkedik, mintha a közönségnek nem szolgája, hanem ura volna és gögje gyakran nagyon sértő. De még sokkal több gáncsra ad okot a műveletlen született főnemesek viselkedése, kik őseik problematikus szolgálatai alapján gyakran a legcsekélyebb személyes érdem nélkül, annyira dölyfösek, mintha a világegyetem folyása függene tőlük. Sohasem tudtam teljesen megérteni, mi alapon követeli a született főnemes ezt a kivételes helyzetet, melyet manapság nem annyira nemzeti törvény, mint a közvélemény ad meg. Ha ezekkel az előjogokkal a teljesített szolgálatokat ismerik el és jutalmazták és ha átörökíthetők nemzedékről-nemzedékre, akkor a társadalomnak okozott kár kiszámíthatatlan, mert az utódok csak nagyon ritkán öröklik az ősök szellemi kiválóságát, nagyon ritkán érdemlik meg az állást, melyet elfoglalnak és ezenfelül útjukban állanak azoknak, a kik annak betöltésére alkalmasabbak.

Ezen nézetekkel szemben természetesen felhozzák a leszárma-
mazási theoriát és ezen kérdés felett folytatott vitáimban
gyakran használták ellenem azt az érvet, hogy a mint a növény -
és állatvilágban vannak magasabb fajok, ezen természeti törvény
az emberi nemre is vonatkozik. Gyakran idézik a *Fortes creantur
fortibus* tételt, de elfelejtik, hogy az emberi erő — hála
korunk előrehaladott szellemének — többé nem fizikai, hanem
psychikai tulajdonságokban áll és hogy nagyság és a szellemi
erő tökélye csak tanulás, buzgalom és állhatatos szellemi munka
által érhető el, a mi általában nem épen kedvelt időtöltése a
született főnemesnek. — *Vir non nascitur sed fit*, mondja a régi
közmondás, és ha el is ismerünk születési előnyöket lovakban,
kutyaiban és egyéb négy lábúakban, nem tehetjük ugyanazt a
huszadik századbeli emberiség tekintetében.

A mit eddig irodalom, művészet, tudomány és általános
szellemi haladás terén elértünk, az javarészt olyanok műve,
a kiket születésük nem részesített előnyben, a kik azonban a
létért való kemény küzdelemben megacézolták idegeiket és
megélesítették képességeiket. A fejletlen gondolkodás sötét
korában, a mikor a pályabért az öröklött fizikai erő legnagyobb

foka vitte el, a mely rablás- gyilkolás- és zsákmányolásban nyilvánult, a születési arisztokráciának még volt valami értelme, de modern időkben a születés előjoga képtelenség és a hol meg van, szégyen az emberiségre s szomorú jele az illető ország társadalmi elmaradottságának. Furcsa, hogy még napjainkban is igazolni töreksenek a születési nemességet némely államok történeti fejlődésére való utalással. Így például az ázsiai népek hanyatlását és visszafejlődését a születési finomság hiányának tulajdonítják és Japánt idézik, mint az örökletes nemesség hatalmas befolyásának példáját. De a példa nem talál. Az a tény, hogy Japán, népe nagy természeti adományai mellett is, egész a XIX. század közepéig el volt zárva minden nyugati befolyástól, egyes-egyedül az ország szigorúan hűbéri rendszereinek a következménye volt; és mindenki, a ki tanulmányozza a daimok és a mikadoizmus küzdelmét, észreveszi, hogy a távol kelet ezen Albionjában a modern művelődés és az államiság a nemesség akarata ellenére honosodott meg. Ha a családfával bíró nemesség valóban oly fontos az állam jólétére nézve, hogyan magyarázhatjuk meg Perzsia siralmas hanyatlását, a hol mindig élesen kifejlődött arisztokrácia volt?

Nézeteim ilyenek lévén, csak természetes, hogy sohasem tudtam egészen beilleszkedni a magyar társadalom keretébe, melyben annyi arisztokratikus hajjam uralkodik. — 1848. év tavaszán a magyar országgyűlés elragadtatva a kor uralkodó szellemétől, eltörölte a születési nemesség előjogait, még pedig állítólag egészen önkéntesen. De mivel Magyarországon a középosztály mindig gyengén volt képviselve és ennél fogva a közvélemény soha sem gyakorolhatott valami nagy rábíró erőt: ez a törvény alig több mint valami mutató csecsebecse. Az életre sohasem gyakorolt igazi hatást. A mint a középkorban a hangadó elemeket úgy tekintették mint a magyar faj képviselőit a nemzetiségek tarka zürzavarában és ennél fogva ipso facto a nemességhez számították, úgy most az ország társadalmi tendenciája az, hogy a tiszta magyar leszármazást a nemesség tagadhatatlan jelének tekinti. Minthogy pedig a kormány semmit sem rész, hogy ezt a fonákságot megszüntesse — tényleg nem is nagyon óvatos a nemesi levelek osztogatásában — mindenki, a ki teheti törekszik valódi hamisítatlan magyar származását a nemes-levell megszerzése által bebizonyítani. Ez a tendencia éppenséggel nem egészséges jel; erősen emlékeztet a középkori jelenségek visszatérésére. Európában megöli a szabadság minden

eszméjét. Sehogysen lehet hasznára szép hazánknak és tehetőséges nemzetünknek. Nem segítheti elő egészséges fejlődéssel. Ennyi legalább is napnál világosabb. Ép úgy mint a testnek nem szilárd alapja a csúcson, hanem csakis lapos felületen, épp úgy az állam békéje, biztossága és jóléte sem alapítható a társadalom csúcsaira, hanem csakis a nép széles alapjára. A magyar társadalom jelenlegi tendenciája ennél fogva semmikép sincs kedvemre. Mégis önélet rajzító minőségemben nem akarok társadalom-politikai vitatkozásokba elegyedni. Ám azért nem habozom kijelenteni, hogy én mint *self made man* nem élhettem szorosan együtt az ilyen társadalommal. Annak becsúgyát, a ki végigküzdötte a nehéz küzdelmet és *a per aspera ad astra* törekedett érvényesülni, nem elégíti ki az, hogy szorosabb kapcsolatba lépjen egy oly kaszttal, a mely eredeti jelentőségét már rég elvesztette. *Alto peto!* És ezt a méltóbb és magasabb elismerést mindnyájan jogosítva vagyunk követelni, ha tudatában vagyunk annak, hogy bármi csekély szolgálatot tettünk embertársainknak és hozzájárultunk bármi csekélylyel hazánk vagy az emberiség szellemi vagy anyagi jólétéhez. Ambícióim sohasem irányult a rendjelek és kitüntetések vadászására sem, a mi ezen arisztokratikus hajlamok természetes folyamánya, bár ez a vadászat nagyon divatos nemcsak Magyarországon, hanem Európa más országaiban is. Ha fejedelmek efféle kitüntetések adományoztak nekem, tisztelettel bezártam azokat fiókomba, mert azt hittem, hogy azoknak nyilvános visszautasítása a demokráciával való felesleges parádézás volna, mert senki sincs feljogosítva udvariasságra durvasággal válaszolnia.

Sohasem tudtam megérteni, hogy bölcsességben és tapasztalatban megöszült férfiak hogyan találhatnak örömet abban, hogy tetőtől-talpig felcizfrázzák magukat rendjelekkel és parádézhatnak címekkel. Némelyek védelmezőleg a tudósok hiúságának nevezik, de ép a tudósoknak nem kellene az ily gyermekes nevetséges gyengeségnek engedniök. Hivatalos kitüntetések nagyon hasonlítanak valamely állami parancshoz »Tiszteljétek ezt a férfit«, a mi egészen felesleges, mert az, a ki valóban méltó a tiszteletre, hivatalos parancs nélkül is részesülni fog benne. De elég erről. Mindezeknek és sok egyéb sajátosságának re ám nézve sem otthon, sem külföldön nem volt soha vonzóereje. Valakit családfája hosszúsága szerint becsülni vagy őt hivatalos rangjának magasabb volta szerint tisztelni: erre a

self made man nem képes. Csak az ész és szív előjogai parancsolnak tiszteletet, csak azok valódiak, mert nem függenek mások szeszélyétől vagy kedvezésétől, hanem személyes fáradság és becsületes munka folyományai. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a magyar társadalmat sokkal jobban elfoglalja a politika mint másutt és hogy nálunk tudomány és bárminemű szellemi munka másodrendű fontosságú. Hasznosság szempontjából honfitársaimnak egészen igazuk van, mert Magyarországnak dicsőséges múltja után is mint független államnak kemény küzdelmet kell vívnia szomszédjával Ausztriával; és minthogy szükséges, hogy egy nemzet politikailag megszilárduljon, mielőtt részt vehet az emberiség továbbfejlesztésének munkájában: nagyon természetes, hogy a nemzet figyelme politikai ügyekre irányul és a politikát elsőrendű nemzeti kérdésnek tekinti. De nem tekintve ezt soha sem bírtam otthon érvényesülni irodalmi tanulmányaimmal, mivel kedvencz tárgyam a kelet gyakorlati ismerete, sohasem keltett nagy érdeklődést Magyarországon. Mit bánja Magyarország az Anglia és Oroszország közti vetélkedést Közép-Ázsiában és micsoda lehető hasznot húzhat a belső ázsiai népekre vonatkozó irodalmi, történeti és néprajzi részletekből. A mi érdekeset munkásságom Magyarország ős története tekintetében eredményezett, azt közzétettem; de mivel irodalmi tevékenységem nagyobb része Ázsia gyakorlati ismeretének volt eredménye, tollam termékei sokkal nagyobb figyelmet keltettek Magyarországon kívül, mint itthon. Sokszor kérdeztek, hogy mint született magyar, miért nem szorítkozom kizárólag magyar tárgyakra és miért léptem be a nemzetközi irodalom körébe? Itthon is gyakran gáncsoltak ezért, de kritikussaim, úgy látszik, elfelejtették, hogy előkészítő és későbbi tanulmányaim magukban is nemzetköziek voltak és hogy a legjobb akarattal sem korlátozhattam volna magamat kizárólag nemzeti érdekekre. És így történt, hogy szellemileg idegen maradtam hazámban és tanulmányaim tárgyának elszigetelésében évekig éltem saját társaságomra utalva, minden szellemi érintkezés, minden eszmecsere, minden elismerés nélkül! Ez korántsem volt irigylésre méltó helyzet. Idegen voltam ott, hol ifjúságomat töltöttem; idegen Törökországban, Perzsiában és Közép-Ázsiában, idegen voltam első szereplésemkor Angliában és idegen maradtam saját otthonomban; és mindez, mivel egy sajátságos sors és bizonyos természeti hajlamok oly pályára kényszerítettek, mely sajátosságánál fogva kivételes helyzetbe

hozott. Ha megmaradtam volna a keleti tudomány sztereotip ösvényein, vagyis képes lettem volna figyelmemet kizárólag nyelvészeti aprólékosságok felkutatására és theorikus kutatók vizsgálódásai fölötti elmélkedésekre szentelni, békében élhettem volna hivatásos előzőim nyugodt kerékvágásában. De hát hogy lehet feltételezni is, hogy valaki, ki mint dervis, egy fillér nélkül a zsebében, keresztülvágta útját az egész mohammedán világon, a ki kiválóan gyakorlati természeténél fogva annyi mindenféle helyzethez alkalmazkodott és végül a körülmények által kényszerült egy józan, a tényeknek megfelelő életfelfogásra, hogy lehet feltételezni, hogy ilyen ember beletemetkezzék elméleti ideákba és átengedje magát idealista elmélkedéseknek? Könyvmoly sohasem voltam! A mikor fiatal voltam és fantáziám elragadott magasabb szférákba, még tudtam bizonyos fokú élvezetet találni absztrakt kérdésekben, de későbbi években, mikor az élet keserű komolysága kényszerített a dolgok realiztikus felfogására, előszeretettel választottam az irodalomnak azon tájékát, a hol nemcsak kizárólag babér, hanem fogható gyümölcs is volt található. Figyelembe vettem, hogy tekintettel Azsia várt megnyílására és világunk élénk érdeklődésére, kelet eseményeiben a gyakorlati napi kérdések megvitatása célszerűbb lesz, alkalmasabb arra, hogy figyelmet keltsen és méltányoltassék a nagy világ által, mint bármily fontos elmúlt események elméleti kutatása. Ez az oka annak, hogy már korán az ázsiai politikának szenteltem magamat a nélkül, hogy feladtam volna nyelvészeti tanulmányaimat.

Orthodox és szűk látkörű nyelvészek kifogásolhatják, hogy letértem a járt ösvényről, - de én azt mondom *Chacun a son gout* és mindenkinek feltétlen joga oly irányban fáradozni, mely legjobban megfelel ízlésének és szükségleteinek. Bám nézve a legnagyobb fontosságú volt nemcsak tapasztalatokat és hírnevet, hanem mindenekfölött függetlenséget szerezni. Soha sem érttem meg egészen, miért kifogásolják annyira a tudósnak azon vágyát, hogy anyagi javak megszerzése által tegyen szert függetlenségre, hiszen bizonyos, hogy a függetlenség az emberi lét első követelménye.

Szigorúan ragaszkodva a *Nulla dies sine linea* elvhez, tollam végül megszerezte nekem az anyagi eszközöket azon kötelékek feloldására, melyekben a szegény író annyi évig sanyargott. 60 évnek kellett elhaladnia fejem fölött, a míg kijelenthettem: »Most végre szabad vagyok minden anyagi

gondtól, ezentúl sem kormány, sem fejedelmi kegy, sem emberi szeszély nem korlátozhatja gondolataimat.« Mert a nyereség utáni törekvés bármennyire megalázónak és megvetésre méltónak látszik is, kegyetlen szükség, mely elengedhetetlen még a legmagasabb és legnemesebb ideálok elérésére is. Nem tudom megmagyarázni, hogyan és miért, de legbensőbb lelkemben természetem minden rostjával mindig szenvedélyes fanatikus támogatója voltam önálló eszméknek. Egy angol író, Sidney Whitman, azt mondja, hogy ez a szenvedély folyamánya zsidó származásomnak, mivel a zsidók mindig ismeretesek voltak önállóságukról. Lehetséges; de saját esetemben inkább azon elnyomásnak, meggyaláztatásnak és sértéseknek tulajdonítom, melyeknek ifjúságomban ki voltam téve. Nem jártam sokkal jobban későbbi éveimben sem. Mindenütt és mindig sokat kellett szenvednem szegénység, társadalmi előítéletek és a kormányok zsarnokságától és a mikor végül mindezeket leküzdvén, elértem a szellemi és anyagi függetlenséget, drágán megvásárolt szabadságom élvezetében rendkívül boldognak éreztem magamat. Nem titkoltam el nézeteimet a társadalom előítéletei, gyengeségei, obskurantizmusa és tudatlansága tekintetében és nem bántam, ha a vallásról, nemzetiségről, arisztokráciáról való nézeteim miatt, melyek annyira ellenkeznek a közkeletű felfogással, úgy néztek rám, mint valami különczködő túlzóra, néha még úgy is, mintha nem lenne rendjén az eszem.

Ragaszkodom és mindig ragaszkodni fogok elveimhez, melyek a létért való kemény küzdelemben tisztultak meg. És bár anyagi szükségleteimért már nem kell többé küzdenem, a szellemi küzdelem tovább folytatódik és valószínűleg folytatódni fog utolsó lehelletemig.

»A küzdelemnek vége, s mégsem a vége« — ezt a címet adtam önéletrajzom ez utolsó részének. És sajnálnám, ha nem lenne így, mert mit érne az élet küzdelem nélkül, főleg azoknak, kik kora ifjúságuktól öreg korukig az élet rögzös útjait taposták s megszokták, hogy munkájukban a legkisebb verőfényes sugárért is nehezen küzdjenek. Mégis mindezek után becsületesen meg kell vallanom, hogy több öröm rejlik a tényleges erőmegfeszítésben és törekvésben, mint a végső eredményben. Az éhség kínjai és kalandos élelemnek szomorú körülményei közepette a munka volt egyetlen támaszom, reményem és vigasztalásom, mindig segítségemre jött s neki köszönök mindent, a mit e világon elértem. Ennek biztos tudatában szívesen

áldoztam fel minden élvezetet a munka kedvéért: az egyénieket és a társadalmiakat egyaránt. Jókedvem ellenére sem voltam a társaság embere, úgy értem: nem törődtem a szalonélettel vagy a tudósok és írók esti összejöveteleivel, mert úgy találtam, hogy az előbbiben felületes, haszontalan tárgyakról folyik a szó, az utóbbiakban sok tanulságos és értelmes beszélgetéssel együtt a szeszes italok játszottak nagy szerepet, melyeket mindenkor utáltam. Csak ritkán jártam színházba is, mert mikor fiatal voltam: szerettem volna elmenni, de nem volt hozzá módom, mikor pedig korban előrehaladtam: a színház megszűnt vonzó lenni s mint korán kelő szabálylyá tettem, hogy kilencz órakor lefeküdjek. Általában szólva: a hasznosság kérdését előtérben tartottam s ha valamely dolog nem mutatkozott különösen előnyösnek vagy jótékonynak, nem törődtem vele. Ily módon és ily életfelfogással futottam be némileg fantasztikus pályámat. Sokszor kérdeztek, hogy kezdettől fogva valamely különös cél lebegett-e munkámban szemem előtt, vajjon a biztos siker reménye vitt-e előre, vagy hogy meglepett-e a végső eredmény? Azoknak, a kik sorsom iránt igazán érdeklődnek, ezt felelhetem: Kezdetben természetyszerűleg az önfentartás ösztöne űzött, mert éhes gyomorral lehet álmokban ringatózni, de dolgozni nem lehet. A világ irodalmi az eredeti nyelvekben nagy gyönyörűségemre szolgáltak, de ha a gyomor üres és a fogak vaczognak a hidegtől, a szellemi táplálékra irányuló vágyat csakhamar legyűri a sóvárgás fizikai eleség és meleg fészek után. Az idők során minden megváltozott. A mily mértékben képes voltam anyagi szükségleteimet kielégíteni, ugyanoly mértékben nőtt a tudás vágya s vele együtt a nagyratörés. Hogy felülmúljam munkástársaimat a tudás magasabb fokával, hogy bizonyos értelmi képességek által kiváljak, hogy különös ismeretekkel kikényszerítsem a közönség bámulatát és tetszését — mindez az ördög karmai közé vezetett. Éveken át vadul törtem előre e pályán lázas nyugtalansággal és ebbe az időbe esik sztambuli inkognito életem, veszélyes utam Szamarkandba és fellépésem Angliában, valamint Európa egyéb részeiben. Azt mondhatja valaki: »Az ily változatos és váratlan eredmények bizonyára megállították egy pillanatra, hogy megfontolja s önmagához intézze a kérdést: mire vezet mindez?« Nem, én sohasem álltam meg, hogy gondolkozzam. Majdnem regényes pályámnak különböző szakait, egyiket a másik után hagytam magam mögött; a szegény zsidó fiú

európai tekintély lett; de én nem törődtem vele. Előre, mindig előre, mert a becsvágy telhetetlen, nem enged az embernek időt a reflexióra, a visszatekintés nem is tartozik kedves időtöltései közé; nem a múlt, hanem a jövő az, a mi elfoglalja minden gondolatunkat. Ily gondolatokkal agyamban, tartózkodásom a szőke Duna partján szükségkép csak látszólag volt *buenretiro*, de bizonyára nem *otium cum dignitate*. Eltekintve tanulmányaimtól, melyek a napnak számos óráját vették igénybe, tevékeny tollam, gyakran akaratom ellenére is, összeköttetésbe hozott a földgömb legtávolabb eső vidékeivel. Élénk levelezést tartottam fenn különböző rendű és rangú emberekkel Törökországban, Perzsiában, Közép-Ázsiában, Indiában, Khinában, Japánban, Amerikában és Ausztráliában és ha megemlíthetném a különböző alkalmakat, melyek e levélváltást előidéztek, úgy hű és mulatságos képét mutatnák az irodalmi munkás örömeinek és szenvedéseinek. Néha japán politikus volt, a ki arra kért, hogy egyet üssek Oroszországon, kifejtvén a közös veszélyt, mely Magyarországot úgy mint Japánt fenyegeti, ha Oroszország hatalma szabadon növekedhetik. Aztán ismét egy elégedetlen hindosztáni gáncsolt, hogy szárnyaim alá vettem a britt zsarnokságot, míg egy másik hindosztáni dicséretben részesített, mert kellőképp elismertem a szabadság és igazságosság szellemét, mely a Rads-ot, t. i. az angol kormányt áthatja. Egy perzsa, a ki uralkodójának naplójában olvasott a királyhoz fűző személyes viszonyról kéri ajánlatomat és támogatásomat és míg az egyik török dicsérettel halmoz el törökbarát írásaimért, egy másik török sértéssel illet, mert elfogadtam a gyűlölt Abdul Hamid szultán vendégszeretetét. Egy yaltai tatár mint Oroszország támadóját aposztrofál és a mozlím diák a Scheibaniade-mből kér egy példányt, mert nincs módjában, hogy megvegye. Így megy ez nap-nap után, de legrosszabban jár a szegény nemzetközi író az amerikaiak kezében. Az autogram-gyűjtők száma csodálatraméltó és sokan elég szívesek, hogy amerikai bélyeget vagy néhány cent-et csatolnak a válaszlevélre. És aztán a kérdések, melyeket hozzám intéznek! Tudathatnám-e velök születésem óráját, a végből, hogy számot adjak kalandos pályámról? És ön még azt sem tudom, mely évben születtem. Egy amerikai sebész kéri, hogy küldjem be neki nyelvemnek a fényképét, hogy alakulatából következtetéseket vonhasson nyelvtehetségemre s így tovább. Minthogy e levelek legtöbbszörre válaszolni kell, az ember könnyen elképzelheti az időnek és a türelemnek mér-

tékét, melyet ez a gyakran izléstelen levelezés igénybe vesz és különösen a későbbi életben a nemzetközi íráságnak ez az oldala kényelmetlenné válik.

Mindazonáltal az éremnek ezt a hátlapját is el kell fogadni és ez némely derűs intermezzot is szolgáltat. A tarka életpályámra vonatkozó kérdések gondosabb megfontolást igényelnek. Számos barátom és ismerősöm kíváncsi volt megtudni: hogyan viseltem el a rendkívüli különbséget jelenlegi helyzetem és gyermekkorom meztelen nyomorúsága között és vajjon általában beszélve gyakran gondoltam-e vissza az elmúlt szenvedésekre és küzdelmekre. Nos, az igazat szólva a visszaemlékezés a múltra életem legkedvesebb perceit szolgáltatja. Olyan mint a mese, ha pályám kezdetére gondolok és aztán a végét tekintem, de minthogy az átalakulás fokozatos és lassú haladással történt s minthogy sohasem kételkedtem a munka és a jutalom közötti benső összefüggésben, az állandó haladás a rosszabbtól a jobb felé előttem csak természetesnek látszott és annak valóban csodálatos része a kegyes végzet rendelkezése volt. »Labor omnia vincit« mindig jelszavam volt, nem felejtve el a másik mondat sem: »Sors bona nihil aliud«, mert hogy utamban a sivatagon át nem haltam szomján, hogy sánta lábbal képes voltam elviselni a mély homokban végzett hosszú gyaloglások fáradságait, hogy elkerültem a khinai és bokharai zsarnokok hóhérbárdjait, mindezt szerencsés csillagomnak tulajdonítom. E csillag nélkül minden kitartásom, türelmem, becsvágyam, nyelvtelenségem és szellemi tevékenységem hiábavaló lett volna. De a mi az elmúlt szenvedésekre és küzdelmekre vonatkozó visszaemlékezést illeti, őszintén be kell vallanom, hogy a visszatekintő pillantás mindig a legnagyobb örömet okozta nekem, annál is inkább, mert az én esetemben szellemileg és testileg el nem homályosult tekintetem van a múltra. Noha hetven év vonult el a fejem felett, teljes fizikai épségnek és jó egészségnek örvendek és nem panaszkodom Szadival, hogy:

„Medslisz tamam sud ve b'akhir rezid umr”

azaz »éveim mértéke betelt s csak most kezd a szerencse mosolyogni«. Életem hajnalán a teljességig élveztem a lótszellemi és földi örömeit. Ha van valami, a mi az ember életének közeledő alkonyát üressé és kellemetlenné teszi, úgy a bánat az, hogy többé nem képes munkára és dologra. A legyőzhetetlen legyőzésére irányuló vágy elmúlt, a jövő rózsás ég

aljára festett csalóka szép képek letűntek, most már csak a múlt az, mely a drága édes gyönyörűség kelyhét nyújtja felém. Nem csoda tehát, hogy órákat tudok egyedül tölteni s kellemes visszatekintésben élvezem agyam vízióit. Látom magamat mint a duna-szerdahelyi iskolásfiút, a ki tovasiet a zsidó iskola felé, mankómra támaszkodva, félig dermedt ujjaimat fagyos téli reggeleken a sült burgonyákon melengetve, melyeket reggelire zsebemben hordtam. Ismét látom magamat kitüntetésekkel elhalmozva a királyi asztalnál a windsori vagy a Yildiz-palotában, a mint tömör arany tányérokra eszem, a mint a nyugati és keleti társadalom legmagasabb képviselői tisztelettel vesznek körül. Aztán felébred emlékemben nyomorúságos helyzetem képe, mikor mint koldusdiák a hideg őszi éjét a pozsonyi sétatér padja alatt töltöm s remegek a fagytól és félelemtől; és alig hogy e komor kép elhalványul tekintetem előtt, már helyébe lép a gyűlésterem Londonban, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezérei hallgatják beszédemet Közép-Ázsia ügyeinek politikai helyzetéről és zajosan tapsolnak. Mikor egyedül ülök magános szobámban még ismét látom magamat az élet forgatagában s mikor a, színgazdag kaleidoszkópra mered szemem, hol mámorba ejt a gyönyör, hol pedig ismét reszketek a félelemtől. Tiszta körvonalakban a legapróbb részletekben élvezem a rettentő kínból való menekülésem gyönyörteli pillanatait, az élethosszig tartó rabság fenyegető veszélyét vagy a vértanú szörnyű halálát, melyek annyiszor meresztették szemüket arczomba. A hányszor álmadozásaimban elembe kerül kihallgatásom jelenete a bokharai emírnél, a szomjúság agóniái a a Khalata sivatagban, és Kulkhánnak, a turkomán rabszolga-kereskedőnek rettentő képmása, még ma is aggódva nézek körül és fellélegzek, ha azt látom, hogy ez csak álom és nem valóság. A végzet valóban számos sajátságos tréfát űzött velem. És most életemnek alkonyán, ha visszanezék hosszú pályámnak sötét és derűs pillanataira, azt mondhatom az angollal, hogy az eleiem »átélésre érdemes élet« volt és szívesen mennék át újra az egész színjátékon kezdettől végig és újra alávétném magam minden munkának, a fáradságnak és a halálos veszedelmeknek . . . Oly hatalmas és mindent legyőző a kalandok utáni vágy az ifjúságban és a szerencsés megmenekülés öntudata a fenyegető veszedelem elől oly gyönyörtelien izgató, hogy az ember még öreg korában is végig élvezzi a reá vonatkozó visszaemlékezést.

A ki egyszer megízlelte a kalandos élet; csábját, az mindenkor vágyakozik utána és a nyugodt tenger sohasem látszik oly szépnek és fenségesnek, mint a viharos Oczeán vadul felkorbácsolt hullámai. Vannak természetek, melyek nem a nyugalomra termettek, ezeknek a boldogsághoz folytonos mozgásra és izgalomra van szükségük. Én ezeknek az osztályába tartozom. Sohasem törődtem nyugodt, békés étellel s örülök, hogy e tulajdonságokkal rendelkeztem, mert általuk nyertem el az emberi élet két legértékesebb kincsét — a tapasztalatot és függetlenséget — e két drágaságot, melyek válhatatlanul összefüggenek és a melyek az emberi boldogság valódi magjául szolgálnak. És most midőn életemnek esthajnala elérkezett; a lenyugvó Nap intő árnyakat vet elém, és a közelgő éj hűs borzongása érezhető, ülök és gondolkodom az elmúlt nap veszélyeiről, nehézségeiről s fáradozásairól és az én két kincsemnek birtokában teljesen megjutalmazva érzem magam mindazért, a min keresztül mentem. Jó szerencsém volt, hogy valami csekélységgel hozzájárulhattam embertársaim felvilágosításához és javításához és mikor azt az örvendetes felfedezést tettem, hogy könyveimet Európa, Amerika és Ausztrália szerte olvassák, annak az öntudata, hogy nem éltem hiába nagy boldogsággal töltött el. Azt gondoltam magamban, hogy a szent-györgyi gimnázium szerzetes tanárának mindezek után még sem volt igaza, mikor azt mondta: »Moschele minek tanulsz? Jobb volna számodra, ha sakter lennél!« De mind-ezeknél értékesebb a drágán megvásárolt tapasztalatom.

Szemem még nem homályosodott el; emlékezetem még tiszta és úgy mint elmúlt években, úgy most is két világ emelkedik fel szemeim előtt, két világ a különböző országaival, népeivel, városaival, erkölcsével és szokásaival. Miként a méh egyik virágról a másikra száll, úgy vándorolnak gondolataim Európából Ázsiába és ismét vissza; mindenütt otthon érzem magam, minden oldalról jól ismert arcok elismerő mosolya fogad, a népek minden neme anyanyelvén szólít. Hogy így átfogva a széles világot, az ember szemét a legkülönbözőbb tájakon legetteti, ez igazán csak az utazóknak fentartott gyönyörűség, mert az utazás határozottan a legnagyobb és legnemesebb öröm az egész világon. És így nincs okom, hogy panaszkodjam sorsomon, mert ha életem nehéz is volt, a jutalom is bőséges és most a pályám végén teljesen meg lehetek elégedve küzdelmeim eredményével.

Vámbéry Ármin.

KOLLEKTÍV LÉLEK.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

IV. Az összességi lelki élet minősítése.

24. Odáig eljutottunk, s eléggé világosan láthattuk, hogy a tömegben az egyesek összeállása s az ez által előálló körülmények folytán oly lelki jelenségek s ezzel kapcsolatban cselekvések állanak elő, a melyek a tömegéi. Igaz, hogy az egyesekben nyilvánul meg és hat, a kik a tömeget kiteszik, de csakis az által, hogy az, a mit tömegnek nevezünk, előállott. A tömegben az egyesek összekapcsolódnak fizikailag is és lelkileg is úgy, hogy az egyes annak részévé válik, abból elszabadulni nem tud vagy nem is akar vagy nem is tud akarni. És így összekapcsolódva áll elő oly egymásra hatás proceszszusa s hat oly lelki állapot, a mely addig tart, míg a tömeg tart, s annak fölbomlásával megszűnik. Vagyis, hogy semminek se praejudicáljunk, azt mondhatjuk, hogy sok egyén »tömegben« oly lelki jelenségeket produkál, a melyek csak annak folytán állnak elő, mert ők tömegben vannak, a mely lelki jelenségeket tehát az egyes embereknek az az összehalmozódása idézi elő, a mit tömegnek nevezünk.

Tovább menve, láttuk, hogy bizonyos szervezkedés mellett embercsoportokban különleges tudati s akarati jelenségek merülnek fel, melyek az egyesekével nem esnek egybe.

Most már csak az a kérdés, és ez az embereket leginkább izgatja, hogy az emberösszességekben lefolyó e lelki proceszszusok, az egyének és egyénkapcsolatoknak egymásra gyakorolt hatásai és hatásvisszaverődései, a lelki tartalmak ez interferentiái mennyiben mondhatók egy külön lélek, az összesség lelke megnyilvánulásának, s nem kell-e megelégednünk az egyszerű polgári felfogással, mely azt tartja, hogy lelki élete

az egyes embernek van, egyik egyén hat a másikra, s így módosítja lelki tartalmát, ennél fogva emberösszességekben sincs egyéb, mint hogy egyik egyén lelkére hat a másik s viszont, de végre is egyéni lelkek sorozata az.

Tulajdonképen e kérdés mögött, ha öntudatlanul is, ott lapang az a felfogás, mely a lelket önálló substantiának tekint. Ha azon az alapon állnánk, hogy az egyéni lélek valami önálló, külön lényeg, akkor egészen jogos és érthető az izgató kérdés: ilyen valami külön lelki substancziája van-e a tömegnek, az egyletnek, a társadalomnak. De ha a lélektani jelenségeket a fiziológiai jelenségekkel párhuzamos, azoktól el nem szakadó folyamatoknak tekintjük, akkor nem tudok lényeges különbséget találni a között a folyamat között, mely egy közös felhám által határolt idegtömegek egymásra hatása folytán áll elő s okoz befelé forduló, alanyilag lélektaninak jelentkező tünetenyeket és a között, mely ily külön idegcsoportok (emberi egyének) és így külön lelki életek állandó egymásra hatása mellett j ő létre. Hogy a lelki élet fizikai substratumát képező idegrendszer az egyénben fizikai folytonosságban van vagy legalább kontaktusban, az összességben pedig nincs, ez merőben külső, nem lényeges különbség. Mert a fizikai folytonosság vagy kontaktus is csak miért fontos? A hatásképeség, a hatásvezetés szempontjából.¹ Ez pedig az egyének között is meg van a szellemi érintkezés és hatás eszközeinek azon nagy tömegében, melyet mindnyájan ismerünk; sőt nagyon valószínűleg oly öntudatra nem is jutó módokon, melyekről most legfeljebb sejtelmek vannak különösen a mi az érzelemémbresztést illeti.

25. Amiért mi egy emberi egyén lelki világát inkább vagyunk hajlandók egységnek tekinteni, mint egy összességét, annak oka az egyéni psyche látszólag nagyobb állandóságában rejlik, helyesebben az emberi egyének nevezett összetétel szorosabb voltában s nagyobb állandóságában. És ez helyes is annyiban, hogy tényleg az összetétel állandósága és bizonyos intenzitása, szoros volta kelti bennünk az egység képzetét; csak hogy meggondolandó, hogy az emberösszességeknek nagyobb lazasága s múltó volta leginkább látszólagos. Azon alapszik, mert el lehet képzelni az úgynevezett szabad akaratnál fogva,

¹ „La vraie continuité est celle de la transmission des forces; quand une force ne peut pénétrer dans un milieu sans se faire sentir dans toute son étendue, ce milieu est un et concret, quel que soit le vide apparent qui sépare les corps qui y sont placés. Kspinas: Des sociétés animales. 138.1.

hogyan az egyének elhatározhatnák csak azért is, tetszés szerint a szétválást. De ennek csak annyi értéke van, mint hogy a születések számában mutatkozó rendszerességet azzal akarnók erőltetni, hogy hiszen az emberek elhatározhatnák, hogy abstinenciát tartanak. Ellenkezőleg, a tapasztalás azt mutatja, hogy emberösszességek sokkal állandóbb jellegűek, mint az egyének (természetesen vannak nem életképes, gyorsan széthulló egyesülések is), és azon lelki tartalom, mely bennök kidolgozódik, jellegére legalább is oly állandó, mint az egyéni psyche lelki tartalma. Hogy alkatelemeik kicserélődnek, az nem okoz különbséget, mert ugyanaz történik az egyénnél is, úgy a lelki élet anyagi substratumát tekintve, mely az élet folyamán többszörös kicserélődésnek van kitéve, mint a lelki tartalmat véve, mely hasonló sorsnak van alávetve; hiszen életünk folyamán nyert benyomások, konkrét képzeink, kialakult gondolataink s érzelmeink legeslegnagyobb részét elfelejtjük; s csakis általános fogalmak képzése útján alakulnak azok tudattartalmunk állandó törzsévé.

26. Soha sem szabad felejtenünk, hogy az egyén lelki élete is összetétel; és nemcsak hogy a lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzelmek változatos kapcsolódásaikban lelki alakulatokká formálódnak, képzetekké, érzelmi kapcsolódásokká, indulatokká, akarati folyamatokká, hogy ezek újra magasabb összeköttetéseket alkotnak asszociáció, apperceptio útján s összefüggésükben azután mint tudat jelentkeznek, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy ezen ilyen lelki kapcsolódások, az egyéni lelki élet ilyen kialakulása szoros összefüggésben van a lelki élet fiziológiai substratumának megfelelő kapcsolódásaival. Hiszen közismeretű tény, hogy az agy bizonyos részeinek megbetegedése bizonyos lelki összetételek megszűnését vagy módosulását vonja maga után; önkényes mozgások, képzettársítások stb. szűnnek meg vagy módosulnak.

Már most egészen így áll a dolog némely összességeknél is.¹ A szervezés nem egyéb, mint a hatásviszonyok elrendezése; s minél állandóbb jellegű a szervezés, annál állandóbb jellegű lesz az összesség lelki életének tartalma. Igaz, hogy az egyéneknél a lelki szervezés egyformább; innen a lehetősége a

¹ Ilyesmire gondol Novicow is, mikor azt mondja, hogy a társadalmi tudat is asszociatív eredmény, mert az ismeretek átplántáltak egy emberről a másikra időn és téren át (i. m. 98. 1.). Csakhogy vonatkozó fejtegetései igen hiányosak.

lélektannak; mert az ember anatómiai szerkezete, és ami bennünket itten érdekel, az idegrendszer normális szerkezete nagy vonásokban áttekinthető korszakokon át egyforma. S így a lelki élet általános törvényszerűségei az egyéni különféleségek fölött megállapíthatók. Az emberösszességek szervezete talán variabilisabb, de nem sokkal. Nagy vonásokban meglehetősen egyformaságot találunk a szervezkedésben, mert ez egyformaság épen adva van a megfelelő hatáskiváltás lehetőségének föltételei által. 27. A benyomások lehető teljes és pontos perczipiálása, s azokra való lehetőleg tökéletes reagálás cselekvés által, minden ilyen szerveződés legáltalánosabb elve.¹ De e meghatározásban egy viszonylagos elemet találunk. A „*lehető teljes*” perczipiálás és „*lehetőleg tökéletes*” reagálás a teljesség és tökéletességnek egy alanyi szempont szerint való értékelését és megmérését jelenti. Az illető alany felismert vagy érzett szükségletei, tehát érdeke szerint igazodik az. »*Teljes*« legyen a perczipiálás azokban, a mik érdeklik; „*tökéletes*” legyen a reagálás az érdekbiztosítás szemponyjából. Ámde itt circulus vitiosus van. Az érdekfölismerés, helyesebben megállapítás: hogy mi az érdek, már a szervezettől függ; viszont a szervezés valamely érdekből is történik. De itt is lassú az átmenet az öntudatlanból az öntudatosba. Szintén adott természeti helyzet visz a kezdetben nem tudatos összműködésre az életfentartás körül. Az így előálló szervezkedés útján új képzet s érzelmi tartalom szereztetik, mely esetleg módosuló szervezkedésre visz. Szervezet és érdekmegállapítás egymással correlatióban vannak; a szervezet mineműsége hat az érdekmegállapítás tartalmára; s az viszont a szervezet mineműségére.² Egymást átalakítók; de hogy melyikkel kezdődik a folyamat, csak olyan kérdés, mint hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás.

¹ Ilyes valamit mond Höfding is: »Direkt oder indirekt ist das ganze Bewusstseinsleben bestimmt durch die Stellung des Individuums im Weltall und durch dessen Bedürfniss, sich zu orientieren und die Umgebungen nach sich oder sich nach den Umgebungen einzurichten.« Psychologie 114.1.

² Nem tartom indokoltnak *Ratzenhofer* megkülönböztetését, hogy miután sok egyéni akaratnak egy egyéni akarat alá vetésével a társas alakulat létre jön, a vezető egyes akarat formulázza a közösség főérdekét. Die bewusste oder instinctive Ausführung der Absicht, welche zur Befriedigung des leitenden Interesses führen soll, ist der Socialwille der Gesellschaft. (Die sociologische Erkenntniss. 1898. 285. 1.) Az érdek megállapítás is közösségi összhatások eredménye, szerintünk tehát kollektív lelki tény, ép úgy, mint az annak értelmében való kollektív cselekedetek.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindez a szervezet alkatelemeinek mineműségére vonatkozik; kiből álljon, s kik, hogyan hathassanak rá, ami azt jelenti, hogy minő egyéni tudattartalmak és érzelmek hathassanak leginkább. Mindez tehát a szervezet működésének tartalmára vonatkozik. Azonban a szervezet formai működésében még nagyobb egyformaság van. A tudomásvétel eszközeinek s módjainak megállapításánál, a megfontolás, gondolkodás, az akaratelhatározás és cselekvés berendezésénél a fő vonásokat tekintve nagy egyformaságot találunk.

28. Hogy az összességben való lelki jelenségek változatosabbak, különbözőbbek, és még olyan lélektan meg nem állapítható, mint az egyéninél, annak okát főképp ezen szervezés különböző módjainak és fokainak lehetőségében kell keresnünk. De ez nem lényeges különbség, ha mint fentebb láttuk, figyelembe vesszük, hogy az egyénnél is az összetevődés mineműsége állapítja meg a lelki élet mineműségét, s a lelki életnek egyformasága csak a szervezet nagyobb egyformaságán nyugszik. Még közelebb hozza a kettőt egymáshoz annak meggondolása, hogy az egyénnél is a lelki élet a gyermekkorban fejletlen; a lelki élet stádiumainak egész sora áll elő a normális kifejtett emberi lelki funkcionálásokig. Sőt tovább menve, még hiányosabb lelki berendezéseket látunk az állatoknál. íme tehát a kétségbe nem vont — úgynevezett egyéni — lelki élet terén is a berendezések, összetevődések elég nagy változatosságát látjuk, s mégis mindezt közösen lelki életnek minősítjük. Úgy látszik, hogy a fizikai substratumnak egységképen való jelentkezése és felfogása az, ami azoknak megadatja, az emberösszeségektől megtagadtatja a külön lelki élet elismerését. De hogy ez mily kevésbé igazolt, kitűnik annak meggondolásából, hogy egységet, s egységes külön lelki életet felvenni a fizikailag összefüggő organizmusoknál is csak azért vagyunk hajlandók, mert állandó, bizonyos formában egyező egymásrahatás, erőlefolyás tételeztetik föl a részek közt, épen a részek állandó szoros összekapcsolódásánál fogva. Ámde ezt megtalálhatjuk az emberösszességeknél is, t. i. az állandó — viszonylag egyforma — erő-egymásrahatást és lefolyást. És ehhez az u. n. fizikai összekapcsolódás nem szükséges; sem az erő, a hatás átvitelhez, sem az állandósághoz. Az utóbbit az ethikai, pszichológiai, sőt fiziológiai s más, kültermészeti tényezők viszonylagos állandósága épp oly, esetleg fokozottabb mértékben biztosítja; az előbbit

pedig kétségtelenné teszi a lelki egymásra hatásnak a lehetősége látási és hallási benyomások útján. (A mimikától kezdve a telefonig és a művészi alkotásokig.) Eltekintve plane attól, hogy az a fizikai összefüggés is csak relatív. Találó analógiát hoz fel talán Novicow egy helyütt: hogy ha feltesszük, hogy egy embert vagy százmilliószoros nagyítás alatt nézhetnénk, az egység képe szintúgy eltűnnék, mint ma a társadalomnál. Vagy viszont, ha a társadalmat a mai szemléletünknel millió vagy százmilliószorosan makroszkopikusabban nézhetnők, vagyis egy milliószor nagyobb ember szemlélné a maga milliószor nagyobb áttekintő képességével, de a részletek megkülönböztetésére milliószorta durvább szemével egy mai emberi társadalmat, akkor az a társadalom ép úgy fizikai egység benyomását tenné, mint ma valamely állati vagy növényi egyén. Haeckel is úgy tartja,¹ hogy az egyed összetettsége folytán közte és egy hangyaboly egysége közt csak fokozati különbség van.

29. Különbözik az egység s az egyén fogalma nem olyan egyszerű kérdés, mint a milyennek látszik. Természettudományi alapon is igen különböző alakulatokat kell egyénnek deklarálni.² Viszont az emberi gondolkodás és fogalomképzés megint igen különböző alapokon foglal egységbe képzeteket.³ Abstracte véve egység csak az oszthatatlan volna: az atom; s lelki életünkben az oszthatatlannak jelentkező abstrahált lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzések. Ezek volnának az objektív egységek. Minden másnak egységkép felfogása lelki életünk ténye: szubjektív egységek. Ily összefoglalást különböző alapon végzünk. Mindenesetre különbség van a közt, mikor az egységbe foglalást az elemek egymásrahatása, s új eredmény előállása okából végezzük, vagy a nélkül.

Itt most csak az előbbit véve, kétségtelen, hogy minden egység, a mit a természetben vizsgálunk s annak tartunk, csak abból áll, hogy bizonyos elemek összetevődnek, egymásrahatásuk folytán új eredményeket hoznak létre, melyek ezen ily összetevődés megszűntével szintén megszűnnek. A pillanatnyi nap-sütés, mely a hegyoldalt a felhőkön keresztül éri, szintén egy összetevődés, mint az az összetevődés, a mely egy embert tesz ki. Csakis a kapcsolat állandósága az, amely bennünk az

¹ Közölve Gierke: Die Grundbegriffe stb. című értekezésében.

² L. érdekes kísérletet erre *Mengernél*. Lenyomatva *Espinás*: Des sociétés animales Lí-ik függelékében.

³ L. *Sigwart*: Logik Lí. k. 78.”§.

egység, az individuum fogalmát kelti. A mint Spencer is mondja: épen az egyes alkotórészek közt való viszonylatok tartama az, a mi egy egésznek individualitását kiteszi részeivel, mint individualitásokkal szemben.¹

Mindezekből következik, hogy ha az emberösszesség eléggé állandó szervezetű, ép oly, vagy még állandóbb jellegű lelki jelenséget látunk benne, mint az egyénben. És ha a lelki élet folyamatait vesszük a szervezett emberösszességben, épen olyanokat találunk, mint az egyéniekben, csak hogy az összetevődés magasabb fokú, mert amíg az az egyéni lelki életben úgynevezett lelki elemek összetevődéséből és viszonylatba jutásából áll, addig az emberösszességekben ily összetett egyéni lelki folyamatok kerülnek mint elemek egymással viszonyba.

30. Hogy a szervezett összesség, külön önálló lelki egység, mutatja lelki tekintetben való irritabilitása és spontaneitása is, a mely nála ép úgy megvan, mint az egyénnél. Spontaneitásnak nevezük az önmaga mozgatasának a képességét, a midőn a mozgás forrása az organizmusban van; ez tehát a pillanat külső behatásától való függetlenség. Ettől tulajdonképen csak mennyiségileg különbözik az irritabilitás, az a képesség, hogy az organizmus külső ingerre sajátlagos módon, t. i. az ingertől különböző erejű és esetleg jellegű mozgással felel.²

Mindezen tulajdonságok nemcsak az öntudatlan életjelenségek körében érvényesülnek, hanem a tudatos lelki világ terén is, és nemcsak az egyénben, hanem a szervezett összességeknél is, a melyek belső ingerekre működést fejtenek ki (a kormányzat legnagyobb része); a melyek külső behatásra egészen sajátlagos módon reagálnak. Például sértő nyilatkozatokra mozgásba jönnek s legnagyobb erőfeszítésű fizikai akciót végeznek olyan tagjai, a kik esetleg azokról a nyilatkozatokról tudomással sem bírnak.

31. Egységnek véve az összesség lelki életműködéseit, a nehézség már most abban áll: az összességi lelki jelenségek egyéni lelki jelenségek útján s összetevődéséből állván elő, meg kell állapítani, hol kezdődik az összességi lelki jelenség az egyéni psychék jelenségei közepette. Mert nem minden egyéni psychikai mozzanat egyszersmind összességi is: legfeljebb csak s annyiban, mint ahogy az egyénben is a tudatra nem

¹ Principles of Sociology LÍ. 212. §.

² Höfding: Psychologie stb. 392. 1.

jutó mozzanatok valamelyes közvetett hatást a tudatos lelki életre mégis gyakorolnak. A midőn mi az egyéni pszichológiában a lelki elemekről, az egyszerű érzetekről (Empfindung) és egyszerű érzelmekről vagy érzésekről (Gefühl) beszélünk, tudatra jutott mozzanatokat említünk. De amint az egyénnél sem lesz minden fizikai behatás, mely kedvező pszichológiai körülmények közt érzetet s érzést keltene, csakugyan érzetté és érzéssé, mert nem perczipiáltatik, épen úgy nem minden benyomás, érzet, képzet, érzés és akarat, a mely az egyesben, az összesség egy-egy tagjában kél, lesz egyszermind az összesség érzete vagy érzése, jut az összességben tudatra. De amint az egyesre történt fizikai vagy kémiai hatások, akár külsők, akár belsők (szervi érzeteket keltők), ha tudatra nem is jönnek, azért az általános lelki dispoziciókat módosítók, ha elég erősek s állandósággal bírnak, az összérésbe s általa az öntudati állapotba belejátszók, azt színezők, módosítók lesznek, ép úgy az összességre vonatkozólag is, az összességet kitevő egyes psychékben kelt lelki folyamatok, érzetek, képzetek s érzések, ha az egészre vonatkozólag tudatra nem is jönnek, mégis az egész lelki dispoziációt módosítók, az összegzést befolyásolók lesznek. A mit például a közhangulat elégedetlenségének nevezünk, nem egyéb, mint az egyes psychékben különböző tudatos, határozott képzetekkel kapcsolatos érzelmek, a melyek azonban az egészre, összekapcsolódásukkal s egymásra hatásukkal, csak mint egy általános érzés jelentkeznek, vagy mint a közérzést módosítók, a nélkül, hogy az összességre nézve konkrét képzetekkel volnának kapcsolatosak. Lehet, sőt úgy is lesz, hogy ez elégedetlenség érzésével kapcsolatos képzetek nem is egyformák az egyes embereknél. Az egyik csoportnál rossz termés, másutt felgyülemlett hatósági visszaélések, harmadik helyütt nemzetiségi elégedetlenkedés, másutt járványok, stb. stb. mind, szintén egyénenkint különböző összetételű képzetcsoportokkal együtt járó, feszültségi vagy kedvetlenségi érzések, a melyek sokszor véletlenül egyidőben nagyobb intenzitással lépven fel, együttes hatásukban a közösségnek ily feszültségű, kedvetlen jellegű érzését idézik elő, vagyis ezek együtt a sajtó, a hivatalos közegek jelentései, az összességi tényekben való részvétel (választások, önkormányzati élet) módja, az azokra való reagálás módjai szerint mint általános elégedetlenség érzete jelentkeznek az összesség tudatában, ami objektív kifejezést fog nyerni az összesség elhatározásai s cselekvései megfelelő módo-

sulásában, a nélkül, hogy az összesség tudata azt megfelelő összességi képzetekkel kapcsolhatná össze.

32. De még távolabbi kapcsolat is van az egyes psychék öntudatos tartalma s az egész psychéjének minemősége között. Az egyes emberben meglevő képzetek s vele kapcsolatos érzelmek, mint például hazafiság, gazdasági érdekek, dinasztia iránt való hűség, stb. stb., ezek hatni fognak az egyénnek „magatartására az összesség tényeivel szemben, vagy abban, midőn ő az összesség tényeinek kialakításában vesz részt. Erős, hazafias érzület például, vagy a király iránt való nagy lelkesedés az egyesekben, caeteris paribus, könnyebb s hatékonyabb lefolyásúvá teszi az összességi akarati folyamatokat; a közösségi célok nagyobb belátása az egyesekben, tökéletesebb összműködést s így az összességi lelki folyamatok gyorsabb és hatékonyabb lefolyását engedi. Vagyis az egyesben levő tudattartalom minemősége előidézi az összesség formális lelki működésének ilyen vagy amolyan jellegét, tehát az egyéni tudatos az összességben mint öntudatlan jellegű hatás szerepel.

Az egyénileg tudatosnak bizonyos összesség szempontjából öntudatlan alkatelemévé válását átmenetileg szemléljük a tömeg mozgásainál. A tömegben az egyesek mind tudatos mozgást visznek végbe. Akár azzal, hogy a másunnan jövő nyomásnak enged, akár, hogy annak ellentáll, az egyes tudatosan mozog. még ha kényszerítve is van bizonyos mozgást végezni, — egyes lökéseket kivéve — mozgása tudatos. Csakhogy ezen egyes mozgások azon fizikai és psychikai helyzetnél fogva, melyben az egyesek vannak, a szomszédra kihatnak, annak mozgásirányát befolyásolják, ez a befolyásolás reá megint visszahat, s így osszeredményképen az egész embersokaságnak egy jobbfelé irányuló hőmpölygése vagy középre irányuló nyomása áll elő, a „melyről, hogy ez arra tart, esetleg még jó ideig, mikor már a mozgás folyamatban is van, senki sem tud; azt talán csak kevés ember (vagy éppen ezt az irányt egy sem) akarja. És ez az irány az egyes tudatok által különböző befolyások közt diktált s véghezvitt mozgásirányok eredőjeképen még is előállt. Nem mondhatja senki,¹ hogy itt merőben adott fizikai erő komponensek játékaról s végeredményéről van szó. A mozgás iránya Kezdetben is, vagy közben is az egyes psychék tudattartalma által is meg van határozva, s hogy az hogy alakul, hová irányul, a psychék állapotától és összműködésétől függő. Például, ha minden psyche egy adott pillanatban azon tartalommal

telnék el: megállni, s azután egymásután, kívülről befelé számítva, mindenki egy lépéssel jobbra! — akkor az összenyomatás, vagy egy gödörbe zuhanás elkerültetnék. Csakis a psychék tájékozatlansága, czélszerű összműködésre és egymásra való hatásra képtelen viszonya, a velejáró önfegyelmeléssel ellentétes képzetek felhalmozódása okozza a végzetes eredményeket, a melyeket senki sem akart, de a melyek in ultima analysi tudatos mozgások összetevődését és azok nem tudatos eredményét jelentik. Épen így a szervezett összességekben is az egyesben fellépő tudattartalom, képzetek s érzelmek még az egyénre nézve nem lesznek tudatosak. Ezeknek igen nagy intenzitásuknak kell lenni, vagy nagy vezetőképességgel bíró ponton kell fellépni, hogy az egészre tudatossá váljanak.

33. De mit jelent az, hogy az egészre tudatos? Itt előzőleg figyelembe kell vennünk, hogy mi közönséges használatban az egyéni psychológiában megszoktuk a tudatot s a tudatost mint határozott, élesen körvonalozott jelenséget felfogni s kezelni, pedig tényleg az egyéni tudatnak is, az öntudatlantól az apperzipiáltig, megszámlálhatatlan, s egymásba átmenő fokozata van. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, akkor a közösségi tudatosság sokféle fokát s különböző intenzitását nem fogjuk érvül elfogadni az egyéni és közösségi lelki élet párhuzama s ugyanazonos természete ellen. Továbbá Worms helyesen figyelmeztet arra is, hogy a társadalom tudata nem is áll alacsonyabb fokon, mint általában az egyesé; csak a legmagasabb fejlettségű egyesénél alacsonyabb.¹

Már most mi a tudat? Wundt szerint² nem egyéb, mint a lélektani alakulatok (képzetek, érzelmek, affektusok, akarati folyamatok) összefüggése. Nem egyszerű összege azoknak, hanem azoknak egymással való összekapcsolódása. Oly állapotot, a melyben ez az összefüggés megszakított, például mély álomban, ájulásban, öntudatlannak nevezünk.³ Az összességre nézve is a lelki jelenségeknek összefüggése teszi ki annak tudatát. Az egyéni tudat fizikai vagy fiziológiai alapját az egyén fizikai szervezete

¹ Worms: Organisme et société 227. 1.

² Grundris der Psychologie. 244. 1.

³ Helyesebb volna tudattalannak nevezni, mert az öntudatlan nem a tudat, hanem az öntudat hiányát jelentené szó szerint, a mi pedig más. Az én tudata, az öntudat, más, mint a tudat; s így a tudat hiánya is más, mint az öntudaté. Kétségtelen azonban, hogy nyelvhasználatunk a tudat hiányát (Bewusstlosigkeit) jelöli az „öntudatlan” szóval, sőt élesen nem is

teszi, s különösebben a nagyagy kéregállománya. A melynek részei s azok összefüggése párhuzamos a lelki jelenségeknek a tudatot kitevő összefüggésével. „Az agyvelő kéregállománya elemeinek ezen összefüggését a lelki folyamatoknak a tudatban adott összefüggése fiziológiai kifejezésének tekinthetjük, a funkcióknak a kéreg különböző részeiben való elosztását pedig az egyes tudatjelenségekben (tudatfolyamatok, Bewusstseinsvorgänge) mutatkozó változatos különbségek fiziológiai correlatumaiknak.«¹

Sőt a tudat kérdésének egyik legújabb vizsgálója, Oppenheimer² egyenesen a thalamust állítja oda, mint a tudat fiziológiai székhelyét, szervét, mely a kéregállomány különböző részeivel állandó összeköttetésben juttatja tudatra az itt produkált képzeteket stb. » . . . das Bewusstwerden eine physiologische Leistung ist, deren Zustandekommen auf dem Vorhandensein von festen, eingeübten anatomischen Bahnen beruht . . .«

Vagyis a tudat jelenségei fiziológiai correlatumaik állandó összefüggésén s központosító berendezésén nyugszanak. Ezen berendezést, vagyis az egymásra hatás lehetőségének biztosítását és központosítását konstatálhatjuk a szervezett összességeknél is. De pusztán lélektani oldaláról is juthatunk bizonyos eredményekhez, melyek ugyanezt igazolják.

34. Ha ugyanis a különböző lelki jelenségek összefüggése teszi ki a tudatot, ez összefüggésről kétféle alapon szerezhetünk tudomást. Az alanyi érzés, vagyis a tudat tudata alapján; a melyet szigorúan véve mindenki csak magára nézve állapíthat meg; s azután objektíve, az illető tudatalany cselekvései által, ezekből a tudatra következtetve. Ezt tesszük tulajdonképen akkor is, mikor más embernél is tudatot teszünk föl; bár itt már azon is alapul föltevésünk, hogy teljes szervezeti hasonlóságot látunk. Az alanyi érzés, a tudatérzés útján sem az állatokra, sem az emberösszességekre nézve nem állapíthatjuk meg a tudat lételét, hiszen minden egyes egyén alkateleme az

különböztet „öntudat” és „tudat” közt, s az utóbbi jelzésére is használja az előbbit. De a mellett mindegyik többféle értelemmel is bír. Jelenti *a*) a tudattartalmat, *b*) a tudatosságot, azt, hogy az „én” azt tudja és *c*) magát az én-t is, mely tud. L. *Oppenheimer*: Bewusstsein-Gefühl. (Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens. XXLII.) 1903. 2. 1.

¹ Wundt i. m. 245. 1.

² Bewusstsein-Gefühl. 1903.

egésznek, s így az ő egyéni érzései nem azonosulhatnak az egész, az összesség alanyi érzésével.¹ A mint hogy az egyént alkotó sejtekben lefolyó érzésproceszusok egyenkint nem azonosíthatók az egyén érzésével, a mint mi, az egyének, a bennünket alkotó egyes sejtekben lefolyó proezes3zu3ok alanyi oldalát nem ismerjük, hanem csak azon kapcsolódások eredményét, mely az egyén érzését teszi ki.

35. Épen ezért tévesnek kell tartanunk azt az okoskodási menetet, a melyet pedig legtöbben követnek, hogy t. i. az egyéni tudatokból és érzésekből akarják a köztudat¹ meglételét bizonyítani. Még olyan kiváló elme is, mint Espinas,² beleesik e hibába. Ép úgy Tarde is az egyénekben keresi a közösségi tudatot szétoztódvá; s azt keresi, hogy hogyan terjed el s jelentkezik minden egyesben. A kezdetleges társadalom énjének ugyan a fejedelmet tekinti, de csak úgy s a végből, mert imitatio útján aztán az ő felfogása elterjed mindenkire.³ Pedig világos, hogy az egyesnek a közre irányuló gondolkodása és érzülete nem a köz tudata, érzése. Az legfeljebb arra alkalmas, hogy közösségi lelki folyamatok kialakulását lehetővé, lefolyását biztosabbá, könnyebbé tegye. És így, midőn Worms azt mondja,⁴ hogy majdnem mindig egy nagy veszélylyel szemben nyilatkozik meg a társadalom kollektív öntudata, így a modern francziáké 1791-ben stb., akkor tulajdonképen ő csak az összesség egyes tagjainak egymással hasonló irritált állapotát látja, s a tulajdonképeni közösségi tudatnak ezáltal előálló élesebb voltát s a tudatbeli akarati mozzanatok lefolyásának ezáltal lehetővé vált nagyobb hatékonyságát cseréli össze magával a tudattal. De ha az összesség minden tagja csak a közzel törödnék is, minden gondolata s érzelme csak a köznek szólna, még sem jönne ott létre közösségi tudat s ennek megfelelő cselekvés, ha arra való szervezet nem létesül, a mely ezen proceszus lefolyását és érvényesülését lehetővé teszi. Ezt a proceszust csak objektív körülményeiből s hatásaiból ismerhetjük meg. Ennek ellenére egyéni tudatból való következtetés hiábavaló. Szinte szemmel látható az erőlködés, mikor ezt a lehetetlent ki akarják hozni.

¹ V. ö. *Novicow*: *Conscience et volonté sociales*. 1897. 18 lap. Hege-dűs: *A sociológia sarktétele* 53. 1.

² „Il veulent leur société comme ils se veulent eux-memes . . . I. m. 547. lap.

³ Tarde: *La logique sociale*. 1895. 98. 1.

⁴ *Organisme et société*. 213. 1.

Végre is ily magyarázatot adnak, hogy miután a társadalom tagjai (közös társadalmi intézmények hatása folytán) nagyon hasonlók egymáshoz, azért ezek magukat (legalább részben) ugyanazonosoknak fogják fel. Innen van aztán, hogy mindenki, a míg egyrészt magát ennek fogja fel, másrészt magát egy nagyobb egész, összesség részének is tartja.¹ Ez kétségtelenül az egyéni psyche állapota, de nem a közés, s ez vele magyarázva nincs. Ép úgy nem magyarázza meg Worms azzal, hogy az összesség tagjai közt az egység érzete s gondolata vagy egyszerre többekben vagy egy szuggesztív erejű kiváló egyénben kialakul.² Ez maga még mind nem haladja meg az egyéni tudat színvonalát.

De tovább menve, sem az »öntudat« (az »én« tudata), sem a tudatról való tudat nem is mindig található fel a lelki élet tudatos folyamataiban; a gyermeknél későn fejlődik, a kezdetleges embernél kérdés, hogy meg van-e, s hogy az állatnál meg van-e, sokkal kevesebb okunk van feltenni, mint az ember-összességekre nézve. Itt tehát mindenütt objektív ismervekhez kell folyamodnunk.³ Mi lehet az?

36. Ha figyelembe vesszük, hogy a tudat nem más, mint a lelki jelenségek összefüggése egymásutátságban, akkor nem mondhatunk egyebet, mint hogy ez összefüggést az emlékezet teszi lehetővé. Miután pedig ezt másnál csak külső mozgás alapján tudjuk *objective* megállapítani, ennél fogva *a tudat objectív ismérévül azt állíthatjuk föl, hogy vajjon valamely lény mozgásai meghatározásánál az emlékezet szerepel-e?* Vagyis hogy a lefolyt egyes lelki folyamatok (tehát nem ilyesek summázódott fiziológiai hatásai, mint a reflex vagy automatikus mozgásoknál) reprodukció útján szerepet játszanak-e többé-kevésbé teljes tartalmuk szerint az akaratí folyamatokban, végső sorban cselekvésekben, mert csak ezek ismerhetők fel *objective*; és pedig akár külső, akár belső, figyelem irányításban jelentkező cselekvésekben. Miután a lelki élet teljessége akaratí folyamatokban jelentkezik, egészen érthető, hogy a tudat, mint a lelki élet legmagasabb

¹ Durkheim és Duguit magyarázata. L. idézve Worms: *Organisme et société*. 215. 1.

² *Organisme et société* 219. 1.

³ Jól mondja R. Worms: *l'existence d'une force se manifeste par ses effets. S'il est des phénomènes qu'on ne peut comprendre qu'en les considérant comme produits par l'esprit social collectif, il faudra évidemment mettre hors de doute l'existence de ce dernier.* (*Organisme et société*, 1896. 210. 1.)

összefoglalása, akarati folyamatban¹ konstatálható legkönnyebben. Sőt maga a tudat is akarati folyamat eredménye, mert cselekvés, a tudatelemek egyesítése teszi ki a tudatot.² S az akarati folyamatnak, hol az önkényes figyelem és a választás szerepel, az emlékezet lényeges előfeltétele. Az emlékezetet az öntudat ezen kritériumának Höfding is elfogadja, midőn az egyes tudatelemek összekötőkapcsának s a tudat lényeges alapjának az emlékezetet állítja oda.³ Tarde is azt mondja: »Sans la conscience pas de mémoire; et sans la mémoire pas de conscience.«⁴

Hogy az emlékezet szerepe csakugyan ilyen, legjobban megláthatjuk, egy közösségi tudattal nem, vagy csak tökéletlenül bíró emberösszesség, a tömeg mozgásainál. A tömeget alkotó egyes, mint mondottuk, tudatos, és tudatos mozgásokat, cselekvéseket végez. Emlékezik s emlékképei s kísérő érzései által meghatározott akarati folyamat áll benne elő. A sok egyes tudata, s emlékképei mégis épen a szervezettség, tehát a megfelelő asszociatív egymásrahatásra való képesség tétel hiánya folytán izoláltan maradnak, az egész összhatás folytán Öntudatlan mozgás jó létre, emlékképek s érzések által nem szabályozott mozgás, a mely esetleg katasztrófákra vezet. Mindarról minden egyes tudott, de nem volt oly berendezés, mely az egyes pszichékben kiképződő tudattartalmak oly egymásrahatását tette volna lehetővé, a mely az egész cselekvésére kihasson s azt meghatározza. Az egyesekben előállott emlékképek az egész mozgására nem hatnak. És épen ez történik meg minden jól funkcionáló szervezetű emberösszességénél.

Ha tehát az egyéni tudatok oly organizációja áll elő, a melyben az összességnek, bár különböző mértékű s fokú, behatása alatt tudattartalom alakíttatik ki valamely, vagy egyszerre több agyvelőben s ezen organizáció ezen s az egészre kiható mozgásbeli

¹ „In unsern Entschlüssen und Willensakten tritt die reale Einheit unsers Selbst auf die ausgeprägteste Weise hervor.“ Höfding, i. m. 422. 1. Majd: Die Psychologie des Willens umspannt daher eigentlich das gesammte Gebiet des Bewusstseinslebens. Die speciell sogenannten *Willenserscheinungen* bezeichnen nur den Gipfel eines Prozesses, der sich über das ganze Bewusstseinsleben erstreckt. 435. 1.

² L. Höfding: Psychologie. 398. 1.

³ U. o. 62. 1.

⁴ Tarde: La Logique sociale. 122. 1.

*reactiót tesz lehetővé és biztosít, akkor objektív ismérvek alapján ott tudatot és pedig összességi tudatot kell konstatálnunk.*¹

37. Azt vethetné mindezek ellen valaki, hogy ennél fogva a mikor egy vasfégyelem alatt tartott sereg vagy zsványbanda is, mely egy ember akaratának vakon engedelmeskedik, ezen akaratnak megfelelő mozgást végez, a sereg, a zsványbanda is tudattal bír, tudatos öszszemélyiségnek kellene tartani, pedig a föltett esetekben világos, hogy egy ember egyéni tudata és akarata érvényesül az engedelmességgel jelzett lelki állapot utján. Hát itt mindenekelőtt distingválunk kell. Ha azt a pusztán és merőben abstrakte lehetséges esetet tesszük föl, hogy a vezér senkinek és semminek (a sereg részéről) befolyása alatt nem áll, hogy a vak engedelmességnek abszolút, semmi által meg nem ingatható teljessége van meg a seregben, úgy, hogy a vezér vele mint egy pontosan functionáló géppel bánhat, ilyen csak feltevésben létezhető körülmények közt egyszerűen azt kellene mondanunk, hogy nincs is öszszemélyiség, nincs is közösségi tudat, hanem egy egészen izolált egyéni adatnak s akaratnak más emberekre való hipnotikus jellegű átvitelével állunk szemben. És csakugyan a feltett eset csakis hipnotikus szuggestiónak volna minősíthető, ha előállhatna. Minden m esetben a közösségi tudatnak, habár különböző fokon való kialakulását kell látnunk. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a tudattartalom, vagyis a bizonyos mozgás vagy akarati folyamat előkészületi stádiumában felmerülő vagy odavont s hatást gyakorló emlékképek az öszszesség részéről jövő hatások eredményeképp kell, hogy előálljanak, hogy öszszességi tudatról szólhassunk. Ez az öszsműködés mindenesetre különböző fokú lehet és e szerint lesz a közösségi tudat is különböző fokú; hiszen sokszor említettük, hogy az egyéni tudattól, mint egységtől számítva, mely maga is közösségi hatások eredménye, egész sora vezet a különböző öszszakapcsolódásoknak és ebből eredő tudatállapotoknak az öszszességi tudat fejlettebb stádiumához. A seregben is, ha a fentemlített hipnotikus állapottól eltekin-tünk, a hadvezérnek bizonyos magatartást kell követni a sereg-re való tekintettel; figyelembe kell venni elhatározásánál annak

¹ *Ratzenhofer*, bár elismeri a társas akarat létezését szemben az egyénnel, s azt mondja: was für den einzelnen sein Wille ist, ist für das Socialgebilde der Socialwille, mégis csodálatosképp tévesnek tartja, hogy némelyek ezen kölcsönhatásból „Völkerpsychologie”-ra következtetnek. (I. m. 296. 1.)

hangulatát, pszichológiai állapotát stb., s minél inkább van így kölcsönhatás az egyes psychék közt azon pszichológiai tartalom előállításánál, a mely az egész mozgására meghatározó lesz, annál inkább kell szólnunk az összességi tudat fejlettebb állapotáról, vagyis az összetételnek külön pszichológiai eredményeiről.

Mindezekből az is következik, hogy míg egyrészt az összesség lelki tevékenységénél oly momentumokat figyeltünk meg, s emeltünk ki, a melyek világosabban föltüntetik, hogy az összesség lelki tevékenységei az alkotó egyesek összműködéséből s részvételével állnak elő és így jobban kiemelik, hogy az eddig egyéninek látszó és inkább csak konvenczióból összességinek mondott működések igazán összességek: addig másrészt a másik irányban is kell egy lépést tennünk, hogy az összességi lelki életet az egyénivel összemérni tudjuk.

T. i. le kell szállnunk az egyéni lelki élet zárt lényegi egységének felfogásáról arra az objektív szemléletre, a mely abban is, az alanyi egységérvéstől eltekintve, összetevődést, lelki elemek egymásrahatásának eredményét látja. És így egyrészt az u. n. összességi lelki jelenségeknek nagyobb mértékben az összességre való vonatkoztatásával, másrészt az egyéni pszichológiának nagyobb szétszórásával a kettő találkozik¹ és lelki folyamatok különböző mértékű összetételeinek jelentkezik, hol a különbség csak abban van, hogy a ki mindezeket felfogja s vizsgálja, az emberi egyén, a lelki folyamatoknak csak azon színvonaláról tud közvetlen érzés útján számot adni, a mely az egyéni színvonal; a többiről, (állati pszichologia, összességi psyché) csak objektív ismérvekből való következtetés útján, s így a dolog természete szerint tökéletlenebbül, bár az objektív jelenségek ilyenek föltételezésére utalják.

39. Némelyek az összességek (illetőleg ők csak a társadalomról szólnak) lelki egységét é3 tudatát azon az alapon akarják megállapítani, hogy az embernél is az érzés decentralizálva van az egész testben, s így ott sem oly egységes a lelki élet s így az egyén s a társadalom lelki egysége közt a különbség nem oly nagy. Így már Espinas, Lewesre hivatkozva, így foglalja össze következtetéseit: Ce n'est pas le cerveau, c'est

¹ L. mindezekre Hegedüs találó fejtegetéseit. A szociológia sark-tétele. 53. 1.

*l'homme qui pense et qui sent.*¹ S ez alapon úgy tartja, hogy az agyvelő csak épen igen nagy mértékben koncentrált magában oly tulajdonságot, mely szétszórtan mindenütt meg van az élő szervezetben. S így elesik az a vélt ellentét a társadalmi test és az egyéni test közt, melynél fogva az elsőnek minden része érző, míg a másinak csak némely része. Épúgy Fouillée, bár maga nem fogadja el a társadalom lelki egységét, úgy állítja oda a tételt, hogy a ki azt bizonyítani akarja, annak két bázisra kell helyezkedni: hogy az egyéni tudat is egy kollektív tudat, összetett valami, s viszont a társadalmi tudat egy valóságos lelki egység.² Sokban közel áll e methodushoz a Hegedűs Loránté is, a kinek a társadalmi tudatról adott meghatározásával alább foglalkozom.

A gondolatmenetre nézve meg kell jegyezni, hogy ez csak akkor használható fel, ha a lelki életben szereplő öntudatlan momentumokat akarjuk, helyesebben tudók figyelembe venni. Kétségtelen, hogy az embernél is az öntudatlannak túlon túl nagy szerepe van lelki életében, csak hogy azt mi nyomozni alig vagyunk képesek. De hatását érezteti, hozzátartozik lelki életéhez. Ez a mi kérdésünk szempontjából is fontos momentum annyiban, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy téves az egyéni lelki életet is kizárólag a tudatra alapítani, illetőleg a tudattal azonosítani. És így ép oly igazolatlan az összességek lelki élete meglétének egyedüli próbájául a közösségi tudatot vagy plane annak bizonyos, a fejlettebb egyénnel felérő színvonalat venni. Ámde viszont kétségtelen, hogy a mennyiben a közösségi tudatjelenségeket vizsgáljuk, a sejtekben decentralizálódott »érzés« analógiája nem használható; mert azt senki sem állíthatja, hogy az egyénnél a tudat az egész testben volna eloszolva. Másrészt erre nincs is szükség, mert a tudat a társadalom testében sincs jobban decentralizálva. Ezen kívül még az is figyelembe veendő, a mit többször hangsúlyozunk, hogy az egyes egyének tudata nem azonosítható a társadalmi tudattal, mert mint másutt látjuk, az egyénileg tudatos társadalmilag öntudatlan lehet. És így nincsen szükség annak bizonyítására, hogy az egyénben is decentralizálva van a tudat, mint a társadalomban, mert sem az egyénben, sem a társadalomban, helyesebben az összességekben, nincs is decentralizálva, hanem mindkettőben különböző fokra emelkedhetik a szerint, a mint

¹ I. m. 138. 1. jegyz.

² *La science sociale contemporaine.* 213. 1.

teljesebb vagy kevésbé teljes kapcsolódást, vagyis a szervezetbe foglalt több vagy kevesebb eleme kapcsolódását jelenti.

40. Hegedűs már most a társadalmi öntudatot¹ úgy határozza meg, hogy az »nem egyéb mint azon viszonyoknak az összessége, a melyek egyazon társadalomban levő egyének közt, együttélésük következtében, kifejlődtek s melyek több vagy kevesebb határozottsággal s kisebb-nagyobb állandósággal a társadalomra vannak vonatkoztatva.«² E felfogását támogatja az egyéni pszichologia analógiájával, a hol az öntudat szintén nem más, mint az egyugyanazon szervezetben jelentkező pszichikai viszonyok egybekapcsolódása. De épen ez analógia mutatja a társadalmi öntudatra nézve adott meghatározásának elfogadhatlanságát. Az egyéni öntudat nem az egyéni szervezet összes alkatelemeinek kapcsolódása: hanem a lelki jelenségeknek; vagyis azoknak, a melyek az egyéni szervezet azon részében jelentkeznek, melyben alanyi oldalról felfogva, a lelki jelenségek lefolynak. Egész tömege a hatásoknak, melyeket idegrendszerünk elszenved, nem lesz érzetté, nem kerül be a tudatba.

A szervezett összességéknél hasonlóképen. És itt mindig külön kell választani az egyénileg tudatost az összességileg tudatostól. És épen ott van a hiba, hogy meghatározásában Hegedűs ezt figyelembe nem vette; a mi szorosán összefügg álláspontjának másik hibájával, hogy ő a lelki életre való külön organizációt figyelembe kevésbé veszi. Társadalmi tudatról s lelki életről arra való külön organizáció nélkül szólni sem lehet. S ha az organizált társadalom egész lelki életét figyelembe vesszük az érzetektől kezdve a tudatos mozgásig, a cselekvésig, akkor a társadalmi tudattartalmat csak *ezek* összefüggő összességében, tehát abban láthatjuk, a mi társadalmi, összességi akaratoknak (akár belső figyelemkép jelentkező, akár külső mozgásban kifejlődő legyen) lelki elemei közt szerepel.

A társadalom egyéneinek mindenféle viszonylata nem tartozik bele a társadalom tudatába, ép oly kevésbé, mint az egyéni szervezet egyes részének igen sok kapcsolódása és egy-

¹ Magyar terminológiánk ingatagsága folytán sok zavar áll elő. Az öntudatnál sem tudja az ember, hogy tudatosságot, tudatot egyszerűen, akar-e jelenteni, vagy az „én” tudatát. Hegedűsnél, úgy látom, „Bewusstseint” jelent, ámde igen sokszor áttér ugyanazon okoskodása menetben a Selbstbewusstsein-ra, az én tudatára; a mi pedig szerintem, másodrendű fontosságú a tudat, tudatosság kérdése mellett.

² A szociológia sarktétele. 72. 1.

másrahatása, például a gyomornedvek milyen kiválasztása, a máj ilyen vagy amolyan funkcionálása nem tudattartalom. Készséggel elismerem, hogy ezek alkalmasak a tudat érzelmi részét színeznire, módosítani, vagyis hatnak rá, de a tudatot nem teszik ki, egyszerűen nem tudatosak. Ép így az egyének viszonyainak legnagyobb tömege is, ha egyénileg tudatos is, bár Hegedűs meghatározásában azt sem kívánja, az összesség tudatát nem teszi ki. Azt oly lélektani momentumok, érzetek, érzelmek összekapcsolódásai teszik ki, melyek az *egészre* vonatkoznak, az *egészéi*, vagyis oly ponton, oly szervben jelentkeznek, mely összességi és épen szervi mivoltánál fogva összességi hatások vételére s továbbítására képes. Egy kis tót faluban elég a paraszt háza; ott a szomszédok odafutnak és oltanak. Mindez az összesség tudatában nem szereplő viszonylata egyesek tudattartalmának. Csak a mennyiben mind központibb szerveket ér e benyomás, s így a képzetek, ítéletek s felkeltett érzelmekből álló ezen tudattartalom mind szélesebb körű más összességi tudattartalommal jut kapcsolatba, s ily alapú összességi mozgási reakcióknak lesz egyik motívuma, fogjuk azt (az összességre nézve) tudatosnak és pedig a mondott körülményeknek különböző fokban meglétele szerint különböző fokban tudatosnak minősíthetni. A tudatosság különböző foka s mértéke, mint már említettük, s Hegedűs is helyesen említi, az egyéni pszichológiában is szerepel, s így nem alterálja az egyéni s összességi tudat egyező természetét; legfeljebb mivel az összességi tudatjelenségek a mi nézőpontunkról szemlélve természetesen lazábbaknak, széjjel-állóbbaknak mutatkoznak, a tudatosság színvonalának különbözőségei is sokkal inkább feltűnnek s észrevehetőek általunk egy emberösszesség, mint egy egyén lelki életében.¹

41. A társadalmi öntudat létezése ellen érvelve Fouillée felteszi a kérdést: hol van, hol székel az az öntudat? Vagy a társadalom fejében vagy minden tagjában. Elveti azt a feltevést, hogy a fejedelem volna az öntudat szerve; nem talál rá alapot. Az egyesekben van? Igen, mondja, képletesen szólva, de tulajdonképpen nem. A mint a francziáknak nincsen egyetlen és ugyanazon agyvelejük, épúgy nincsen egyetlen és ugyanazon öntudatuk sem. Szerinte azért egységes az öntudatunk, jóllehet összetétel eredménye s agyvelőnk osztható, mert az egyes sejteknek nincs önálló öntudatuk. Viszont miért nincs a társa-

¹ L. Hegedűs, i. m. 72. 1.

dalomnak egységes öntudata? Mert egyes részeinek különálló erős öntudatuk van.

Nyilvánvaló, hogy ez tarthatatlan okoskodás. Az összesség alanyi érzéseiről nekünk, egyeseknek ép úgy nem lehet közvetlen tudomásunk, mint a sejtéről sem. Sőt nem is szükséges feltennünk, hogy a miénkhez hasonló kvalitású érzései legyenek az összességnek vagy a sejtnek. És épúgy, a mint nem érezhetjük a sejt (bizonyára más fokú s jellegű) tudatát, épúgy nem érezhetjük az összességét sem. S így az alanyi érzés útján e kérdéshez hozzá nem férkőzhetünk; sem nem támadhatjuk, sem nem támogathatjuk. És így nem állíthatjuk, hogy azért van egységes öntudatunk, mert a sejteknek külön nincs öntudatuk, mert ezt egyszerűen nem tudjuk.

De azután az egyén egységes öntudatáról, mint valami rocher de bronze-ról csak nem lehet szólni akkor, a mikor valamely szer alkalmazása vagy erőművi behatás folytán az öntudatot vagy a tudatot is szétrombolhatjuk, a nélkül, hogy izolált lelki folyamatok megszűnnének. És végre: hol székel az összességi öntudat? Objektíve ott, a hol s a mely ponton az összesség részéről jövő hatások tudatos összességi cselekvések motívumaivá tételnek. Rendszerint nem lehet egy embert ilyennek odaállítani, mert rendszerint többek együttműködése, együttthatása fogja ezt végezni, de el lehet képzelni egyet is (a kinek akarata nélkül a mozgási apparátus nem működhetik), s akkor legalább is oly jogosultsággal állíthatjuk az összesség öntudata székhelyének és azonosíthatjuk tudatát az összesével, mint a hogy egy közepes agyvelejű embernél fellépő öntudati állapotot annak minősítünk és thalamusát öntudati szervnek. Csak azt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyénnél is mily tömege a lelki folyamatoknak folyik le a tudat küszöbe alatt; s ha itt ezért mégis beszélhetünk egyéni lelki életről s tudatról, nem látom át, hogy az összességnél a tudatra nem jutó vagyis nem a tudat szerve által vagy útján készített összességi lelki folyamatok miért zárnák ki összességi lelki élet és tudat feltételezését.

42. Az összességi tudat kérdésétől némileg külön álló az összességi *én* tudatának (a szoros értelemben vett öntudatnak) a kérdése.

Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez a kérdés aránylag másodrendű fontosságú az egész problémára nézve. Az *én tudat* nem alapja a lelki életnek, hanem csak produk-

tuma annak.¹ Továbbá figyelembe veendő, hogy egészséges állapotában, tudatos lelki életünk legnagyobb részében az »én« tudatra nem jő. Csak a reflektálás, bölcsekedés, vagy egyéniségünk megtámadása esetében kerül ez érzés (én azt tartom »képzet« is) az »én«, apperceptionk körébe. Úgy, hogy rendes körülmények közt az az összefoglalás, a melyet tudatnak nevezünk, s vele kapcsolatban az »én« érzés nem is tudatos. A lelki élmények összekapcsolódása, a tudat rendszerint öntudatlan, bármily paradoxnak tűnjék is föl ez állítás. És így a tudatos lelki élet folyik azon kísérő alanyi érzés tudatban léte nélkül, hogy ezt *én* cselekszem, *én* gondolom. S mégis tudatos lelki élet. Ennélfogva ily tudatos lelki élet a társadalomnál is elképzelhető az *én* érzés világos apperceptiója nélkül is. De ettől eltekintve, a mennyire e kérdésben, vagyis az öntudat meglétének felismerésénél az alanyi érzéstől, azon érzéstől, mely a különböző lelki (különösen akarati) folyamatokat egységbe foglalja s tulajdonképén az »én«-t kiteszi, abstrahálni lehet, (mert mint már említettük, az egésznek azt az érzését mi, az alkatelem, átérezni nem tudjuk) tehát ettől eltekintve, az összes objektív ismérvek egy összességi *én* tudat meglétele mellett bizonyítanak.

Az öntudat csak successive fejlődik ki a kisgyermeknél,² épugy a kezdetleges szervezetű összességnél, értve itt kezdetleges szervezet alatt az összességi életre való szervezkedést, nem egy embercsoportban levő esetleg magasfokú hatalmi szervezkedést pl. egy despotiában, a hol azonban közösségi életre való szervezkedés igen alacsony lehet.

Az én képzete többféle stádiumban levő lehet. Az egység, az összetétel nem abszolút, hanem mindig relatív és küzdelmes, és ez különösen az öntudati élet elején látszik, a mikor elszórt, izolált érzetek, ösztönök lépnek föl, minden belső összefüggés nélkül.³ így van ez együtt élő embercsoportban is, míg a közösségi szervezkedés a kellő fokot el nem éri. A csoport egy részének actiójáról a másik semmit sem tud, vagy más össze nem függő, esetleg ellentétes actiót végez stb. És a mint az egyéni életben is a folytonos tevékenység emléke alapítja meg az én képzetét s erősíti, agy az összességnél is a történelem. Hogy a fejlett

¹ Das Selbstbewusstsein ruht . . . auf einer Reihe psychischer Vorgänge: es ist ein Erzeugniss, nicht die Grundlage dieser Vorgänge . Wundt: Grundriss. 266. 1.

² L. U. o. 265. 1.

³ Höfding, i. m. 171. \.

emberösszességéknél az egészre vonatkozó én képzele meg van, azt mindenki elismeri, arra bővebben kitérni fölösleges volna. Csak azt állítják a közösségi lelki élet tagadói, hogy az éppen az egyes egyénekben az összességről előállott képzet, egyszerűen az egyéni psyche tartalma.¹ Erre meg kell jegyeznünk, hogy az bizonyos és már többször említettük is, miszerint az emberi, (egyéni) agyvelőkön kívül való lelki életet az összességben sem találunk. Mi csak azt állítjuk, hogy ezen egyéni agyvelők bizonyos összekapcsolódása, egymásra való hatásképességek oly eredményt hoz létre, mely hasonló jellegű az egyéni psychékben előálló összetevődésekkel.

És miután ezeket külön az egyén lelki életének nevezzük és tartjuk, úgy ép oly jogosultsággal kell azt az inter-individuális összetevődést az összesség lelki életének s lelki életjelenségeinek minősítenünk, mint a minővel az inter-czelluláris összetevődést egységnek, az egyén lelki életének tarthatjuk. És hogy ez realiter így van, mutatja az, hogy ezen egymásrahatás és egymással kapcsolatban létező lélektani eredményei az egésznek oly mozgását, oly cselekvését hozzák létre, melynek intellektuális motívumai közt az összességnek mint egységnek a képzetét, s az arra vonatkoztatott érzelmeket, affektusokat találjuk. S minél fejlettebb, tökéletesebb a közösségi szervezkedés, vagyis minél változatosabb mértékben s módon s minél több tagja részéről válik lehetővé az összhatás, annál tisztábban válik ki, mint ez összhatások eredménye, mint az összességi működések motívumai közt szereplő összefoglaló, s az egyesektől annál inkább külön vált, az összességi én.

¹ Nem helyes szerintem a kérdés feltevése Fouilléánál (*La science sociale contemporaine*. 1880. 210. 1.) hogy t. »la conscience que les citoyens ont de la société peut-elle être prise pour une conscience collective que la société aurait d'elle même, auquel cas il faudrait dire que la société a un *moi*, au moins virtuel?« Nem helyes, mert nem az egyes polgároknak tudatát a társadalomról kell úgy venni, mint a társadalomnak magamagáról való tudatát, hanem azon szervezkedés folytán előállott tudatot, melyre éppen egy-egy összesség jutott.

(Vége.)

Jászi Viktor.

JEGYZETEK A MAGYAR PORRADALOMRÓL.*

Hagyományok oly mélyen gyökereznek az emberek lelkében, hogy hosszú időkre képesek útjukat állni az új eszméknek, még akkor is, ha ezeknek befogadása legsürgősebb és legmélyebb létérdekük. A holtak uralkodnak rajtunk, jó és rossz értelemben. S a holt igazságok rettenetesen meglasztják az eleven igazságok útját.

Magyarország története klasszikus tere az elavult hagyományok tobzódásának. Az ember elrémül, látván, miféle históriákkal tömik már az elemi iskolás agyát, mit neveznek magyar történelemnek a közép- és felső iskolákban, miféle fölfogásokat táplál a publicisztika és az úgynevezett történettudomány a közvéleményben! Ha nem tudná, hogy itt a hagyománynak bennrejlő ereje mellett még egy másik, hatalmas erő működik: az osztály befolyása, melynek a nemzeti történet bizonyos irányú kiszínezése érdeke — nem értené meg, hogyan sikerült létrehozni a jelentéktelen történetecskék és a hamis magyarázatok azt a szövevényét, amelyet magyar nemzeti történelemnek neveznek.

Valódi szolgálatot tenne Magyarország kulturális haladásnak az, aki megtisztítaná az agyakat a pókhálótól, amelybe a történetírás vonta őket, aki tisztán és igazán engedné látniok ez ország múltját, hogy tisztábban és igazabban láthassák jövőjének föltételeit. Ki fogja eltemetni a köztünk járkáló holtakat! Ki fogja elűzni a szellemeket, a kísérteteket! Mert csodálatos erő lakozik bennük.

Íme, a magyar forradalom. Még köztünk járnak a nagyszerű esemény élő tanúi. Nem kell fáradtságos gonddal és a leleményesség s a képzelet minden furfangjával keresni nyomait és rekonstruálni képét, mint a rég-múlt századok eseményeiét. Előttünk van, egy lépésnyire tőlünk — s mégis mily messze, ha az igazság álláspontjától mérjük a távolságot.

Sikerült a magyar forradalmat úgy tüntetni föl, mint kitörését egy nemzet tiszta szabadságvágyának, olyan eseménynek, amelyben egy egész társadalmi osztály páratlan önzetlenséggel tetézte az elmúlt századok harcaiban szerzett páratlan érdemeit, olyan küzdelemnek, amelyben valóra vált az ihletett költő szózata: „Nagy idők. Beteljesült az írás jóslatja: egy nyáj, egy akol, Egy vallás van a földön: szabadság!” . . . „Most egy a lélek, egy a szív, a kar . . . Egy ember a haza . . .”

Valóban úgy volt-e?

* Szerzőnek *Marx- Engels válogatott művei* magyar kiadásához írt jegyzeteiből.

A történelem nem ismer csodákat. Nem ismer eseményt, amely valaha is egygyéforrasztotta volna a különböző érdekek széttagolta népet; nem ismer osztályt, amely *nagylelkűségből* mondott volna le kiváltságairól. Éppen a magyar nemzet történetében esett volna meg e csoda?

Nem a magyar forradalom lekicsinylésének a vágya tör ki belőlünk, amikor e kérdést fölvetjük. Ha van a magyar nemzet történetében esemény, amelyre büszkeséggel tekinthet vissza: bizonyára a forradalom az; s ha egy nemzet múltja följosít következtetésekre a jövőre vonatkozólag: a forradalom nagyszerű harcaiból merítjük a reményt a jövőre. De a magyar forradalomnak azon megvilágítása, amelybe a hivatalos történetírás helyezte, a magyar forradalom azon hagyományai, amelyeket a hivatalos közvélemény szít — sem a harc dicsőségét nem osztják el az érdemek szerint, sem oly megismeréseket nem nyújtanak, amelyeket haszonnal értékesíthetnénk, a jövő fejlődésnek útját munkálván.

A magyar forradalmat csak úgy érthetjük meg, ha annak tekintjük, ami valóban volt; a középnemességnek a nagybirtokos osztály ellen folytatott osztályharca befejező fázisának. Ez az osztályküzdelem sem nem közvetlenül 48 előtt keletkezett, sem magyar különösség nem volt. A magyar történelem a tizenharmadik századtól, a feudális nagybirtok kifejlődésének idejétől telve van vele s a magyar törvényhozás számtalanszor visszatükrözte nyomait. S megtaláljuk e küzdelmet minden országban, ahol ipar és kereskedelem híján a királyság természetes támasza a nemesség ellen nem a polgárság, hanem a nemességnek egy része a másik rész ellen.

Magyarországon a nagybirtokú főnemesség lett az uralkodó Habsburg-háznak szövetségese. A gyakran ismétlődő *nemzeti* fölkelések a középnemességnek osztályharcai voltak, a *nemzeti* királyok a középnemesség vállán emelkedtek föl. Hogy ezen mozgalmaknak — csak a tizenkilencedik évszázadban — a *nemzeti* jelzõt adták, arra az egyetlen jogcím az volt, hogy a harcok idegen uralkodóház ellen irányultak, mint a magyar főnemesség szövetségese ellen. De valóságos nemzeti elem ezekbe a harcokba sohasem vegyült. Sem dicséret, sem megrovás ezért senkit nem illet. A nemzeti eszme annyira új, oly kirívó reflexe annak a gazdasági forradalomnak, amely az európai kontinensen csak a tizenkilencedik század elején kezdte bontogatni szárnyait, oly szorosan van kötve a burzsoáziának osztálylyá alakulásához, hogy épp oly igazságtalanok Grünwald Bélának és a magyar nemesség egyéb sovíniszta bírálóinak szemrehányásai, mint amily deplacirt a nemzeti eszme kritikusaiknak gúnyolódása, amikor a tizennyolcadik századbeli magyartalan nemesség ellen fordulnak. A magyar nemesség nem lehetett nemzeti, mielőtt a nemzetiség fogalma megszületett.

Csupán mint tényt kell tehát megállapítani, hogy ha a magyar nemességnek a történelmi haladást képviselő szerepére történik hivatkozás — legalább a tizenkilencedik századig — az semmiképp sem nyerhetett a *nemzeti* önállóság és a *nemzeti* sajátosság föntartásában kifejezést. Hogy a magyar főnemesség lett volna nemzeti, azt legjobb barátai sem állítják; de hogy a köznemesség sem volt az, azt eklatáns példák bizonyítják.

II. Józsefnek az uralmát szokás olyanoknak nevezni, amely a nemzeti *feltámadásnak* a lökést megadta, amidőn a középnemességet alkotmányos jogai védelmére kényszerítette.

Melyik nemesség tette ezt nemzeti érzületből?

Az-e, amely „Mária Terézia uralkodása idejében oly vármegyékben, hol a nép nem beszél magyarul, a paraszt nyelvét kezdí használni és elfelejti a magyart?” (Grünwald Béla, *A régi Magyarország*, 119. 1.)

Az-e, amelyben „a nemzeti érzületet elfojtja a rendi fölfogás. A magyar nemes nagyobb szolidaritásban érzi magát a szerb, oláh, horvát vagy tót nemessel, akiket fikció alapján magyar nemeseknek tart, mint a magyar paraszttal?” (u. o., 127. 1.)

Azok a magyar földesurak-e, akik nem szeretik a magyar jobbágyot, mert önérzetesebb, nehezebben tűri az önkényt s ragaszkodik jogaihoz s azért Magyarországon s Erdélyben sok helyen a magyar jobbágyot kizaklatják s elűzik s az alázatosabb, türelmesebb szlávot vagy oláhot telepítik helyére?” (U. o. 127. 1.)

Azt a magyar nyelvet támadta volna meg II. József, amelyet „már nem talál sehol a közéletben, mert onnan a magyar társadalom már rég kiküszöbölte?” (U. o. 466. 1.)

Azoknak a nemeseknek nemzeti érzületét-e, akik „a német nyelvet nem tartották alkotmányos törvényes nyelvnek, de nem nézték annak a magyart sem”, azokét a megyékét-e, a melyek még „27 évvel később, az 1811-iki országgyűlésen lehetetlennek állították a magyarnak hivatalos nyelvvé tételét, mert nincs a nemesség közt senki, aki magyarul tudna?” (U. o. 467.1.)

Azokét-e, akik a németesítésben inkább „igazságtalanságot, mint nemzeti sérelmet láttak” akiknek „az fáj, hogy érdemes hazafiak elessenek hivataluktól csak azért, mert németül nem tudnak”, akik „németül is képesek voltak hivataloskodni s akik közül nem is mondott le senki hivataláról?” (U. o. 467. 1.)

Mindezeket bizonyára nem a nemzeti eszme indította ellenállásra József ellen. Nem a nemzeti eszmét — a rendi érdekeket védtek, amelyeket az uralkodóház fenyegetett. Ha volt osztály, amely a nemzetiséget az időben megóvta, az — öntudatlanul bár — a parasztosztály volt: mert a nemesség „tényleg mindenütt megszűnt magyarul beszélni, ahol magyar paraszt nem volt.” (U. o. 119.1.)

Ha pedig érdem volt a Habsburg-ház elleni harcban a rendi alkotmány megvédése, ebben az érdemben a magyar nemességgel méltán osztoznak a *rég szétzüllött, tehetetlen* nemzetiségek. Természetesen, csak amennyiben nemesek voltak, akikkel „a magyar nemes szolidárisnak érzi magát”. Miért voltak hát a magyarok *forradalmiak* és a szlávok *ellenforradalmiak*, akiknek „közvetlen hivatásuk most az, hogy a forradalmi világrohamban elpusztuljanak”.

Azért — mondja Engels — mert csak a magyar nemzet volt a haladás tényezője, vett aktív részt a történelemben és életképes most is.

Engels ezzel a magyar történelem legfogasabb kérdéséhez nyúl s mindjárt anticipálja a kérdés megoldását is. A magyarság volt az — a németekkel együtt — amely az országot az eltörökösítés ellen megvédte; a magyarság tudott csak nemzeti polgárságot fejleszteni, a valódi magyarrá lett német polgárság kezében volt az ipari hatalom, az értelmi és a gazdasági vezetés. Ellenben a szlávok polgárságot kifejleszteni nem bírt és értelmileg is a magyarság fensősége alá került.

Mindez kétségtelenül helytelen. Helytelen a nézet Magyarország történeti *haladásáról*. Helytelen, hogy a polgárság lett volna a történeti haladás hordozója.

Mik egy nemzet haladásának objektív ismérvei? A forgalmi gazdaság

köreinek tágulása, a gazdasági technika fejlődése, a gazdasági funkciók differenciálódása; a népesség fokozódó tagosulása; művészet és tudomány virágzása; a műveltség elemeinek fokozódó eloszlása a népesség szélesebb rétegeiben.

Mindezen tereken Magyarország a török invázió kezdete óta mondhatni egy tapodtat sem haladt. Mátyás uralkodásáig nagyjából lépést tartott a Nyugattal. Városi polgárság jött létre, amely élénk kereskedelmet közvetített nyugat felé; a mezőgazdasági művelés technikája a kereszténység első századaiban a papság vezetése alatt erősen fejlődött; az országnak saját kultúrája volt, főiskolái és élénk szellemi érintkezése a külfölddel. Mindez véget ért a török hódoltsággal. A vallási és a védelmi harcok, a folytonos polgárháborúkban kitörő osztályharc a nagybirtokos nemesség és a középnemesség közt az ország nekilendült gazdasági fejlődését tökéletesen szétrombolta; a jobbágyság kegyetlen lenyűgözése az 1514-iki fölkelés után a népnek óriási többségét egyenesen kikapcsolta az állami önállóságban és a kulturális fejlődésben érdekeit társadalmi rétegek közül; a városok mezővárosokká sülyedtek vissza, a partikuláris érdekek bornírtságában merevedtek meg és befolyásuk a törvényhozásban semmivé zsugorodott össze; a fényes királyi udvar megszűnt s mivel azidőben a városok és az udvar voltak egyedül lehetséges talaja a művészetnek és a tudmánynak, megszűnt a tudomány és a művészet is, az egyetlen kapocs, amely Magyarország szellemi megtermékenyítését a külföld által közvetíthette volna. Teljes három évszázadig tartott ez a tökéletes stagnáció.

S amikor a soproni országgyűlésen végleg győzött a királyság és a főnemesség, és az abszolút monarchia pénzügyi és egyéb hatalmi érdekei és a külföldnek — magának a szövetséges Ausztriának — gazdasági fejlődése parancsolólag követelte, hogy Magyarország ez úton kövesse: az elernyedtt, minden cselekvőképességét elvesztett nemzetnek egyetlen rétege sem volt képes a haladás áldozatát vállalni. Nem a nemesség, sem a polgárság — a királyság vette át a *történeti iniciatívát*. Mária Terézia kormánya és II. József követtek el mindent, hogy Magyarországot a rendiség legsúlyosabb békóiból kiszabadítsák s az ipari fejlődés útjára tereljék; de minden törekvésük, melyet nem támogatott erőtlensége és bornírtsága miatt a városi polgárság, hajótörést szenvedett a rendi kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó köznemesség áthatatlan tömegének ellenállásán.

A földművelés fejlődésének a jobbágyság elnyomatása, tudatlansága volt legfőbb akadálya. A jobbágy nem tudott, a földesúr nem akart gazdaságába befektetést tenni; a robot, főképp a rossz utak miatt, fölemésztette a jobbágy legjobb idejét. Az úriszékek önkényes bíraskodása folytonos bizonytalanságban tartotta; kedvetlenül dolgozott és a magyar föld termése aránytalanul elmaradt a külföldé mögött. A városi polgárság mereven ragaszkodott a céhrendszerhez; a városok oly gyéren voltak, hogy a megyére semmi befolyásuk sem volt, s így az utak és hidak, amelyeket szintén a jobbágyság adóján tartottak karban, vigasztalatlan állapotban voltak. Hogyan fejlődhetett volna ipar és kereskedelem?

Mária Terézia könnyíteni igyekszik a jobbágyság láncain, de a nemesség ellenáll; csökkenteni akarja terheit a nemesség bevonásával a közteherviselésbe, de ez makacsul ragaszkodik kiváltságaihoz; népiskolák fölállítását rendeli el, de a nemesség szerint jobb a parasztot

tudatlanságában meghagyni; az okszerű gazdálkodás ismeretét terjeszteni akarja, de a hatóságok nem tesznek semmit; évről-évre kibocsát rendelkezéseket az utak jókarban tartására, de a megyék szándékosan hanyagolják el a közlekedés eszközeit, hogy lehetetlenné tegyék más megyék versenyét a gabonapiacon.

II. József uralkodása pedig valóságos tragikum. Kíméletlenül keresztül-gázol a megyei és városi bornírtságon, szervezi a közigazgatást, modernizálja az igazságszolgáltatást, eltörli a céheket, eltörli a jobbágyságot, behozza a sajtószabadságot, a vallásszabadságot. Halála után a rendi reakció elpusztítja élete minden művét: törvénnyel biztosítja a régi kiváltságokat, a megyék autonómiáját, visszaállítja a céheket, az úriszékek hatóságát, hatályon kívül helyez minden reformot.

Lehet-e csodálni ilyen körülmények közt, hogy az uralkodóház teljesen elidegenedik az országtól és nagyhatalmi fejlődésének súlypontja Ausztriába helyezi? Ezt törekszik gazdaságilag fejleszteni minden áron. És amit a magyar nemesség megtagadott és a magyarországi városi polgárság megadni nem tudott — az állami igazgatás költségeit az osztrák tartományok fejlett iparától és kereskedelmétől veszi, amelynek gyarmatul kiszolgáltatja Magyarországot. Ez az eredete a Habsburg-ház famózus vámpolitikájának.

Ha ilyképp helytelen Engels nézete, hogy a magyarság azért, mert nemzetiségét megóvta és a történeti kezdeményezést átvállalta, a forradalmi nép, helytelen a szláv törzseket ellenforradalmiaknak elkeresztelni. Az 1744-iki szerb nemzeti kongresszus hangja például, míg egyrészt semmiben sem különbözik az egykorú magyar, gravaminális országgyűlésektől, másrészt sokkal nemzetibb és némely pontokban meglepően demokratikus. Kéri a kiváltságok nyugodt élvezetének biztosítását; tiltakoznak a szerbeknek „szinte embertelen bántása és kínzása” ellen a magyar földesurak részéről; a szerb nemzet — mondják — tudvalevőleg nem jobbágy, hanem szabad nép, szabad letelepedési és költözködési joggal; tiltakoznak a katolikus egyházi tized ellen; a tized, a szerb népre kivetett közadóval együtt a fölállítandó nemzeti pénztárba folyjon, amelyet a nemzettől kijelölt hű személyek kezeljenek és amelyből a püspököket fizessék, az iskolákat és templomokat fönntartsák és a többi közös költségeket fedezzék ... íme, itt ugyanoly védelme a kiváltságoknak, mint a magyaroknál, de nemzetibb és demokratikus jelleggel. A rendi érdekek védelmének jellege a magyar országgyűléseken teljességgel nélkülözötte ezt az elemet s sokkal kevésbé volt összhangban a történeti haladás követelményeivel. Így ezen küzdelmével a nemesség éppen elhárította magától a történelmi kezdeményezés szerepét, amelyet Magyarországon a Habsburg-dinasztia vállalt el.

Miként történhetett mégis, hogy megértük azt a reformkorszakot, amelyben Magyarországon magában több politikai élet volt, mint egész Németországban és a régi magyar alkotmány feudális formáit jobban használták ki a demokrácia érdekében, mint a délnémet alkotmányok modern formáit? Miként tett szert a békés és a harci küzdelemtől elszokott nép annyi energiára, hogy bátor forradalmát kivívja? Miféle erők, milyen új tényezők léptek föl a magyar történet mezején?

E helyen nem föladatunk a magyar forradalom indító okainak föl-derítése. Csak annyit szabad elmondanunk, amennyi Engels kijelentéseinek megvilágításához szükséges. Mindazáltal a következő, Kossuthról szóló fejezet helyes megértéséhez nem nélkülözhetünk néhány vázlatos megjegyzést.

Abban a tényben, hogy történetíróink 1825-től számítják a nemzeti reform korszakát, jut eklatánsul kifejezésre annak az álláspontnak hamis-sága, amely a nemzeti irodalom fölvirágzásában látja a szociális reform és a függetlenségi törekvések alapját.

Csak írók önteltsége és irodalomtörténészek bornírtsága képes arra, hogy egy írói akadémia alapításában nagy szociális fordulás sarkkővét lássa és láttassa. Az akadémiák természetüknél fogva mindenütt a konzervatív érdekek szolgálatában állanak, ha nem is mindig tudatosan, de mindenkor azáltal, hogy az új tudománynyal és az ifjú írói nemzedékkel szemben a régi tudományt és annak képviselőit portálják. Vajjon csak a magyar akadémiát érte volna méltánytalanul a forradalmi irodalom, a Petőfiek gúnyja és haragja?

Valójában úgy áll a dolog, hogy a magyar szépirodalom jellege egészen a negyvenes évekig még nemzeti sem volt, nem hogy forradalmi lett volna. (Még ha forradalmin csupán a reformert értjük is.) Mária Terézia híres testőrei, az irodalmi újjászületés kezdeményezői és a tizennyolcadik évszázad összes írói: Rádai Pál, báró Amadé, báró Orczy, Barscay, gróf Teleky, Bessenyei, Ányos, Faludi, Révay, Virág stb. stb. — nemesek és papok — a nemesség és királyság dicséretét zengték gyöngé hangjukon és nemzeti érzésnek nyoma sincs bennük. A külföldet mozgató nagy eszmeharcok hozzájuk el nem hatolnak; egyik-másik megszólaltatja az idealisztikus filo-zófia humanitárius eszményeit, is egy lélekzetben a megalégedést dicséri és a magyar jobbágy boldog szegénységét. Maga Kazinczy, e kor leg-kimagaslóbb írója, nem szerette az irodalomban a hazafiaskodást, sőt ellen-szenvvel látta; II. József németesítő rendeleteinek fordítása pedig *öröm volt* neki — mint maga írja. (Grünwald, 469. 1.) Az 1811-iki országgyűlés után teljesen elnémul a hazafias költészet, amely Ferenc uralma első éveiben Berzsenyiben, Virágban, mint a nemesi dicsőség magasztalása meg-megszólalt néha. Vörösmarty *Zalán futása* (1823.) új lendületet ad a hazafias költé-szetnek, de az is csak a *régi dicsőséget* vonta ki az éji homályból; demo-kratikus eszméknek semmi nyomuk az irodalomban, s a kevesen, akik bíznak a nemzet jövőjében, nem a reformtól várják a hajnalhasadást.

De ha akár a nemzetiség eszméje, mint a magyar nyelvet beszélő egész nép egyenlősége és függetlensége, akár a nyugat politikai áramlatai kifejezésre jutottak volna is ezen kor költészetében, mi hatásuk lehetett volna? Hisz a magyar íróknak alig voltak olvasóik. Katona *Bánk* bán-ját, az első drámát, amelyben a nemzeti és jobbágyi elnyomatás keserve drámai erővel szólal meg, nem adják elő. *Zalán futása*-nak első kiadásából alig fogy el néhány példány. A forradalmat közvetlenül megelőző néhány év kivételével alig jelent meg magyar munka másképp, mint valamely főnemesi maccenas segítségével vagy előfizetés útján; mily forradalmi vagy nemzeti lehetett a hang, melyet magyar mágnás approbált, mily tág a kör, amelybe az író előfizetőket gyűjtő barátai művét bevitték!?

Szóval: a magyar költészet sem a nemzeti, sem a politikai reform-nak előkészítésében úgyszólván szerepet sem játszott. Bacsányi után, akit

egyedül lelkesítettek a francia forradalom eszményei, Petőfi az első magyar író, aki nyugateurópai értelemben nemzeti és forradalmi; de Petőfi hatása csak a negyvenes évek második felében kezdődik.

Ha mégis mindenképpen személyhez és irodalmi műhöz akarjuk kötni a reform érdemét, gróf Széchenyi István neve tolul előtérbe. Ő volt az, aki *Hittel*-ével (1830) megindította az agitációt a polgári reformokért. Ő volt az, akinél a nemzetiség eszméje nem visszasírás a múltba többé, hanem, miként Nyugateurópában, a nemzetet regeneráló gazdasági és társadalmi mozgalom szükséges ideális célja, az az erkölcsi túlkövetelés, mely a lekötő és hátráltató erők ellenében a nélkülözhetetlen lendületet és önfeláldozást kiváltja.

De Széchenyiben is, kit a polgári társadalom klasszikus közgazdászának, Ádám Smithnek és klasszikus jogbölcészének, Benthamnek, eszméi hevítettek, csodálatos keverékben szűrődtek le a polgári társadalom szükségletei osztályának érdekeivel. Széchenyi a legőszintebben óhajtotta a jobbágság fölszabadítását, az ősiség eltörlését, ipar és kereskedelem kifejlődését: de ez óriási gazdasági forradalmat, mely egy osztályt volt magánjogi rabszolgaságából fölszabadítandó, melynek nyomában egy másiknak kellett keletkeznie, — ő a politikai erőviszonyok megbontása nélkül kívánta. A királysággal egyetértve és az arisztokrácia közjogi és társadalmi fennsőbbségének megóvásával jöjjön létre az új Magyarország.

Széchenyi reális gazdasági és utópiás politikai programjának összeférhetetlenségében látjuk mi tragikumának kulcsát.

Széchenyi nem látta azt, hogy amikor ő a főnemességet akarja reformjai helyességéről meggyőzni és közös reformmunkára megnyerni, ezt csak annak a kaposznak megbontásával érheti el, amely százados közös küzdelemben elvághatlanul fűzte a magyar főnemesség zömét a királysághoz. Mert a dinasztia egész más érzelmekkel volt eltelve Magyarország haladása irányában, mint azelőtt. Mária Terézia és LII. József ideje elmúlt. A francia forradalom és a napóleoni háborúk vihara föltámasztotta a reakciót és annak gócpontja Ausztria volt, fényes példányképe Metternich, Ausztria valóságos uralkodója. Még ha a főnemesség valóban meggyőzethette volna magát Széchenyitől, választania kellett volna az udvar és biztos uralma és Széchenyi és a megindítandó gazdasági mozgalomban veszélyeztetett szupremáciája közt

Nem látta azt, hogy a főnemességen kívül csak egy osztály van Magyarországon, amelyre agitációjában támaszkodhatik; a köznemesség. Széchenyi, az arisztokrata, szenvedélyesen gyűlölte — mondhatni: utálta — a magyar köznemességet. Évszázados osztályküzdelmük benne nyert legélesebb kifejezést. De ez nem óvhatta meg attól, hogy eszméi csak annyiban verhetek gyökeret, amennyiben a köznemesség körében terjedtek. S amely mértékben terjedtek reformeszméi, szükségképpen ugyanolyan arányban növekedett a dinasztia és a főnemesség elleni hagyományos gyűlölet, mint akik a reformoknak útkövekben állottak. Íme a tragikum: Széchenyi nem építhetett az egyik oldalon anélkül, hogy hibás konstrukciójának másik oldalát maga le ne rontsa.

Ehhez egy másik ellentét járult. Míg Széchenyit személyes kudarcra politikailag mind konzervatívabb tette és a dinasztikus hűség mind meggyőződöttebb szószólójává, az ellentét ereje és a küzdelem heve Kossuthot, aki e harcban a közép-nemesség tipikus képviselője volt, mindinkább balra

terelte, a demokrácia és az Ausztria-ellenes agitáció irányába. Így jött létre a társadalmi reform és a nemzeti függetlenség eszméinek azon szoros kapcsolata, mely a középnemességnek 1848-ban történt uralomra jutásában és a függetlenségi harcban nyerte betetőzését és szentesítését.

A legnagyobb tévedés volna ugyanis, ha azt hinnők, hogy a forradalom a 48 előtti politikai erőviszonyokon másképp változtatható, minthogy a főnemesség uralma helyébe — rövid időre: a forradalom leveréséig — a középnemességét tette. A rendi országgyűlés, amikor 1848-ban a polgári társadalom kifejlődésének jogi korlátait lerontotta, sem a polgárságot, sem a parasztságot nem segíthette a politikai uralomra, még egy koalíciós többséget sem, amely ezen osztályok és a középnemesség képviselőiből alakult volna az új népképviselői országgyűlésben, a főnemesség és a dinasztia ellen. Ez nem történhetett, mert a polgárság alig létezett, a parasztság a sokszázados elnyomás folytán politikailag teljesen éretlen volt s így a harc a politikai uralomért tovább is csak a két régi ellenfél egyikének győzelmével érhetett véget.

A győztes pedig a középnemesség lett. Erről nem lehet kétség, ha a 48-as törvényhozás létrejövetelére és még inkább végrehajtására egy pillantást vetünk.

Külsőleg a 48-as törvényhozás teljesen magán viselte a nyugateurópai polgári reformtörekvések jellegét. Jogegyenlőség, népképviselő, felelős kormány, sajtószabadság stb. a főpontok; akárcsak Franciaországban, Belgiumban, vagy a frankfurti parlamentben.

Ne feledjük azonban, hogy a politikai reformok túlnyomó része távolról sem a rendek spontán akaratának volt gyümölcse. Amikor a forradalom kitört, a köznemesség zöme épp oly távol állott a demokrácia gondolatától, mint maga a főnemesség. A radikális nyugati eszmék csak kevés fiatal embert hevítettek, de maguk az ellenzék vezetérei az agrárreformon kívül legfeljebb a követendő menetesség tekintetében tértek el a konzervatívok vezéréitől. Sőt az agrárreform kérdése mind erősebben nehezedett az elmékre s a fő- és középnemességet egyaránt meghódította. Az 1841-iki országgyűlési választásoknál a közteherviselés kérdése még a legtöbb megyében elbukott: a nemesség nem akarta. Az 1843/44-iki országgyűlésen iőrendek és közrendek egyértelműleg mondták ki a nem-nemesek birtokképességét; de az általános hivatalképességet az alsóház csak a főrendek után fogadta el, „mintegy elszégyelvén magát”. Az 1847-iki országgyűlésen fogadta el elyben mindkét ház a közteherviselést és az örökváltságot; az ősiség eltörlését Somsich Pál indítványozta, a konzervatív kormánypárt vezére.

Ha ilyképp a gazdasági reform szükségességét az általános gazdasági nyomorúság, a jobbágmunka silánysága, a mezőgazdasági termények Ausztriától szabott alacsony ára, vagy éppen eladhatatlansága, a hitel hiánya, be is verték a fejekbe, a nemesség politikai kiváltságainak megdöntése még az ellenzéknek sem jutott eszébe. Az alkotmány demokratikus átalakítását csak néhány fiatal ember követelte, kiket mint Petőfit, Táncsicsot. Vasvári Pált a francia szocialisták (Fourier, Lamennais, Cabet, Blanc) eszméi lelkesítettek. Maga Kossuth volt az, aki 1847-ben, mikor Szemere Bertalan indítványát a közös teherviselésről megtette, a nemességet az ellenzék szándékai iránt megnyugtatta. A magyar nemességet — úgymond — egy ezredév

históriája a nemzet lételének talapzatává szentelte föl. Hogy Magyarország lett, hogy Magyarország van, az ő műve. A magyar nemesség jármot túrni nem tanút soha, a szabadság aranyfonalát kezéből soha *egészen* ki nem ereszté, a magyar nemesség itt az abszolutizmust törvényesítem soha sem engedte. Mindez a magyar nemesség műve.

Ezen, *demokrata* vezér szájában kissé furcsa apológia után, amely semmivel sem maradt bármely zsírtól csöpögő megyei szónoklatnak mögötte, így folytatta Kossuth: Már kérdem én: ki lehetne oly kába, hogy ezen nemesség politikai állását annihilálni akarhatná. Mi bizonyosan nem . . . Nem, mi akarjuk, hogy a nemesség azon politikai súlyt megtartsa e nemzet közéletében, melyre históriája, birtoka, alkotmányos gyakorlottsága és szádadokon átszótt ezer meg ezer viszonyok által hivatva vagon . . . Én nem óhajtom, hogy a nemesség semmivé legyen; hanem óhajtom, hogy legyen a többi polgárok között, mint testvérek közt a hű elsőszülött, a hazának erős szögletköve, kinek vezérlő állása az ifjabb testvérekbe önbizalmat önt. Ura nem lehet a nemzetnek, de lehet vezére; ez gyönyörű hivatás, ezt megtarthatja . . .

Mondatott pedig ezen radikális beszéd 1847 november 29-én, három és fél hónappal a demokratikus forradalom előtt.

Nem kevésbé jellemző a mód, amelyen a városok országgyűlési képviselőinek ügyét röviddel a forradalom előtt az alsóházban tárgyalták, 1848 január és február havában.

Mindezek bizonyítják, hogy bár az országgyűlési ellenzék némely férfiai radikálisabbak is voltak, mint pártjuk, a demokratikus reform kérdése távolról sem állott oly kedvezően, hogy a márciusi törvényhozásit indokolta volna. Külső eseménynek kellett történnie, hogy a gazdasági reformot megfelelő jogi és politikai átalakítások kövessék. Ez esemény a februári forradalom volt, majd pedig a márciusi napok.

A február 23-iki párisi forradalom híre akkor érkezett Pozsonyba, amikor az országgyűlési ellenzék, elkedvetlenedve a legutóbb az adminisztratori kérdésben szenvedett vereségtől, már-már azon volt, hogy a régi gravaminális politikára vesse magát s hosszú évek harcainak gyümölcsét eltemesse a közjogi viták posványában. A kormánynak a párisi hírekre beállott nagy zavarát Kossuth használta ki először. Március 3-án új felirati javaslatot terjeszt be, amely az ellenzék ismert követeléseit tartalmazza. Ezt az alsóház egyhangúlag elfogadja, amit annál inkább tehetett, mert a javaslat csak egy pontban ment túl az eddigi követeléseken: először állítja föl a parlamentáris kormányzat követelését. Egyébként a fölirat hangja éppen nem követelő, aminthogy Kossuth beszéde is csak úgy hemzseg a dinasztikus frázisoktól. „Öröknek kívánjuk ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk.” „Én indítványomban dinasztiai szempontból indulok ki és istennek hála, hogy ezen szempont hazánk érdekével kapcsolatban ran.” Indítványomat „ajkaimra a dinasztia iránti hű ragaszkodás adja.” Kossuth és a parlamenti ellenzék még akkor is megmarad a *bölcs* mérséklet útján, amikor a felsőtábla vonakodik a feliratot elfogadni. Sőt még a március 14-iki bécsi forradalom híre sem ragadja el. „Nekünk most — mondja a rendek házában — azon nagyszerű feladat jutott, hogy a mozgalmakat bölcsen vezessük s azon kell lennünk, hogy *a gyeplő kezeink közt maradjon*; mert addig alkotmányos úton haladhatunk; de ha az egy-

szer kezünkől kirántatik, akkor a következéseket isten tudja csak: kívánatos ennél fogva, hogy a felirat korábban jusson fel a trónhoz, *mint az események híre az országban elterjed.*” „Senki ne engedje magát túlragadtatni a kellő vonalon; de ezen vonalig mindent!”

Ezen vonal — ki ne látná! — ott van, ahol a nemesség országgyűlési uralmát az utca és a mezők forradalmi diktatúrája váltja föl. Kossuth — a forradalmár — még március 14-én sem *követelt* annyit, amennyit a *gyáva* bécsiek fegyverrel máris *kivívtak*.

S így a legnagyobb történeti hamisítások egyike, ha a nemességnek és Kossuthnak vindikálják a márciusi demokratikus törvényhozás érdemét. A pozsonyi országgyűlés, még ha elragadtatja vala is magát Kossuth leg-radikálisabb indítványára: hogy a föliratot a felsőtábla mellőzésével terjesszék föl — magával e fölirattal is csak annyit ért volna el, ami a pesti tizenkét pontból csak négyet foglal el. A márciusi ifjúság adta meg a demokratikus reformnak az elhatározó lökést. Ma már nem lehet arról kétség, hogy Petőfi igazat mondott naplójában, amikor azt írta, hogy a pozsonyi országgyűlés parasztlázadás híretől ijedt meg; Anton Springer, a liberális osztrák történetíró is azt állítja, hogy a március tizenötödiki pesti fölkelés Pozsonyba szállingózott első hírei parasztforradalomról szóltak; s megerősíti ezt maga Kossuth is, amikor március 18-iki beszédében „megcáfolni akarta ama véleményt is, mintha az országgyűlés már sikerrel koronázott cselekvéseire a pesti mozgalmaktól vette volna a lökést.” (Horváth, *Huszonöt év*, II. 611.) Ez a vélemény — mint láttuk — igen jól volt megalapozva.

Mindezeket a tényeket, a melyek támogatják azon állítást, hogy a nemesség az egész forradalomban nem ment túl azon a határon, amelyet jól érzett osztályérdekei szabtak neki, — bizonyító erőben messze túlszárnyalja maga a 48-as törvényhozás. Alighogy elmúltak az első ijedség napjai, hogy lecsillapodott az általános lelkesedés, amelyet minden küzdő osztálynak a népesség többi osztályaiban is fölgújtania kell, hogy egyáltalán győzhessen, s hogy megindult a megfontolt kodifikáció: a valóban forradalmi, de még az őszintén szabadelvű elemek is nem várt meglepetésben részesültek.

Azok a reformkövetelések, amelyek a nemesség érdekében valók voltak, kielégítő törvényhozási megoldást nyertek. Kettő volt csak köztük, amely veszélyeztethette a nemesség kizárólagos uralmát: a népképviselő és — közvetve — a sajtószabadság. Megfelelően bántak is el velük.

A választási törvény oly magas cenzushoz kötötte a választási jogot, hogy eleve kizárta az új nép-képviselőből a népet.

A sajtótörvény pedig . . . Kell-e sújtóbb ítélet, mint a pesti népé, mely azt az utcán elégette, vagy mint a távolról sem forradalmi Csengeryé, aki így fakadt ki: Hát ezért küzdöttünk mi írók éveken át, ezért kockáztattunk szabadságot, hogy a kormány szolgaságából most a tőkés szolgaságába jussunk? Inkább eltörjük tollunkat, semhogy e sajtótörvény szabadságával éljünk!

S ha volnának még kételyek aziránt, hogy a forradalom a nemességet segítette az uralomra, a törvények végrehajtásának egyes jelenetei azokat is el kell, hogy némítsák.

Ki volt az, aki a következetes demokraták mozgalmait minden áron — a szabadság és egyenlőség árán is — elnyomta? A kormány.

Kik voltak azok, akik Táncsics lapját megölték, mert a „léget egészen dögletté teszi”, mert „uszítja a parasztokat a kutyabőrösdiék ellen”, — valójában pedig azért, mert „a nagy sokaság érdekében meggyőződése és az igazság erős hangján” írt? Kazinczy Gábor és nemesi társai.

Ki volt az, aki egy szegény embert „Petőfi verseinek a nép közti terjesztéséért elfogatással, tömlőccel fenyegetett?” Egy hontmegyei szolgabíró.

Ki volt az, aki szabályul adta, hogy „az olyan ... nagy földbirtokosok, kik a helységben állandóul nem laknak, a... községi adót fizetni egyáltalán nem tartoznak.” Egy szabolcsmegyei szolgabíró.

Kik voltak azok, akik még 1848 november végén is követelték a robotot, megtagadták az adót? A garan-vezekényi, a zelizi, a tápió szelei stb. földesurak.

És ki volt az, aki Táncsics panaszára, hogy „az ember kénytelen azt következtetni, mintha nem is szándékoznának az úrbéri törvényt életrehozni, hanem mintha a kiváltságot továbbra is fenn akarnák tartani” — még december 14-én így válaszolt: „a hazát kell megmenteni most, nem pedig holmi legelőkről vitatkozzanak a néplapok?”

„A hazát kell megmenteni.” A haza volt mindig a mumus, amelylyel elhallgattatták az elnyomott osztályok panaszait. És amikor Kossuth Lajos — mert ő volt az december 14-én — így nyilatkozott, nyíltan mutatkozott be annak, ami mindig volt: a magyar középnemesség főntartás nélküli képviselőjének. Csakis ha ennek nézzük, tudjuk megérteni — de egyúttal méltányolni is — nagyszabású egyéniségét.

Szabó Ervin.

A MŰVÉSZI ZENE NÉPSZERŰSÍTÉSE.

— II. KÖZLEMÉNY. —

A művészi zene népszerűsítése, minthogy nem jelentheti a terjesztendő művészi zene művészi színvonalának sülyesztését, mert hisz ebben az esetben nem művészi zenét népszerűsíténénk, csakis a hallgatóság lelki színvonalának emelését jelentheti. E nevelő munka eszköze: a tanítás.

De mire tanítsuk mi azt a laikust, a ki egy hosszú hét fárasztó munkája után jó művészi zenét hallgatni? Talán a hangok neveire vagy akár a hangjegyekre? Semmi szüksége rá. Hogy x hangot a mai zenészek *czé*-nek hívják-e vagy *dó*-nak, *á*-nak-e vagy *bé*-nek, ez a tisztán véletlen körülmény x hang hangzó tulajdonait nem befolyásolja. Vagy talán a hangnemekre tanítsuk? Felesleges. Vagy van a hangnemeknek külön, jellemző színük, vagy nincs. Ha van, az illető hangnem jellemző hangszíne ugyanaz marad, akár tudja az a hallgató a hangnem nevét, akár nem; ha nincs, akkor meg eo ipso felesleges tudnia, hogy az a hangnem *c* dur-e vagy *c* moll. Ugyanez okból semmi köze az intervallumok s a zenei metrika és ritmika titkaihoz. Mindez a zeneszerző dolga, meg az előadóművészé, de nem a hallgatóé.

De az *igazi* zeneélvezéshez mégis csak szükséges talán a *Harmonielehre*, a *Kontrapunkt* meg a *Formatan* ismerete? Éppen megfordítva. Az *igazi* zene-nem-élvezéshez szükséges mindez. Örüljünk, hogy az a laikus nem tud *Harmonielehret*, nem hogy még tanítsuk is rá. Sőt ha lehetne, még a szakzenészek agyából is ki kellene irtani, legalább is arra az időre, a míg zenét hallgatnak. Mert a *Harmonielehre* a hallgató agyában csak arra jó, hogy a hallgatót zenei élvezetében megtévessze, meg-

rontsa. Ha számbavesszük, hogy mennyi kárt tesz a szakzenész hallgatókban, könnyű megsejteni, hogy mennyit árthatna a laikusnak.

A Harmonielehre hangrendszerünk összes hangjait, végeredményében magát a zenét, a harmadközökben felépített hangzatok alkatrészeinek tekinti és csakis mint ilyen akkordelemeket képes őket osztályozni, megérteni. Éppen mert Harmonielehre. A Harmonielehren nevelkedett zenészek legnagyobb része már most a »*harmonische Bedeutung* (!) der Töne einer Melodie«-t, — tehát azt a szerepet, melyet az egyszólamú melódia hangjai, mint egy alájuk vagy föléjük *képzelt* akkordsorozat alkatrészei, betöltenének — összetéveszti a *művészi zene* értelmével, tartalmával. Az ő szemükben valamely zene már értelmes zene, művészi zene, ha az a zeneszerző *x y z v* hanglépcsőkre épített akkordokat mozgat előttük az egyik hangnemből ki, a másikba be, a Harmonielehre szabályai szerint. Ők, úgy mondják, *értik* azt a zenét, *mert* a mozgó akkordok változó hangnemviszonylatait követni tudták.

A művészi zene célja: hangulatok, érzések kifejezése zenei hangok útján. A »kifejezés« természetesen magában foglalja az érthetőség fogalmát is. A művészi zene megértése tehát a zenei hangok segítségével kifejezett hangulatok, érzések megérzése, megértése. Nézzük már most, hogy a művészi zene célja, tartalma, értelme azonos-e az akkordok mozgásának, kapcsolatának, hangnemviszonylatának Harmonielehre-tanította követettségével, érthetőségével?

Ha akad öt-hat olvasóm (lehet, hogy szerénytelenül optimista vagyok) felkérem őket, nevezzen meg mindenikük egytől hétig egy-egy római számot. Mindegy, hogy melyiket. Én majd jegyzem:

I. V. III. VI. (III). I. ... stb.

Köszönöm, elég. Most tegyük valamelyik római számot zárjelbe. Mindegy, hogy melyiket. A római számok a kezdő hangnem (mondjuk C-dur) hanglépcsőinek sorszámát, illetőleg a föléjük épített akkordokat jelentik; a zárjelben levő szám a hangnemváltozást jelzi. Az eddigi C-dur hangnem VI-ik lépcsőjére épített *a c e* akkord »*harmonische Bedeutung*«-ja egyszerre megváltozik. A továbbiakban már nem a C-dur hangnem VI-ik lépcsőjére épített akkordot jelenti az az *a c e*, hanem az F-dur hangnem III-ik lépcsőjét, illetőleg akkordját. Aztán következik pl. az F-dur I. lépcsőjére épített *f a c* akkord. A C-durból

F-dur hangnem lett, *C*-durból *F*-durba *moduláltunk*. Aztán különféle ehhez hasonló hangnem-kirándulások után szépen visszatérünk végérvényesen *C*-durba.

Kész a »zenemű«! Mit szól hozzá a Harmonielehre? Jól mozogtak azok az akkordok? Pompásan. Művészi zene az a jól mozgó akkordsor? Nem. Mi még csak nem is akartunk semmiféle érzést kifejezni; mi csak akkordokat mozgattunk a Harmonielehre szabályai szerint. Ez lehet talán elmemozdító (?) társasjáték, de művészi zene semmi esetre sem.

Láthatjuk tehát, hogy a Harmonielehre-béli értelem és a művészi zene értelme mennyire nem azonos fogalom. De ha valamely zene művészi zene, akkor eo ipso megvan már a harmóniai értelme is? Igen. No lám — gondolja az olvasó — hiszen akkor mégis csak szükséges a Harmonielehre ismerete annak a hallgatónak, ha *igazán* akar élvezni = ha kritikát is akar gyakorolni. Ha majd tud Harmonielehret, lesz kritériuma: Az a zene, a melynek értelme egyúttal nem Harmonielehrebéli értelem is, az nem művészi zene, akármennyire is ki tudja fejezni azt, a mit akart. — Ha az olvasó még nem tudná, tanulja meg, hogy a Harmonielehre mindent meg tud érteni, mindent meg tud harmóniaiilag is magyarázni, ha megszorul. A mi nem »leitereigen« akkord, az átmenő akkord. A mi nem átmenő akkord, az módosított akkord. A mi nem módosított akkord, az — »kivétel«. És nincs a világnak az a Richard Straussja, a melyik olyan disszonanciát tudjon kitalálni, hogy a Harmonielehre ne tudna rá kádenciát, ne találna rá menten harmóniai értelmet is, ha egyszer — muszáj. Ha egyszer az a zenemű értelmes, művészi munka s az a zeneszerző tudta, hogy mit és miért ír. Láttuk, hogy a mi a Harmonielehre szerint értelmes zene, az még azért nem okvetlenül művészi zene; a művészi zenét ellenben a Harmonielehre is igyekszik mindig jó zenének tartani, mert ha nem tartaná annak, ha nem tudná megérteni, az a Harmonielehre baja lenne, nem a művészi zenéé. A Harmonielehre tudásának tehát a művészi zene élvezése közben semmi néven nevezendő haszna nincs. »De ha nem használ, talán nem is árt« véli az olvasó. Ha nem használ, már nincs értelme, hogy tanítsuk. De árthat és nagyon sok esetben árt is.

Ha az a szakzenész hallgató nem tesz különbséget a harmóniai »értelem« és a művészi zene értelme között, a Harmonielehre kiöli belőle a *vízszintes* hallás képességét. E nélkül pedig

igazi megértés, teljes zenei élvezés nem képzelhető. A zenészek egy része *függőlegesen* hall. Négy vagy több hangból álló hangoszlopokat és nem szólamokat; a Harmonielehre szabályai szerint mozgó akkordokat és nem: bár egyszerre hangzó, de egymástól független, világosan beszélő melódiákat. De a Harmonielehre béklyóiban sínylődő zenész nemcsak az úgynevezett »szigorú« stílust, az egyszerre hangzó, következetesen végigvezetett önálló melódiákat, képtelen felfogni, élvezni, de képtelen a »szabad« stílus megértésére is. Meghatározott számú, egyidejű szólamoknak egy egész zeneművön át való következetes végigvezetése a szabad stílusra nem kötelező. Hol több egyén különböző, de egyidejű érzéseit (vagy akár egy egyén több, egyidejű érzését), hol egy egyén egyetlen érzését érzékíti szabadon változtatva egy és ugyanazon zenemű keretén belül. De még csak arra se kötelezi magát, hogy egyetlen érzés hangképét, az egyetlen melódiát egyes hanglépcsők *egymásutánjából* szerkessze meg. Ha az egy melódia megalkotása közben szüksége van egy olyan hangárnyalatra, melyet hangrendszerünk semmiféle egyetlen hangja ki nem fejezne, akkor több hangból kever *egy* hangot, a nélkül, hogy a több hang *összecsengése* egyszerre hangzó több szólamot, egyidejűleg hangzó több érzéshangképet jelentene. A szabadstílusú zene hallgatójának tehát, ha igazán akarja érteni, élvezni ezt a zenét, mindig tisztában kell lennie azzal, hogy több egyén érzését festi-e az a művészi zene vagy egyet, vagy érzés hangképét-e vagy többét.

E cél elérésére egy eszközünk van csak s ez a tanítás. De megint csak nem a Harmonielehre tanítása. A Harmonielehre csak akkordokat ismer, melódiát nem; a művészi zene pedig csak melódiát ismer (egy melódiát, vagy egyszerre hangzó több melódiát), de akkordokat nem. Ha több egyidejű érzés hangképét érzékíti az a szabadstílusú művészi zene, akkor több hang egyidejű hangzása nem akkord, hanem mindenik hang külön szólam, külön melódiarész. Ha pedig egyetlen érzés hangképét érzékíti, akkor a több hang összecsengése már nem jelent *több* szólamot, több egyidejű érzés hangképét, hanem *egyetlen hangot*, egy érzéshangkép, egy melódia egyetlen hangját. De megint csak nem akkordot. A Harmonielehre-beteg szakzenészhallgató pedig képtelen a szabadstílusú zene vízszintes melódiájában esetleg előforduló C-dur akkordot vízszintesre lapítva, *egy* hangnak hallani. Pedig abban a melódiában pl. az egyszerűvonalozott *h s* a talán mindjárt utána összecsengő

$c_1 - e_1 - g_1 - c_2$ egyaránt egy hang, vagy egyaránt akkord. Nincs köztük különbség. Ha az a szakzenész hallgató el tudott tekinteni az *egy* szólamban előforduló egyes hangok felhangjaitól, (Obertöne), el kell, hogy tekintsen a $c - e - g - c$ hangösszetétel elemeitől is. A ki például az $f_1 h_1 disz_1, gisz_1$ »akkordot« az *egy* melódiában nem *egy* hangnak, hanem négy hangból álló »módosított akkord«-nak hallja, az a szabadstílusú zene megértésére képtelen.

Hallom az ellenvetést: »Nem minden Harmonielehret tanult zenész ilyen«. Nem mindenik. A pesszimisták szerint száz közül nyolczvan; az optimisták szerint alig egy-kettő. Minek avatkoznánk e vitába? Láttuk, hogy a *hallgatónak* a Harmonielehre tudásából a művészi zene élvezése közben haszna nincs, kára ellenben lehet. Elég ok arra, hogy leendő zenehallgatóknak ne tanítsunk Harmonielehret.*

A *Kontrapunkt*, bármily tiszteletgerjesztő is úgy messziről, semmi egyéb, mint két vagy több egyidejűleg hangzó melódia. Hogy hogyan kell kontrapunktot írni, az a komponista dolga. Hogy hogyan kell kontrapunktot hallgatni? Nem »akkord«-nak, hanem két vagy több egyidejű melódiának. Ennyi az egész, a mit annak a kezdő zenehallgatónak tudnia kell, hogy megérthesse azt a polifon zenét.

Hát a *Formatan*-ból mit kell tudnia? Semmit! De hiszen akkor nem fogja megérteni a zenei remekműveket. Ellenkezőleg. A zenei férczműveket nem fogja megérteni; a zenei remekműveket igen. A zenei remekműveken nem az a megérteni való, hogy valamely zenei műfajhoz tartoznak, hanem az, hogy mit fejeznek ki, hogy mit mondanak. A zenei férczművek ellenben nem mondanak semmit, csak azt, hogy: »Én *szonáta* vagyok!« *Ezt* a beszédet pedig jobb, ha nem érti az a zenehallgató. Mert a *formatan* segítségével igen gyakran »megértene« olyan zenét is, a mi nem művészi zene, csak *szonáta*. A *szonátaipar* fellendítése pedig nemcsak művészetellenes, de felesleges is. Minek nevelnénk neki még külön fogyasztókönöséget? Virágzik amúgy is. — »Ha Beethovennek jó volt a *szonáta*forma remekművek megalkotására, majd csak jó lesz nekünk is!« — Férczművek megalkotására? A közbeszóló *szonátagyáros* úr elfelejti, hogy az egyes zenei formák mindig

* Hogy a zeneszerző mennyiben veszi vagy nem veszi hasznát a Harmonielehrének, az nem tartozik ide. Mi most nem zeneszerzőket, hanem zenehallgatókat akarunk nevelni.

alkalmi *ad hoc* formák voltak. És az a muzsikus, a ki azért ír szonátaformában, mert Beethoven is abban a formában írt, az nem művész, hanem — valami egyéb. — »Hát talán nem szabad nekünk szonátaformában írni, mert már Beethoven írt abban a formában?« — Mindent szabad. Még szonátát írni is szabad. Csakhogy *azért* írjon az a muzsikus szonátaformában, mert a mondanivalója azt a formát, azt a sorrendet teremti meg, még akkor is, ha előtte soha nem írtak volna is szonátaformában. — »De Harmonielehre nélkül, Formatan nélkül nem értheti meg az a laikus az én *jó* szonátámat se, ha egyszer nem tudja mi fán terem a Durchführung meg a moduláció.« — Nem is kell tudnia. Annak a Durchführungnak ép olyan értelmes, érzést kifejező zenének kell lennie, mint a főtémának, meg az ellentémának. S ha nem az, e bajon ugyan mit se segít, ha az a hallgató tudja is, hogy az a rossz muzsika Durchführungmuzsika. — »De ha én modulálok . . .?« — Hát minek modulálsz? — »Mert C-durból, a főtéma hangneméből, H-durba akarok jutni.« — Hát mi keresnivalód van H-durban? — »A H-dur tónikáját umdeutolom dominánsnak s aztán Rückgangot csinálva E-durban vagyok.« — Aztán E-durban vagy. Hát aztán? — »Aztán E-durban hozom a C-dur téma ellentémáját.« — És? — »És ha az a laikus nem tud Harmonielehret meg Formatant, akkor nem tudja követni, megérteni a modulációt.« — A moduláció ép olyan muzsika, mint akár a főtéma, meg az ellentéma. Érzést kell, hogy kifejezzon, mert másként nem művészi zene, csak moduláció. C-durból E-durba modulálni százféleképpen lehet; diatonikus, chromatikus, enharmonikus úton, aztán röviden, hosszan, különféle kitérésekkel, de hogy a sok közül melyik utat válasszuk, azt nem az újszerűség szempontja dönti el, nem az, hogy így még nem moduláltak, tehát így moduláljunk. Úgy moduláljunk, hogy az a moduláció érzéseink lehető legpregnansabb kifejezése legyen. — »De ha én a modulálásakor nem éreztem semmit.« — Hát ne modulálj! — »De akkor a szonátámban nem lesz *formatökély*. A klasszikusok, Haydn, Beethoven itt mindig moduláltak.« — Beethoven tudta, hogy mért modulál; te nem tudod, hát ne tedd. A ki a szonátában azért modulál, mert Beethoven is modulálni szokott, az nem művész, hanem ... stb. A kinek a modulációja nem az érzését fejezi ki, hanem csak moduláció, az nem érdemli meg, hogy a zenéjét »megértse« valaki. Aztán meg abszolút forma nincs is. Hiába is tanítjuk.

Legfeljebb azt érzük el, hogy laikus hallgatóinkból is Beckmessereket nevelünk, a kik nem értik meg a művészi zenét, ha olyan »formában« van írva, a mit ők az iskolában nem tanultak. A formalisztikus zenészek pl. még most is azt vallják, hogy egy periódus csak nyolcz taktus lehet. És ha az a periódus kilencz taktus, akkor az »rossz«, az «torzszülött.» Pedig az a periódus lehet öt, hat, hét, kilencz, tíz, tizenegy taktus és mégis kifogástalan; sőt az adott esetben helyesebb, jobb, mint a nyolcz taktusos periódus. A tartalom szabja meg a formát és nem megfordítva. S ha a mi hallgatónk megértette a zenemű tartalmát, akkor megértett mindent, még a »formát« is.

Az összhangzattan s a formatan vizsgálata közben láttuk, hogy a zenei hangokkal kifejezendő hangulatok és érzések egymásutánját nem az összhangzattan, nem a formatan szabja meg, tehát nem is magyarázza. A szakzenészektől laikusok megfélemlítésére mumusként annyiszor idézett, sőt még zeneelméleti könyvekben is itt-ott előforduló »immanente musikalische Logik«, a külön *zenei* logika dajkamese. Vagy szándéktalan tévedés, vagy tudatos misztifikáció. De strigis quidem, quae non sunt, nulla mentio fiat! Külön zenei gondolat, külön zenei érzés nincs. Csak emberi gondolat, csak emberi érzés van. Ez érzéseket érzékíthetjük hangképekkel is, de mindig csak érzések, *emberi* érzések maradnak.

Minden emberi művészet, s így a művészi zene is, az emberi agyműködés törvényeinek van alávetve. Emberi értelmünk pedig jelenségek időbeli egymásutánját másként, mint okozati viszonyban, megérteni nem képes. Hangképekkel érzékített érzések egymásutánját sem. Ha ez okozati viszony mibenlétét a műalkotás szerzője előttünk bármily okból fel nem fedte, magunknak kell felkutatni azt. Ha képesek vagyunk ez okozati viszonyt meglelni, a műalkotást megértettük; ha nem, nem tudjuk érteni, teljes gyönyörtartalmát nem tudjuk élvezni. De valamely műalkotás megértése nemcsak az élvező képességétől függ; az alkotóművész képességeitől is. Mennél tökéletesebben érzékítette az a zeneszerző minden egyes hangulatát, minden egyes érzését, annál nagyobb intenzitással, annál nagyobb határozottsággal váltódnak ki a tökéletesen érzékített hangulatok és érzések hangképei nyomán keletkező lelki reflexek a hallgatóban. Mennél határozottabbak, mennél differenciáltabbak a hallgatóban keltett lelki reflexek, összefüggést kutató elméje annál szűkebb körben, annál kevesebb lehetőség között kutat-

hatja az egyes reflexek összefüggését, tehát annál valószínűbb, hogy a kevés lehetőség között megleli a szerző által intencionált helyeset. Mennél inkább követi az alkotóművész az egyes hangulatok és hangulatlánczok egybekapcsolásánál az emberi agyműködés, ha nem is minden, de minél több egyénnél szokásos irányát, az egyes hangulatok közötti helyes összefüggés fellelése: a műalkotás tartalmának megértése, teljes élvezése, annál nagyobb hallgatóság számára biztosított.

A sikerült zenei műalkotások megértésének most vázolt kedvező esélyeit azonban különféle zavaró befolyások rontják. De e körülmény figyelembevétele még nem jelenti azt, hogy a mai zeneesztétika példáján indulva összetévesszük a zenei élvezést és megértést zavaró tényezőket a művészi zene kifejező képességének határaival.

A mai zeneesztétika azon tétele, hogy a művészi zene csak típusokat képes érzékíteni (Die Musik kennt nur Typen, keine Einzelfälle), tarthatatlan. Nincs művészet, a melyik erre képes lenne, mert in concreto nincs típus, csak egyén van és a művészet mást. mint konkrétot, érzékíteni nem képes.¹

Ugyancsak nem a művészi zene kifejezőképességének hiánya, hogy a zeneesztétikusok összezavarták az *abszolút zenét*, a *programmot* és a *programm-zenét*. A *programm-zene* a közhasználatban két jelentésű. Egyszer azt a zenét nevezik *programm-zenének*, a mely nem közvetlenül, nem érzések hangképével kelt a hallgatóban hasonló lelki reflexeket, hanem a rajtunk kívüli természeti tárgyaknak hangok útján felkeltett emléképéhez társuló hangulati velejárók segítségével, tehát közvetve.² A *programm-zene* közhasználatú második jelentésén olyan zenét értenek, a melynek *programmja* van. (Hogy megírt, megállapított vagy még csak ezután megállapítandó-e az a *programm*, az most mellékes.) Itt megtévesztette őket a *programm*

¹ Vegyük például a *tűz* fogalmát. Wagner a *Feuerzauber*-ban (tisztán a zenéről beszélnek) nem a Tüzet érzékítette hangokkal, hanem egy tüzet. Egy tűz egy bizonyos napon való lángolásának egy bizonyos ideig tartó lángolási részletét. Az a tűz (mindegy, hogy a valóságban létezett-e, vagy csak Wagner képzetében) soha többé azonosan lángolni nem fog, sem a valóságban, sem Wagner képzetében. Ha egyéb nem változik, más lesz a tempus, a melyben ég, más az oxigén, a melyet fogyaszt; más lesz a hangulat, a melyben Wagner érzékíti, más a tempó, a miben a karmagy dirigálja s a zenészek játszáka.

² Hogy a zene mennyiben képes ilyen természeti tárgyakat hangokkal érzékíteni, e kérdés ezúttal nem tartozik ránk.

szó. Itt már nem tesznek különbséget az érzéskeltés közvetett és közvetlen módja között. Az a zenemű, a melynek »programm«-ja van, meséje van, *azaz* (?) szavakban kifejezhető az érzések egymás Titánjának okozati összefüggése, az a zene egyaránt program-zene, akár hangképekkel felkeltett emlékképek hangulati velejárói segítségével, tehát közvetve, akár érzéshangképekkel, tehát közvetlenül kelti fel a hallgatóban az alkotóművész szándékolta érzéseket. A megindított lavina gördül tovább. Minthogy a közvetett (!) eszközökkel dolgozó programra zene (a szónak első jelentése!) szerintük képtelen kifejezni azt, a mit akar, s ha ki is tudná fejezni, a kifejezés módja zeneietlen, »ausser-musikalisch« valami lenne, ebből (ugyancsak szerintük) az következik, hogy az a *közvetlen* (!) eszközökkel: érzéshangképekkel lelki reflexeket kiváltó zene *is*, melyben az érzés egymásután okozati összefüggése szavakban kifejezhetőleg (programra) megállapított, minthogy *szerintük* ez is program-zene (a program-zene második jelentése!), szintén »ausser-musikalisch« zeneietlen valami, a mely, daczára közvetlen érzéskeltésének, szintén nem fejezheti ki azt, a mit akar, csak azért, mert megállapított programja van. A lavina gördül tovább. Minthogy a közvetett, »aussermusikalisch« eszközökkel dolgozó program-zenének (a szó első jelentése!) és a közvetlen eszközökkel dolgozó program-zenének (a szó második jelentése!) egyaránt van programja, ebből szerintük az következik, hogy az érzésegymásután kutatása (annál inkább a megállapítása) szintén merénylet a művészi zene ellen akár a közvetett, akár a közvetlen hatású »programm-zene« érzésegymásutánjának vizsgálatáról van szó.

Ez a »nézet« aztán terjed mint a pestis. A nemprogram-zenész-fióka a »zenetörténet-órán« (?) félfüllel hall valamit harangozni, aztán mire megnől, kialakul a *művészi meggyőződése* is: »Az *igazi* zenész: *abszolút* zenész. Az *igazi* zene: *abszolút* zene. Az *abszolút* zene olyan zene, a hol *abszolúte* semmin nem kell törnöd a fejed. A lábaddal vagy a fejeddel (mindegy!) ütöd a taktust, szóval élvezed a tapéta-muzsikát. Hogy a tapétán mi élvezni való van? Sok! Hát nem szép ez?

+ -X: + -X: H --- X: +-X: +-X: + -X: + -X: + -X:

Összeadás-kivonás-szorzás-osztás || Összeadás-kivonás-szorzás-osztás

Hallod? Hogy lüktet! Milyen jól lehet hozzá a taktust ütni. Aztán tudod egyszerűen *zseniális* az a formatökély, a mi a

tapétán megnyilatkozik. Az összeadás után mindig a kivonás következik, a kivonás után mindig a szorzás és a világ minden kincséért se talán az osztás. És ez olyan megnyugtató . . . Aztán néha *virág* is akad a tapétamintában. A virág az szép. A virág helye *rendesen* az osztásjel és az összeadásjel között szokott lenni. Ha máshol van, akkor abban a tapétában nincs formatökély . . . Ni, hogy püsszegnek itt mögöttünk a zene-smokkok. Hogy ne beszéljünk koncert közben. Jó. Hát ne beszéljünk. Figyeljünk oda egy piczit. Hol is tartanak csak? Mindjárt . . . tik-tak-tik-tak . . .

. . . szorzás-osztás || Összeadás-kivonás-szorzás-osztás.

Látod, ez az igazi zene. Az abszolút zenét, ha a közepén kezded is el hallgatni, akkor is megérted. A programm-zenéből pedig, ha később jössz, mint elkezdtek, nem értesz egy kukkot se. Ha idejében jössz, akkor se sokat. Aztán ott mindig gondolkozni kell. Pedig gondolkozni nem jó. Az csak a tudósoknak való. Meg annak az ötkerekű Berlioznak, a ki a programm-zenét kitalálta.«

Egy *abszolút* muzsikustól nem lehet rossz néven venni, hogy a programm-zene szó két különböző jelentését összetéveszti. Hiszen ugyanezt megcselekedtek zeneesztétikusok is.¹ Sőt nemcsak ezt, egyebet is. Hogy a zavar még nagyobb legyen, összezavarták az abszolút zenét a kétféle programm-zenével. Az abszolút zenén olyan zenét értenek, a mely abszolválta magát a táncz és a szó (költészet) gyámsága alól és a külön zenei logika, a külön zenei formaalkotás szabályai szerint jó létre.² E külön zenei formaalkotó tényezők szerintük: a harmónia és a ritmus (szimmetriát akartak mondani).³ Hogy külön zenei logika, külön zenei formaalkotó tényezők nincsenek, arról volt

¹ Idézek. Másként azt hihetne az olvasó, hogy merő ráfogás. A kit idézek — optima pars pro toto — a jelenkor legnagyobb zenetudósa. „Deshalb kann die *Programm-Musik (!)*, welche (!) der *Musik die Aufgabe zuweist, etwas durch ein Programm (!) spezialisiertes auszudrücken*, niemals Anspruch erheben, dass sie die Ziele der Musik höher stecke.” Dr. Hugo Riemann: *Elemente der musikalischen Aesthetik*. Berlin u. Stuttgart. 1900. S. 226.

² »Nur der reinen Instrumentalmusik, der die Hilfe und führende Hand keiner Schwesterkunst in Anspruch nehmenden absoluten Musik darf man diese Eigenschaften ohne Einschränkung zusprechen . . . das Wesen der absoluten Musik ...“ I. m. 204. lap.

³ I. m. 78. lap.

alkalma meggyőződni az olvasónak. A zeneesztétikusokat megtevesztette az ének (a szó) s a táncz elmaradása a hangszerzene mellől.¹

Hogy velünk ez meg ne történjék, egy perczre jusson eszünkbe az a köztudomású tény, hogy a hangszerzene különválása a táncztól s a szóköltészettől nem általános, hanem csak részjelenség. A hangszerzene egy része mindmáig megmaradt a táncz vagy a szóköltészet (vagy mind a kettő) társművészetének. E hosszú együttműködés eredménye a ballet, az oratórium s az opera. Nézzük már most, miféle változást idézett elő az »abszolút« zenében a táncztól s a zenétől való elszakadás? A táncztól elszakadt tánczene egy ideig továbbra is tánczmozdulatokat rajzolt hangokkal, úgymint az abszoluczió előtt. Hisz a változás mindössze annyiból állott, hogy már nem tánczoltak rá, csak hallgatták, ha belefáradtak a tánczba. Ez a »koncert«-tánczene a különféle tánczfajok egybefűzéséből megalkotta a *suite-et* és a *szonátát* (zenekarra a szimfóniát). A rendszeres hallgatás, illetőleg a rendszeres nemtánczolás következtében a hallgatott zene tánczszerűsége, tánczjellege kezd

¹ „Erst im 17. Jahrhundert *ringt sich die Instrumentalmusik* nur mühsam und ganz allmählich *aus der Verbindung mit dem Tanz und dem Dichterworte los und sucht* in rührender Unbehilflichkeit nach Hinwegnahme dieser beiden kräftigen und altbewährten Stützen für Rhythmik und Melodieführung *nach neuen verlässlichen Hilfsmitteln einer nur mit eigenen Mitteln bestrittenen Formgebung.*” U. o. 205. 1.

„In welchem Umfange *die Vokalmusik die wichtigsten Kunstmittel der absoluten Musik vorgebildet hat*, lehrt besonders deutlich die Geschichte des *imitirenden Stils* . . . ist nichts natürlicher als für dieselben Worte dieselbe oder eine möglichst ähnliche Melodie bringen.” U. o. 219—220. 1.

„Die hohe Bedeutung der Tänze für die Entwicklung der Instrumentalmusik ist bekannt. Um die Zeit der Verselbständigung der Instrumentalmusik (nach 1600) bestehen nebeneinander eine ganze Reihe von Tänzen verschiedenen Charakters, deren Charakter *natürlich auf den durch die Tanzenden ausgeführten Bewegungen beruht.*” U. o. 223. 1.

„Für die *Entstehung der motivischen Nachbildung im Kleinen* . . . ist . . . der Ursprung . . . im Tanze zu suchen.” U. o. 222. 1.

„Der durch den einzelnen Tanz in seinen Gesten ausgeprägte Charakter, besser: die pantomimische Ausdrucksform des einzelnen Tanzes leitet mit zwingender Macht den Komponisten auf einen adäquaten musikalischen Ausdruck und *der Tanz wird damit zu einem ebenso wichtigen und sicheren Führer der musikalischen Gestaltung, wie das Dichtierwort.*” U. o. 224. 1.

„Noch in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ist die Herrschaft der Tanztypen und des dem mehrstimmigen Vokalsatze entstammenden Fugenstils ungebrochen.” U. o. 205. 1.

megváltozni. Nem tánczolják, nincs miért ragaszkodják a tánczformákhoz. Az átalakulás iránya két ágra oszlik. Az egyik ág, lemondva a táncszerűségéről, nem rajzol többé tánczmozdulatokat, megelégszik a »ritmussal«, a szimmetriával és átalakul elrontott tánczenévé, tapétazenévé, »abszolút« zenévé. A másik ág művészi ambíciója nagyobb. Lemondott a céltalan táncszerűségről s minthogy külön zenei logika, külön zenei formaalkotó elem felett nem rendelkezik, mert ilyen nincs, kölcsönkéri a szóköltéssel társult zene logikáját, az »irodalmi« logikát, az emberi logikát és az irodalom formaalkotó elemét: az egymást követő érzékített érzések okozati összefüggését. Hogy ez a zene egyelőre nem társul újból a szóhoz (Beethoven kilenczedik szimfóniájában ezt az utolsó lépést is megteszi), az e zene mivoltán nem változtat. Akár társul a szóhoz, akár nem, akár rajtunk kívül eső természeti tárgyak hangképével, tehát közvetve, akár érzéshangképekkel, tehát közvetlenül keltsen érzéseket az a zene, az egyes hangulatok és érzések *egymásutánjában* egyaránt nyilvánulhat okozati összefüggés. Az »irodalmi« logika, az emberi logika közös mind a két zenében. A táncztól elszakadt tánczenének ez a második ága lassankint beolvadt az »irodalmi« zenébe. A beolvadás folyamata Haydnal kezdődik, Beethovennel befejeződik.¹ Hát a szóköltésettől elszakadt zenével mi történt? Igaz ugyan, hogy már nem énekelték hozzá a szókat, de az előbb szókkal kifejezett egyes hangulatok és érzések egymásutánjának okozati összefüggése változatlan maradt. Az énekelt szó elmaradását, az összefüggés, a »programm« megérthetését pótolta a zene kifejező erejének növekedése s a mennyiben ez elég nem lett volna, elmondott vagy írott programm könnyíti meg a megérthetést.³

¹ „... die Kunst des individuellen Empfindungsausdruck mit den alle (?) Fesseln abstreifenden eigenen (?) Mitteln, die Kunst der Haydn-Mozart-Epoche sollte mit Beethoven schon wieder bei ihrer Bankrotterklärung angekommen sein? Das ist gewiss sehr unwahrscheinlich, ...“ Riemann: I. m. 205. 1.

Az »irodalmi« zenébe való beolvadás nemcsak nem unwahrscheinlich, de az egyetlen lehetőség, a mit a táncz alól felszabaduló zene a tapétamuzsikán kívül választhatott.

² Mihelyt a hangszerzene mellől tünedezni kezd az énekelt szó, egyegy mű keretén belül is mindkét jelentésében szabadon váltakozva, feltűnik a programzene. Johann Kuhnau (1667—1722) bibliai tárgyú programmszonátáiban nemcsak Berlioz értelemben vett programzenét ír, de a szonátákhoz írt előszavában a programzene elméletét is megalkotja.

Íme, így végződött a zene abszolúciója. A táncz és a költészet gyámsága alóli felszabadulási kísérlet megteremtette egyrészt a táncztól s a költészettől független *abszolút* zenét: a tapétazenét; másrészt létrehozta az érzéshangképekkel tehát közvetlenül ható programzenét s a közvetett eszközökkel dolgozó programzenét. De e két utóbbi zenefaj nem az abszolúció diadala, hanem a társművészeté: a szóköltészeté s így *nem* abszolút zene, hiába maradt el mellőle az ének meg a táncz. A zeneesztétikusok ezt nem vették észre. Szerintük a tapétazene, meg az érzéshangképekkel tehát közvetlenül ható programzene s a közvetett programzene, ha táncz vagy ének nem kíséri, vagy ha szerzője írott programmot nem adott hozzá, egyaránt »reine Instrumentalmusik«, egyaránt abszolút zens; Beethoven *Pastorale*-ja, *Appassionatá*-ja, épúgy, mint a legutolsó tapétamuzsika.¹

A tévedések sora még ezzel sem zárul. Még összetévesztették az egyes hangulatképek hangulattartalmát a hangulatképek egymásutánjának összefüggésével. És mert szerintük szavakkal nem fejezhető ki *teljesen* az egyes hangulatképek *hangulat-tartalma*, a művészet ellen elkövetett merénylet az egyes hangulatképek *egymásutánjának okozati összefüggését* kutatni és

¹ „Mir war es zunächst um den Nachweis zu thun, dass die reine Instrumentalmusik, die absolute Musik, sich aus der Umstrikung durch die Poesie und den Tanz gelöst hat und damit erst völlige Freiheit in der Entfaltung ihrer Mittel errungen, dass darum die absolute Musik die am höchsten stehende Gattung der Musik überhaupt ist. Dieser Nachweis ist mir, hoffe ich, gelungen.“ Riemann: I. m. 225. 1.

„Es ist hiernach wohl ersichtlich, welche hohe erziehliche Bedeutung der Jahrhunderte, ja Jahrtausende währenden Verkettung des musikalischen Ausdrucks sowohl mit dem Tanze als mit dem Dichterworte beizumessen ist; aber es ist umso (?) unzweifelhafter, dass die endliche Emanzipation der Musik von ihren beiden Mentoren, ihre Verselbstständigung als freies Ausdrucksmittel des Empfindungslebens keine vorübergehende Erscheinung sein kann, sondern dass sie den Eintritt einer neuen Epoche bedeuten muss, welche den Höhepunkt der bisherigen Entwicklung der musikalischen Kunst bildet. Ein Grund, sich wieder von neuem zu ihren alten Führern zurückzuwenden, hilfefehend nach ihrer Hand zu greifen, könnte nur dann vorliegen, wenn sich herausstellte, dass sie noch immer nicht ihre Freiheit zu gebrauchen verstände, wenn sie sich noch unsicher fühlte, den betretenen Pfad allein weiter zu wandeln. Nun dieser Grund liegt nach Haydn, Mozart und Beethoven nicht vor!“ (U. o. 224. 1.) *Ez már igaz! Sich wieder von neuem* zu ihren alten Führern zurückzuwenden . . . dieser Grund liegt nach Haydn, Mozart und Beethoven nicht vor. Mert ezt a visszatérést már elvégezte helyettünk Haydn, Mozart és Beethoven.

ha megtaláltuk, szavakban kifejezni. Mert a kutatott összefüggés meglelése és szavakban való kifejezése: programm. A programm pedig tudvalevőleg programmmzene . . .*

A programm és a programmmzene ellen felhozott érvek koronája az az ellenvetés, hogy mindenki másként hallja, másként magyarázza a zenét; a miből a »programmmzene« ellenzői szerint megint az következik, hogy a művészi zene »etwas bestimmtes musikalisch darzustellen« képtelen. Ha »etwas bestimmtes«-t nem érzékítünk érthetően, akkor nem »etwas unbestimmtes«-t érzékítettünk jól, hanem »etwas bestimmtes«-t érzékítettünk rosszul. A vád helyes fogalmazása tehát ez lesz: A művészi zene a kifejezni szándékolt hangulatokat, érzéseket nem képes világosan kifejezni, közérthetőleg érzékíteni.

A közérthetőség nem jelenthet érzésazonosságot, tudatazonosságot, mert ilyen nincs. Nemcsak két egyén tapasztalatkincse, asszociációkészlete nem lehet azonos (már csak érzék-

¹ Seit wir wissen, dass die Musik viel unmittelbarer und vollkommener als irgend eine andere Kunst das innerste Empfinden aussprechen und dem Hörer übermitteln kann, muss es als *Vermessenheit* (!!) erscheinen, *mit Worten verdeutlichen zu wollen, was sie ausspricht* (nem azt „*was sie ausspricht*“, hisz az reflektorikus utón közlődik, hanem az egymást követő Ausspruch-ok okozati összefüggését!) *da worte wohl* (!) Auskunft zu geben vermögen über Gegenstände *und* (!) *Erlebnisse, welche unser Empfinden bewegen* (akkor is, a mikor zeneszerzők vagyunk és hangokkal érzékítendő érzéseink egymásutánját, okozati összefüggését megállapítjuk. A szó, a programm ápen ezt van hivatva kifejezni a zenében) *welche die Musik nicht zu zeichnen vermag* (!) in der Schilderung des Empfindens selbst aber niemals die Musik erreichen können (nem is akarja!) Riemann: I. m. 210. lap. Hát hol az a Vermessenheit? Sehöl. Hogy az olvasónak némi fogalma legyen róla, hogy micsoda bolondgombák tenyésznek még programmmzenész esztétikusok írásaiban is, mihelyt programmról, programm-zenéről és a zene kifejező képességeiről van szó, ideiktatok belőlük egy diszpéldányt. A szerző Beethoven Eroica-szimfóniájáról beszél: „Es ist bekannt, dass sie zuerst den Titel „Napoleon Bonaparte“ getragen hat, dass aber der Meister, als er erfuhr, dass sein Held den vaisertitel angenommen und aus dem Manne der Freiheit und Revolution ein Tyrann geworden, das *Titelblatt* (!) wieder zerriss und *dafür* (!) einen ganz allgemeinen setzte: Sinfonia eroica composta per festeggiare il souveniré di un grand'uomo. *Damit* (!) hogy t. i. eltépte a címlepot!) hat er den Einzelfall *erst in das Allgemein-Menschliche, in das Ewige* hinaufgerückt. Nichts Schillerndes haftet *mehr* (az új címlepot folytán!) daran und die Erklärer, die etwa durchaus im Scherzo eine Lagerscene hören wollen, sind *in einer ganz kleinlichen und aus der Komposition kaum zu rechtfertigenden Kunst-auffassung befangen.*” Dr. Max Vancsa: Zur Geschichte der Programmmusik. *Die Musik*. Jahrg. II. 1903. S. 336.

szerveik különböző volta miatt sem) de nem azonosak még ugyanazon egyén két egymást követő érzékeléséhez fűződő asszociációi sem, s e különböző asszociációkhoz fűződő hangulati velejárók sem. Ez közös fogyatkozása (vagy erénye!) minden érzékelésnek, minden érzékítésnek, minden művészetnek. A művészi zene ellen felhozott vád azonban nem is e természetes érzésazonossági ingadozásokra vonatkozik, hanem a »nem természetesekre«. Mindenesetre rendkívüli jelenség, hogy a zeneszerző pl. szerelemet akar hangokkal érzékíteni s az egyik hallgató a harag érzését érzékeli, a másik a félelemét. Ez bizony elégszer megesett már. A helytelen eredmény tagadhatatlan; de az ok: nem a művészi zene kifejező képességének hiánya — mint a formalisztikus zeneesztétikusok Hanslickkal az élükön hirdetik — hanem a művészi zene megértését, élvezését zavaró külső tényezők káros befolyása. Ha megismertük és megszüntethetjük az okot, megszüntettük a káros következményt.

Hogy a művészi zene ne tudná megkülönböztethetőleg, közérthetőleg érzékíteni a szerelem, harag és félelem érzéseit, ez az útszéli bölcsesség a művészi zene ismerői szemében dajkamese. Nemcsak, hogy erre képes, de közérthetőleg érzékíti, ha kell a szerelem érzésének ezernyi finom árnyalatát is. Csak annyi igaz, hogy a míg a művészi zenével kifejezett érzés hangzó állapotban a laikus hallgató elé kerül, addig az a művészi zene olyan tényezők hatásának lehet kitéve, melyek magát a művészi zenét s ez által a művészi zenével érzékített hangulatok, érzések közérthetőségét megrontották. Az egyik ilyen zavaró tényező: a művészi zene tökéletlen rögzítési módja, a tökéletlen hangjegyzírás; a másik, mely az elsőből szinte önként következik: a tökéletlenül rögzített művészi zene helytelen megfejtése, helytelen hangzóvá tétele, helytelen előadása.

A mai hangjegyzírás csakis az érzéshangképek hangmagasságát képes minden kétséget kizáró pontossággal megjelölni. Az egyes hangok hangzási időtartamát már csak relatíve állapítja meg, vagy még így sem. *Ha* a negyedhangjegy hangzási tartama ennyi, akkor a nyolczadhangjegy a negyedhangjegy időtartamának fele. Csakhogy a hangjegyzírás nem tudja pontosan megmondani, hogy mennyi a negyedhangjegy időtartama, mert nem tudja megjelölni pontosan a sebességet, melylyel a negyedhangjegyek érzékletünk előtt elvonulnak. Valamely olasz tempómegjelölés, pl. *allegro*, *adagio* nem mond semmi határozottat, mert *allegro* an sich nincs; a Malzel-féle metronóm

pedig azért nem tudja megmondani pontosan pl. a negyedek vagy a nyolczadok időtartamát, mert a tempó folyton változik nemcsak egy zenemű, de egy tétel, egy periódus, sőt egy zenei mondatrész keretén belül is. A művészi zenét nem lehet egyenruhás negyedekbe meg nyolczadokba szorítani. Az egyes hangok időtartamát nem a Malzel-féle taktus-masina szabja meg, hanem a művészi zene hangképről-hangképre változó értelme.

A mai hangjegyrítés ez állandó változásoknak megfelelő finom időtartamkülönbségeket pontosan megállapítani képtelen. De hátha elegendő a művészi zene helyes megfejtéséhez a művészi zene értelmének helyes, szabatos feltüntetése is? Vajjon legalább ezt az értelmi tagolást elvégzi-e a hangjegyrítés? Még csak ezt se teszi meg. Nem azért, mert képtelen rá, hanem azért, mert a zeneszerzők lusták. Szóelválasztás, interpunctio, értelmi tagolás, esupa kellemetlen dolgok. Minek az? Írom az egészset egy-végűben. A szakzenész az úgy is megéri, a »többi«, a plebs az meg ne játsza a muzsikámat. Inkább hallgassa áhítattal.

Úgy körülbelül igazuk van. Csak a mi a szakzenészekbe vetett bizodalmutat illeti, elfeledkeznek Carl Stumpf egy pom-pás mondasáról: Fachmusiker ist kein *psychologischer* Begriff!...

A mai hangjegyrítés nem tudja megjelölni a tempót, nem jelöli az értelemtagozódást, (hogy a hangerősséget se tudja pontosan megállapítani, mert piano v. forte an sich nincs, az most szinte számba se jön) és az ilyen módon rögzített művészi zenét a szakzenész leprimavisztázza. Ő persze helyesen fejtette meg azt a zenehieroglifet, *hiszen* ott kattogott mellette a Malzl-féle metronóm, arra a számra beállítva, a mi a zenemű élén a tempót jelzi.

Minden hangot játszott, sőt a hol fő betűt látott, ott fortét játszott, minden pö betűnél pianót játszott, aztán meg taktusban is játszott (a metronóm rá a bizonyság!) szóval ő *jól* játszott, *objektíven* (!) játszott, *stilvoll* játszott. Ha aztán úgy megkérdezzük tőle, hogy micsoda stílus volt az a zenemű, hogy metronómstílusban játszotta, azt feleli: »Das war etwas Antikesz! . . . Tjaa!« — Neki Beethoven: Etwas Antikesz! . . .

Ha aztán ez a mi szakzenészünk összetalálkozik azzal a szakzeneesztétikussal, a ki összetévesztette a programot és a program-zenét, a program-zenét és az abszolút zenét, az egyes hangképek hangulattartalmát és a hangképek egymás-utánjának okozati összefüggését, akkor a Teória és a Praxis

egymás tekintélyére hivatkozva, egyesült erővel hirdeti, hogy a művészi zene csak típusokat ismer; és típus az, ha ugyanazon zenét ugyanazon előadásban az egyik hallgató szerelemnek hallja, a másik félelemnek, a harmadik haragnak, a negyedik ellenben zenei vandalizmusnak.

De tegyük fel, hogy az az előadóművész a tökéletlen rögzítésen keresztül is megértette azt a művészi zenét, megtalálta az összefüggést az egyes hangulatok egymásutánja között, ismeri minden egyes hang szerepét, jelentését és a mit felfogott, megérezte, megértett, tökéletes zenei előadásban közli hallgatóival. Vajjon elegendő-e mindez arra, hogy a mi laikus hallgatónk is részesévé legyen a művészi zene teljes gyönyörtartalmának? A primär élvezésig önerejéből is eljut az a hallgató. Igazán művészi zene, igazán művészi előadása reflektórikus utón kelti fel benne a kifejezni szándékolt hangulatokat, érzéseket. De a felkeltett érzések egymásutánja közti okozati összefüggés föllelése, követése már bonyolultabb agyműködés. Az első feltétel e cél elérésére: a fölkelte érzések egymásutánjának nemcsak követése, de maradandó tudatolása is. Csak aztán következhetik az egymásutánban észlelhető okozati összefüggés kutatása. A kezdő zenehallgató zenei hangképek emlézésére be nem gyakorolt agy velejét annyira igénybe veszi az őrzéklete előtt elvonuló, folyton változó hangképek szakadatlan sora, hogy a már elhangzott hangképek s az általuk kiváltott lelkireflexek pontos egymásutánjára sem emlékszik, nem hogy a tudatában elhalványult egymásután okozati összefüggését volna ereje és ideje kutatni, vagy épen meglelni.

A kezdő zenehallgató e fokozott agyműködés közben segítségünkre szorul. Minthogy önerejéből nem találja meg a zeneműben érzékített egymást követő hangulatok és érzések okozati összefüggését, fel kell hogy fedjük előtte. Erre kell a hangver-senynt bevezető, magyarázó előadás.

Az emberi agyműködés fönnebb idézett sajátsága, hogy jelenségek időbeli egymásutánját csak okozati összefüggésben képes megérteni, fütüült a zeneesztétikusok tilalmára és hangosan követelte a művészi zenében az érzés mellett az értelmet, a primär élvezés mellett a megértést, a teljes élvezést is.¹

¹ Érdekes, hogy a zeneesztétikusok is mennyire kénytelenek engedni merev formalisztikus felfogásukból, minden csűrés-csavarás, meg fogalomzavar daczára. Riemann idézett művében egy helyen *minden* zenéről, tehát a program-nélküli abszolút zenéről is, a következő önfelelt vallomásokot

E jogos emberi követelés kielégítésére irányuló törekvés eredménye a Programmbuchok s a Concertführerek gazdag irodalma. Külösúlyban mindenesetre gazdagabb, mint tartalomban.

teszi: „Die höhere geistige Einheit (?!). . . lässt sich schwer demonstrieren (ez igaz! De ebből még nem következik, hogy nincs.) . . . Dennoch ist klar, dass ein gemeinsames Etwas (!) doch dazu gehört (!) das Heterogene zusammen zu bringen.” Riemann: I. m. 190. lap. De hogy mi az az Etwas, azt Riemann nem mondja meg. Mert ha megmondaná, kénytelen lenne a hangulatok és érzések egymásutánjában észlelhető okozati összefüggést megnevezni, az pedig már *mese, programm = (?) programm-zene*. Szükségesnek tartom e helyen külön hangsúlyozni, hogy Riemann a műve 78-ik lapján az abszolút zene (reine Instrumentalmusik) formgebende Faktorenjáéént megnevezett Harmonie u. Rythmus-t, a szerinte tisztán zenei formaképző tényezőket utólag még se tartja elegendőknek még csak az „abszolút zene” (reine Instrumentalmusik) művészi megalkotásához sem, hanem mégis csak igénybe veszi azt a gewisses Etwas-t. Az sem utolsó mulatság, a mikor Riemann akarva-nemakarva *megengedi* (sic!) a programmkeresést még az *abszolút* zenében is. „. . . So ist jedes Tonstück (!) aus sich heraus zu beurtheilen, und wenn der Komponist ein wirklicher Künstler ist, stets wahrhafter Empfindungsdruck, den zu deuten wohl einen gewissen Reiz, auch wohl (!) einen instruktiven Zweck haben kann, aber (!) ohne Verantwortlichkeit des Komponisten, die vielmehr lediglich dem Interpreten zufallen muss.” U. o. 209. lap.

Hát persze, hogy *aber!* Hiszen nemcsak az összefüggés, a programm keresése, de maga a művészi előadás sem a komponista felelősségére történik, hanem az előadóművészére.

„Niemandem kann verwehrt (!) werden, sich den Empfindungsinhalt (!?) z. B. des ersten Satzes der 9. Symphonie Beethovens irgendwie begrifflich zurechtzulegen; (köszönjük az engedelmet, de nem kérünk belőle. Nem alkuszunk. Vagy gondolt ott Beethoven Begrifflichesre, szavakban is kifejezhetőre, vagy nem. Ha igen, nem szorultunk a formalisztikus zeneesztétikusok kegyes engedelmére. Ha nem, azaz ha Beethoven képes volt *értelmes* időbeli egymásutánt megállapítani másként, mint okozati összefüggésben, akkor mi, embertársai, szintén képesek vagyunk utána csinálni, megérteni, szóval megint csak nem szorulunk Riemann engedelmére); *man wird auch aus der Analogie von Bildungen, welche die Musik zeigt, wo sie interpretierend sich dem Worte gesellt, vielleicht der Wahrheit, bis zu einem Grade nahe kommen können (!) und man darf unbedenklich (!?) solchen Versuchen ästhetischer Analyse grosser Kunstwerke einen Wert (!) als Hilfsmittel zum Verständniss zusprechen* (hol marad a „Vermessenheit?”); niemals *aber* darf man zugeben, dass auch die ausführlichste Analyse mit Worten den *Inhalt* (Már megint? Inhalt der Empfindungen und die Reihenfolge der Empfindungen az nem egy!) *voll* ausdeuten könne.” U. o. 226. lap.

Hát nem *voll*. De mindenesetre *voll-abbul*, mint a zene, die die Erlebnisse, welche unser Empfinden bewegen, nicht zu zeichnen vermag. (U. o. 210. lap.)

A magyarázó művek legnagyobb részének két közös hibája van. Az egyik: A Harmonielehreből és a Formatanból összedett semmitmondó zenei szakkifejezések használata ott, a hol a magyarázó csak saját képtelenségét akarta leplezni. Az ilyen kifejezéseknek pl. hogy a szerző x mollból y duron át z durba modulálva fellépteti a témát, semmi értelme nincs. Az abszolút hallással bíró hallgató nem a Concertführertől kérdi egy moduláció irányát; az abszolút hallással nem rendelkező hallgató pedig a kapott utasítások dacára se tudja követni a modulációt. Az is igaz, hogy semmit sem vesz vele. Magyarázó műben pedig olyan dolognak a mi semmit se magyaráz, helye nincs. A másik közös hibája e műveknek az a kínos bizonytalanság, az az örökös rettegés, tapogatódzás, a mi a fogalomzavarokban sínylődő, rendszertelen lelkeknek állandó kísérője. Először is sincsenek tisztában avval, hogy minő jupon fogtak tollat. Nem jelölik meg a saját álláspontjukat sem a műalkotással, sem a hallgatóval szemben, sőt még avval sincsenek tisztában, hogy micsoda módszert kövessenek a magyarázat megírásakor. Nem azért haboznak, mert nem tudnak hirtelenében választani a sokféle módszer közül, hanem mert egyáltalában nincs sejtelmük módszerről. Az eredmény: Zenei szakkifejezések és üresen puffogó frázisok zagyva keveréke, a mitől okosabb alig lesz a hallgató. Akad persze dicsérendő kivétel is. De *azok* a Führer-ek (?) annyira diszkreditáltak a zenészek szemében a programmot és (!) a programm-zenét, hogy ez a pár kivétel nem igen változtathatott a még mesterségesen is táplált közhiten. De e kivételeknek is van egy fogyatkozásuk, a miről természetesen nem tehetnek: A magyarázatíró felfogása nem egyezik minden ad hoc előadóművész felfogásával; az olvasó tehát így esetleg egész más műhöz kap magyarázatot, programmot, mint a melyet az előadóművész játéka nyomán hall. A két felfogás közti ellentét és ez ellentétek összeegyeztetésének többszöri hiábavaló kísérlete aztán annyira megzavarja, sőt elesügeszti azt a hallgatót, hogy nemcsak a megértés, de a primär élvezés további kétes gyönyöreiről is lemond. Hallom az olvasó ellenvetését: Ha megtörténhetik az, hogy két zenész ugyanazon zeneműből mást-mást olvas ki, akkor talán mégis csak igazuk van azoknak a zeneesztétikusoknak, a kik azt vallják, hogy a művészi zene »etwas bestimmtes darzustellen« képtelen. Talán az olvasó is szakzeneesztétikus úgy titokban, hogy fogalmakat kezd összetévesztetni? Egy zenemű tökéletlen rögzítését

különféleképen megfejteni és egy már *hangzó* művészi zenemű nyomán teljesen különböző reflexeket érezni nagyon is nem egy.

A magyarázó szöveg és az előadóművész felfogása közti ellentét gyakori jelenség. Hiszen a zenei remekműből értelmességeket olvasó Beckmesserek fajtája még mindig él; a magyarázók között is, az előadóművészek között is. De hogy a kettő közül melyik a Beckmesser, azt az a laikus hallgató a zenemű rögzítésének ismerete nélkül ott a hangversenyteremben képtelen megállapítani. Ő csak egyet tud, de ezt aztán egész bizonyosan tudja: ránézve a hallgatott mű egyszer mindenképpen elveszett. Ennek pedig nem szabad megtörténnie. Hiszen mi művészi zenére akarjuk nevelni azt a laikus hallgatót és nem elriasztani tőle.

A most vázolt visszás helyzetből csak egy radikális kibontakozási mód van: Az előadóművész tartsa a magyarázó előadást is, az előadóművész írja a programot is; a program megokolja az előadóművész felfogását; a zenemű előadása szentesíti a programot. »Egy analfabéta muzsikustól nem lehet megvárni, hogy Beethoven zenéjéhez programot írjon!« Egy analfabéta muzsikustól azt sem lehet megvárni, hogy a hangszerén magyarázza Beethoent; sőt el kell tiltani tőle. Beethoven nem volt analfabéta és ha valaki úgy akarja ismerni és megérteni Beethoven lelkivilágát, hogy a fennmaradt tökéletlen rögzítésekből értelmet, Beethoven lelkéhez méltó értelmet tudjon kiolvasni, annak kell annyi értelmi erejének is lenni, hogy az anyanyelvén értelmes mondatokban tudja közölni hallgatóságával egy zenemű programját, a hangulatok és érzések egymásutánjának okozati összefüggését. Ha ez összefüggést nem lelte meg, nem érti az előadandó zeneművet sem; nincs is joga játszani, ha százszor okleveles művész is.

Lehet, hogy akad tiltakozó hang, mely az előadó művész tartotta magyarázó előadást a hallgatóság lelkén elkövetett szabadságsértésnek, zsarnokoskodásnak minősíti s az alkotó művész illetőleg a műalkotás és a hallgatóság között semmiféle közbenjárót nem hajlandó megtűrni. A lelke szabadságát s az alkotó művészszel való lelki érintkezés közvetlenségét féltő hallgató elfelejti, hogy a szabadságra és az alkotó művészszel való közvetlen érintkezésre való jogát már eljátszotta abban a perczben, a mikor a hangversenyterembe lépett. Ha e jogához mégis ragaszkodnék, maradjon szépen otthon, üljön az íróasz-

talához, vegye kezébe a partitúrát, fejtse meg előbb a tökéletlen rögzítésből a zenemű értelmét és aztán gyönyörködhetik benne; aztán hallgathatja áhítattal azt az ideális zenekart, a mi ott belül a fülében muzsikál.

Az az előadóművész csak arra vállalkozott, hogy úgy hirdeti Beethovent, a hogy érzi, a hogy érti. Akár szóval, akár zenével teszi ezt, a zsarnokság mindig ugyanaz marad. Az a laikus hallgató ellenben nem azért megy a hangversenyterembe, hogy az előadóművész zsarnoksága ellen lázadozzék, hanem azért, hogy művészi zenét élvezzen. A teljes élvezés feltétele: a megértés. E megértést teszi lehetővé a program, a magyarázó előadás. De a zenei megértés alapfeltétele, hogy értsük azt a lelkivilágot, melynek kifejezője maga a zene. A zeneszerző életkörülményeinek, egyéniségének ismeretére tehát szüksége van a laikus hallgatónak is. S csak miután elmondottuk a magyarázandó mű előzményeit, keletkezését, lehet eredményes a zenemű »meséjének«, programjának ismertetése. A mi az ismertetés technikáját illeti, az egyes hangképek magyarázatánál nem szorulunk se hangjegyekre, se szakkifejezésekre, hisz ott a zenekar, mely az illető hangképeket mindjárt intonálja s így már a program ismertetése közben is kölcsönösen kiegészíti egymást a két társművészet eszköze: a szó és a zenehang. S ha megértette a hallgató az előadandó mű alaprajzát, fölépítését, szerkezetét, kis nyugalmi szünet után felhangzik az óhajtva várt zenei megnyilatkozás: a művészileg előadott művészi zene . . .

(Folytatjuk.)

Dr. Hubert Emil

SZEMLÉK.

A „Budapesti Szemle” és a „Hét.”

I.

Lyka Károly műve felől, melynek czíme „*Kis könyv a művészetről*”, a *Budapesti Szemle* októberi számában egy gyöngén megírt bírálat jelent meg. M. F. erre a „*Hét*”-ben Lyka védelmére kél és cikkében a helyett, hogy czáfolna, két tyrust rajzol: az író és a bíráló szakembert, a ki az író idézetekkel és adatokkal ledorongolja. A tudás M. F. szerint hülye emlékező-gép, az író pedig . . . az író . . . világos, hogy csak jó író lehet, ki „becsületes önkritika” után is kénytelen önmagáról elismerni, hogy ő „előkelő és elmés,” hogy mondatai „lendületesek,” hogy lapjai „melegek.” így szembeállítva természetes, hogy a szegény „szakember” húzza a rövidebbet.

Könnyen játszhatnánk a fogalmakkal ép úgy, mint M. F.; csak meg kellene fordítani a szerepeket. Mert ha typusok az unalmas szakember és a tehetséges író, bizony gyakrabban fordulnak elő — az igazi alkotó tehetségnek már csak ritka voltánál fogva is — a selejtes tehetségű, pökhendi írócska és a jó ízléssel bíráló, művelt kritikus. Tessék ezt a két alakot összemérni s íme rögtön a bíráló fog az író fölé kerekedni. Bizonyító ereje az ily szellemben megírt cikknek se volna, csupán példát adna rá, hogy mint lehetne néhány dialektikai fogással port hinteni az olvasó szemébe. Hisz misem könnyebb, mint egyéniségek helyett typosokat faragni a semmiből és pedig úgy faragni őket, hogy az egyik erősebb legyen, mint a másik.

Nekünk azonban nem az a célunk, hogy M. F. példáját követve, csinált fogalmakból levont következtetésekkel úzzunk léhán elménczkedő játékot, hanem igenis az, hogy kimondjuk a szomorú valóságot, mely cikke mögött rejlik. M. F. támadást intéz a bírálói függetlenség ellen. Igaz, hogy a *Budapesti Szemle* vád alá helyezett cikkében nincs se szépség, se tudás, csupán némi rosszakarát és sok tudákos-ság; így tehát szerzője, a ki ugyan tanár, de nem képtárőr, rászolgált

a haragra. Azonban M. F. nem a cikket czáfolja, hanem általánosít és elítéli a *Budapesti Szemlé*-ben épp azt, a mi legértékesebb benne.

Vajjon mi az?

Bizony tagadhatatlan, hogy ennek a folyóiratnak szelleme nem épp haladó, nem is mondhatni felőle, hogy mulatságos, sőt azt sem, hogy a tudományos színvonala magas, azonban a mi különösen a magyar szépirodalmi munkák fölötti bírálatot illeti, van egy nagy előnye az összes folyóiratok és napilapok fölött: független — s a „Hét” ép ezt a függetlenséget támadja meg nagy haragosan.

Ez a harag teljesen érthető. Ha megjelenik egy magyar regény, mely élénk, mulatságos, jó megfigyelő képességről tesz tanúságot, mely azonban pongyolán írt, felületes, mely ideig-óráig tartó sikerét ismert személyek ellen irányuló csipkedéseinek köszönheti, melyben művészi törekvésnek nyoma sincs, akkor a sajtó örömradiállal üdvözli az író, hogy íme itt a magyar Maupassant. Hiszen a szerző kedves fiú, jár az Otthonba, kitűnő billiárdjátész, pajtása minden írónak, azaz újságírónak, mert hiszen nálunk nem igen van a két fajta között különbség. A mi regényírónk tehát könyvéről ismertetésekel kér s azokat meg is kapja, úgy a mint kívánja, úgy a mint csak kívánhatja. Elmondják róla, hogy óriási tehetség, hogy genialis, hogy a külföldi írók még saruja szíjját megoldani sem érdemesek stb. Mindez oly egyszerűen, oly könnyelmű jóhiszeműséggel, oly kedvesen, *barátok közt* történik, hogy alig lehet az illetőket felvilágosítani a dolog immoralitásáról. Ám ennek a barátságának a közönség, a félrevezetett, szegény közönség adja meg az árát. Az ily bírálatok a közvéleményt lassan megtöltik chauvinista nagyzási hóborttal. Ezeknek köszönhető, hogy annyi ártatlan ember arca lángba borul, ha valaki kételyét fejezi ki előttük ily igazságokban: hogy Brödy olyan író, mint Zola, hogy Herczeg *Ocskay brigadérosa* klasszikus színmű, hogy Eötvös Károly különb író, mint Eötvös József (mert ezt is olvassuk már!), hogy Heltai Jenő van olyan legény, mint Heine, hogy Pósa Lajos ... no de ne folytassuk!

Igaz, hogy a közönségnek intelligensebb része nem hallgat a kritikára; azonban — kérdem — vajjon jól van-e így? Vajjon helyes-e, hogy a bíráló nem vezet többé a közízlést? Nem kár-e, hogy e szép jog kisiklott kezéből?

A meggyőződésük ellenére agyba-főbe dicsérgető kritikusok legtöbben ezt felelik:

„Könnyű a königsberginek véleményt mondani a müncheni felől; a világvárosban élő, a berlini, a párisi, a londoni szintén jó helyzetben van. De nálunk! A hol bíráló és megbírált mindennap találkoznak, a hol mindketten egy körben élnek, hol az irodalom még annyira pártolásra szorul, nálunk a bírálat nem fejlődhetik ki egészenen.”

Erre csak egy válasz van. A 19. század 30-as és 40-es éveiben Pest még igazán kis városka volt, az irodalom pedig még sokkal inkább pártolásra szorult. És mégis Bajza és Vörösmarty lapjaiban mily igazságos kritikák jelennek meg. Mily bátor, mily szabad e bírálatok hangja!

1860-ban a mi a közönségnek az irodalom iránti érdeklődését illeti, bizony keserves viszonyok voltak nálunk; az írók száma pedig sokkal kisebb volt, mint ma. A csoda azért megtörtént. Arany a „Figyelő”-ben, majd a „Koszorú”-ban oly bírálatokat ad ki, melyekből nem látszik más, mint egy fönséges és nyugalmas ízlésű kritikus ítélete az elolvasott műről s melyekből soha ki nem érzik, hogy személyes viszony van közte és a szerző közt. A „Hét” körének tagjai meg se fogják érteni, hogy Arany mikép írhatott Szász Károlyról, ki néki barátja és legszorgalmasabb munkatársa volt, két tanulmányt, melyben bizony elmondja, hogy nem tartja őt se jó lyricusnak, se jó epicusnak. Ilyesmit ma csak versenytársak vagy ellenségek írnak egymásról. Ki hinné, hogy abban az antidiluvianus időben a két fél viszonya változatlanul jó maradt?

Arany és Gyulai bírálatai lehetővé tették a közönség eligazodását az írók között; az elismert szerzőt pedig méltó önértet tölthette el, mert hisz nem sablonos dicséretet kapott; meg voltak tehát mind a két részről a fejlődés természetes föltételei, melyeket nem ismerünk többé, mióta a *kéz kezét mos* korszak felvirradt.

M. F. úrtól bocsánatot kérünk ez adatokért, melyeket ő oly kevésbé szeret; azonban nem lévén annyi fantáziánk, mint néki, kénytelenek vagyunk a tények szomorú világába menekülni és onnét meríteni szürke érveinket. Sőt, ha úgy érezzük, hogy az, a kinek tekintélyben föltétlenül megbizunk, valamit jól fejezett ki, úgy bizony idézni is szerezünk. Szíves türelmét és elnézését kérjük tehát alábbi hosszú idézetért.

Arany János sejtette, hogy ezek a szép állapotok nem tarthatnak soká. Meg is jósolja azt, a mi azóta bekövetkezett, midőn így ír:

„Baj volna, ha íróink az elismerést szemfényvesztő eszközök által, a jó ízlés rovására s mintegy fogadott tapsonczok segítségével magukat hírbe lármázva szereznék, vagy ha szellemi alkotásaiknál nem annyira művek ideálját tartanák szem előtt, mint ama pár forintnyi díjat, melynek kiteremtése kötelessége a taligás lóvá lealjalított pegazusnak.”

Arany is természetesnek tartja, hogy az író kényelemre vágyik, elismeri, hogy a szükség bizony hajt, azonban ezt az argumentumot vádznak és mentségnek érzi egyaránt. Ezt is mondja többek közt:

„Van különbség a remekjét öt font sterlingért kínálgató Milton s a félkész, elnagyolt, elhamarkodott művekkel vásárra kiülő sokaság közt. Ez utóbbinak mindig lehet azt a szemrehányást tenni: miért nem koplalt többet, míg teljesebb művel állhatott volna elő, vagy miért nem fordította idejét hasznosabbra.”

Azóta megváltoztak az idők! A „Hét” köre azt is meghatónak tartja, ha valaki „forintokért adja el agyvelejét” és nem igen törődik azzal, hogy mily irodalmi produktum terem az agyvelőben.

A *Budapesti Szemle* ma már — tekintettel arra, hogy a *Huszadik Század* szépirodalmi dolgokkal csak szórványosan, s csak annyiban foglalkozik, a mennyiben szociológiai vonatkozásaik révén érdekesek — az egyetlen hely, a hol pajtáskodástól ment, szabad aesthetikai véleményyt lehet mondani magyar szépirodalmi munkáról. Ha valakit ötven év múlva érdekelni fogja korunk irodalma s a régi újságokat olvasva, azok bírálataiból teljes aesthetikai fogalomzavarra és ítéllehiányra fog következtetni, akkor bármily különösen hangzanék is, a *Budapesti Szemle* kortársainknak valóságos védelme lesz. Itt néhány őszinte szóban kimondott nyílt ítélet meg fogja értetni azzal az utóddal, hogy mi sem voltunk ám egészen vakok és siketek. Ebben a tekintetben még Rust úr fölületesen írt banális cikkének is lesz némi okmányértéke. Belőle meg lehet majd tudni, hogy mint gondolkozott, azaz mint unatkozott az átlagos fél művelt *Nemzeti színház* látogató, vagy mint M. F. mondja, a zsöllebérlő. Ez pedig már ér valamit! A *Budapesti Hírlap* kritikáiról vagy akármilyen egyéb lapéiról ezt nem lehet elmondani. A bírálók annyi érzékenységet, annyi érdeket kimélnek, hogy ítéletük elfül szolgálatkésztségükben.

Íme, ez a *Budapesti Szemle* érdeme és szerepe!

Ha Gyulai tévedett, midőn a Lykáról szóló cikket elfogadta, tessék a cikket támadni, de vétek a mindinkább tért vesztő bírálói függetlenséget ostromolni, melynek utolsó mentsvára ép a *Budapesti Szemle*.

Meglehet, hogy ha eljönne az az író, a kit várunk, a mi Hauptmannunk, Gorkink vagy akár csak Heyermanns-unk, meglehet, hogy őt a *Budapesti Szemle* nem méltányolná igazságosan. Egyelőre azonban nincs ilyen írónk! A kik pedig vannak, azok nem járnak újonnan felfedezett utakon, töretlen csapásokon. Így tehát velük szemben a *Budapesti Szemle* — sajnos — még mindig nagyon igazságos lehet, bárha talán a *Budapesti Szemlében* annak idején a maga értéke szerint megbírált M. F. úr nem is fogja osztani ez utolsó nézetünket.

X Y.

II.

Igen tisztelt munkatársunk fejtegetéseit mi is helyeseljük, de egy megjegyzésünket mégsem hallgathatjuk el:

Kétségtelen, hogy az a szívós ellenzés és tisztító erejű kritika, a melylyel a *Budapesti Szemle* éveken át kellőkép redukálta a hazai kölcsönös genie-kikiáltó szövetkezet szívességi értékjegyzéseit: csakugyan hasznos és szükséges kultúr munka volt. Hasznos és szükséges kivált a mi olvasóközönségünk közepette, melynek tömege még mindig oly hittal esküszik napilapjainkra, sokszor egyedüli közvélemény- és

bölcséségtölcserére, s a melynek keblét a sajtó, napi rovataiban oly czéltudatosan adagolt chauvinista légbuborékokkal dagasztja nagyra. A *Budapesti Szemle* ezzel szemben hangoztatta a máséhoz, a magasabb példákhoz való mérés, az igazi, józan önismeret és szerénység szükségét, mert az az önelégült optimizmus útját állja a „szent elégületlenség”-nek, az unalom nélküli igyekvésnek, a mi nélkül nincs haladás. S a legigazabb, legbensőbb tisztelettel hódolunk a B. Sz. ősz vezérének, Gyulai Pálnak, a ki egy nagyértékű, magas eszményeknek” szentelt munkás élet folyama alatt oly éber szemmel, aggódó szeretettel vigyázott a magyar irodalom virágos és gyümölcsös kertjére, a ki oly éles szerszámokkal nyesegette a fattyúhajtásokat, pusztította a «élődsi hernyókat, gyomlálta a dudvát. Hogy kertészgondjának néha-néha oly növény, virág vagy gyümölcs is áldozatul esett, a melyet bizony kár volt kiirtani, ne rójjuk föl másnak, mint hogy az irodalmi és művészeti kritikában az egyéni ízlésnek és fölfogásnak tág tere van, hogy az ő egyéni ízlése, ítélete, egész egyénisége igen erősen ki volt fejlődve s hevesen, talán olykor a kelleténél hevesebben reagált mindarra, a mi az ő egyéniségének nem felelt meg. Bizonyos, hogy erős férfiaságával, bátor szokimondásával, a journalizmus érdekhálóinak bámulatos kerülésével majdnem *splendid isolation*-be jutott szemléjével együtt. Ez nem volt baj, hisz annál nyugodtabban és függetlenebbül folytathatta munkáját. E munkájában támogatta több kiváló kortársa s néhány magas törekvésű ifjú, a kiket — tehetségüket fölismervén — atyai gondjába vett és önálló repülésre segített. Ez a gárda, a mely a szerkesztőt ellátta értékes és érdekes dolgozatokkal, másrészt kellőkép informálta őt oly tereken, a melyek nem az ő terei voltak, idők folytán meggyérült, s ki tehet róla, hogy a mai *succrescentia* gyöngébb; hogy az „ifjak” (nemcsak lipótvárosiak, hanem szerény keresztény bölcsészethallgatók is) nem imponálnak az ősz vezérnek annyira, hogy új perspektívákat nyithatnának szemének, hogy eltéríthetnék a maga megismerésének lezárt nézőpontjától, a melyhez oly kitartóan ragaszkodik, hogy meggyőzhetnék bizonyos modern eszmék jogosultságáról, bizonyos modern áramlatok szükségszerű és hatalmas előretöréséről, egyes új (sajnos, csak *külföldi*) írók és művészek nagyságáról s az esztétikai ízlés továbbfejlődésének tagadhatatlan bizonyítékairól, így az ifjak önállóság híján legtöbbször kénytelenek mesterük szemüvegén (nem szemén, mert ez lehetetlen) nézni a mai dolgokat. (Tehát semmikép sem *vetik rá* magukat az agg szerkesztőre, a hogy M. F. írta.) Kívülök még néhány elismert, de csakugyan unalmas szakember tanárokodik és kicsinyeskedik alacsony láthatáráról s ragasztja rossz modorát a tanítványokra. Így történik, hogy a szemle vére nem frissül föl eléggé, hogy már ritkábban lüktet egy tempóban a korral. Korszerűtlen, de, nem a szónak nietzschei értelmében.

Szóval a Budapesti Szemle ellen — elismervén a fentebbieket — az az egyedüli kifogásunk, a melylyel nem is kertelünk, hogy sokszor

hiányzik belőle bizonyos oly modern eszmék teljes átértése, oly modern érzelmek teljes átérzése, a melyektől mi az emberiség és, hazánk haladását várjuk, reméljük s a melyeket *egyéb* munkatereken lapunkkal mi is szolgálni vélünk.

A szerkesztőség.

Utópia és valóság.

Ha valaha indokolt volt, úgy ma bizonyára kétszeresen az, hogy a nyugati eseményeket és tüneteket állandó figyelemmel kísérrük. Itt és ott, majd dörgés és villámcsapás között, majd pedig csöndben, szinte csak a tudós mikroszkópja alatt észrevehetően, a szociális élet olyan alakzataival találkozunk, melyek kétségtelenül egy jövő társadalom embyrologiai szimptomái. Az, hogy idehaza a politikai és a társadalmi élet a reakció jegyében áll, még a haladni vágyó lelkeket is elfásítja s olyan közel áll a régi jó Pató Pál-vigaszt: Hja! sötét idöket élünk mindenfelé! Ezek a jámbor elmék úgy vannak, mint a mesebeli plébános tyúkja, melynek életbölcssége a plébániai kert korlátain túl nem terjedt s filozófiáját kizárólag annak tényeiből indukálta.

Hát bizony, ha valaki a nyugati közéletet állandó és közvetlen figyelemmel kíséri — nem pedig honi újságaink közlései alapján — csakhamar belátja, hogy ott nincsenek „sötét idök.” Ellenkezöleg minden nap valami újat, jelentöseteljeset és rendkivülit hoz, valóságos életté varázsolva azokat az óvatos „utópiákat”, melyeket nálunk idehaza csak néhány lenézett vagy meggyanúsított doktrinair szö, jóformán csak azért, hogy egy-egy Köpösdy vagy Bozóky vagy tudományunk valamelyik más díszé lesajnálja vagy legyalázza a „gonosz”, „éretlen”, „fel-forgató”, „anarchista” vagy „kazár” és „kéjencz” tanokat.

Különösen „az egyház legidösebb leánya”, Franciaország, valóságos szociológiai laboratórium, melyből a magányos dolgozószobák munkásai vigaszt és reménységet meríthetnek, ha a honi dolgok menete olykor-olykor elveszi hitüket önmagukban és fel tolu ajkukon a keserü kérdés: „Hátha csakugyan utópiákat kergetö, meghibbant könyvmolyok vagyunk s azon kitünö férfiak gyakorlati szimatja igaz a jövőre nézve is, a kik már a jelenben oly szerencsés érzékkel összekötötték tudományos meggyözödéseiket az uralkodó osztály hatalmi érdekeivel?”

Nemrég számolt be egyik társunk a Briand (nem pedig Pressensé, miként ott tévesen állíttatott) nevezetes s valószínűleg rövid idö alatt törvénynyé váló javaslatáról az egyház és az állam, szétválasztása tárgyában. Ma én a sok közül csak két új kortörténeti adatot akarok itt feljegyezni. (Bárha óvatosságra intenék az elméket az utópia és a valóság megkülönböztetésében!)

Az egyik a „közoktatási liga” 24. amiensi kongresszusán történt, mely a közoktatásügyi miniszter égisze alatt folyt le több, mint 2000

kongresszista jelenlétében, kiknek sorában a francia kultúra számos, igen fényes neve is szerepelt.

Ez a nagytekintélyű testület a *moráloktatás* kérdésében egyhangúlag a következő határozati javaslatot fogadta el:

1. „A világi¹ erkölcsnek az észre kell támaszkodnia az *egyéni szabadság* kifejlesztése és a *szolidaritás* útján az *igazságosság* elérése végett.”

2. „Az iskolákban, az összes többi kizárásával, a *raczionális* módszerrel kell alkalmazni, mely abban áll, hogy nem enged a gyermek lelkébe belépni semmi oly eszmét, véleményt, vagy hitet, melyet előzőleg az ész nem ellenőrzött.”

E mellett kijelenti, hogy a morál minden világi oktatásának a következő elvekben kell gyökereznie:

„A morál a történelmi evolúció terméke. Módszeres tökéletese-
désével egyre inkább tudományossá lesz. Ennélfogva abszolúte független minden vallásos és metafizikai doktrínától. Kizárólag világi. Kizárólag emberi célja van, a mely nem más, mint *az emberek és a népek közötti viszonyok rendezése az ész törvényei értelmében és a tudomány tényei szerint.*”

Úgy-e ez egészen másképp hangzik, mint ama budapesti rektori beszéd? Pedig gyakorlati szakférfiak hozták nem is egyetemi tanításról, de az *általános népoktatásról* beszélve.²

Vajjon a magyar naczionalisták vezére mind a 2000 kongresszistát, a közoktatásügyi miniszterrel együtt, „istentelen hazaáruló gazembernek” vagy ilyesfélének tartja-e az ő oly erőteljesen nemzeti nyelvén? Valószínű; pedig kitűnő francia kollégája Drumont aligha merne elmenni eddig a konklúzióig; pedig ez is nagyon snejdig és nagyon hazafias író.

A másik kortörténeti adat Goutant képviselő és társainak törvényjavaslata, mely a *munkabérek lenyomása ellen* irányul. A legutóbbi évek eseményei kimutatták (mint pár hete Marseille-ben), hogy „a kapitalista hatalom arra az anomáliára vezet, hogy egy társaság néhány adminisztrátora tízezrek existenciáját tartja kezében.” Igen gyakran ezek az adminisztrátorok közigazgatási tisztviselők is s így a fegyveres erőt kihasználhatják napszámlenyomó céljaikra. „Ez a munkaadói hatalom veszedelemmé válik a proletariátusra nézve és a nemzeti közbiztonságot fenyegeti.”

„Ennélfogva a nép képviselőinek kötelessége, hogy közbelépjenek oly törvénnyel, mely megszünteti e méltánytalanságokat, melyek más korból valók és a hajdani szolgásgát juttatják eszünkbe.”

¹ A világi alatt az egész szövegben *Imque* értendő, szemben az egyházzal.

² Mellesleg megjegyezzük, hogy az itt lefektetett elvek a francia iskolák jó részében már tényleg megvalósultak.

Ezen meggondolások után Coutaut és társai a törvényjavaslatba a következő főbb intézkedéseket veszik fel: „Bármely üzem, gyár, hajósvállalat, áruház stb. igazgatója vagy vezetője, ki a személyzete s közötté fenforgó valamely nézeteltérés következtében hirtelen beszünteti a munkát — bár az teljesen rendelkezésére van bocsátva — avagy vonakodik azt újra elkezdetni az összeütközés *előtti* föltételek mellett, 24 óra alatt jelentést tartozik tenni erről a helység polgármesterének.”

Eme munkaadói jelentés hiányában, azt a *lock-out*-ba vett szakszervezetnek avagy az érdekelték kellőleg megválasztott képviseletének tanúságtétele helyettesíti, mire a polgármester a következő rendszabályokat tartozik alkalmazni: „Felhívja a szakszervezetet, hogy terjeszzen elő oly jelentést, mely meghatározza azokat a gyakorlati föltételeket, melyek mellett az elhagyott iparvállalatot az abban eddig alkalmazott munkások, egy korporatív szövetség formájában, újra üzembe helyezik. A polgármester bizottságot alakít, mely a tulajdonosok észrevételeit meghallgatja s a felett dönt, ha vajon kártalanításnak van-e helye. Döntése ellen nincs felelkezés és az üzembehelyezés 48 óra alatt foganatosítandó.

Valószínű, hogy e javaslatból — legalább jelen formájában — egyelőre nem lesz törvény; de a terv igen jellemző a francia közzvélemény hangulatára. Azt sem szabad feledni, hogy a *toulouse*-i kongresszus sukon ép a *polgári* radikálisok hangsúlyozták a minap, hogy köztük és a szocziálisták között semmi téren nincsenek leronthatatlan elvi válaszfalak.

E.

Külkereskedelmünk forgalma 1903-ban.

A m. kir. központi statisztikai hivatal pár hóval ezelőtt adta ki szokott évi jelentését *A magyar korona országainak 1903. évi külső keresk. forgalmáról*. Nem pusztán egy évre vonatkozó adatokat tartalmaz ez a testes (131 + 325 l.) kötet, hanem adja összehasonlítás czéljából az előző öt év általános eredményeit is, sőt néhány adatból áttekintést nyerünk kereskedelmi forgalmunknak utolsó 22 évről is. Így *behozatalunk* 1882 és 1903 között *súly szerint* 201,1%-al; *kivitelünk* csak 116,2 %-al emelkedett. Habár kereskedelmünk gyarapodásának örvendetes bizonyítéka ez általánosságban, végső eredményében még sem mondhatjuk azt egészen kielégítőnek, hogy *behozatalunk* növekedése kétszerte nagyobb, mint *kivitelünk* emelkedése és hogy *kivitelünk* csak félfannyival lett több, mint pl. *behozatalunk*. A *behozatal* ez aránytalan emelkedésének tulajdonítható, hogy míg 1882-ben az összes forgalom súlymennyiségéből csak 29,6 százalék esett a *behozatalra*, 1903-ban a *behozatal* aránya már 37 százalékra emelkedett; s viszont *kivitelünk* százaléka, mely 1882-ben 70,4 százalék, *leszállott* 63 százalékára az összes forgalom súlymennyiségének.

Ha pedig külkereskedelmi forgalmunk *értékét* vizsgáljuk meg, itt is nagy emelkedést találunk 22 év lefolyása alatt; ez emelkedés azonban sem oly rohamos, sem oly nagy nem volt, mint a mennyisége. Az árak szerinti fejlődést mutatja az alábbi néhány adat:

Év	A behozatal		A kivitel		Az összes forgalom	A behozatali — vagy kiviteli többlet —
	millió koronákban	az összes forgalom %-ában	millió koronákban	az összes forgalom %-ában	millió koronákban	millió koronákban
1882	875·1	49·5	892·9	50·5	1768·0	+ 17·8
1890	971·0	47·8	1060·2	52·2	2031·0	+ 89·2
1900	1110·4	45·6	1327·5	54·4	2438·0	+ 217·1
1903	1215·3	47·3	1352·6	52·7	2568·0	+ 137·3

A behozatal értéke a lefolyt 22 év alatt emelkedett 88,8 százalékkal, a kivitelé pedig 51,5 százalékkal. Ez már így egy tömegben kedvezőbbnek látszik, mint a súly szerinti emelkedése kivitelünknek. Átlag véve azonban az egy évre eső 23 kiviteli százalék nem sokkal múlja felül a behozatal évi átlagának 1,8 százalékát. Ezen adatok szerint tehát a mennyiségnél konstatált nagy növekedés az értéknél csak kis mértékben jut kifejezésre, a minék; „főleg az a magyarázata, hogy a világpiacon az utolsó két évtizedben általában nagy volt az árcsökkenés, a mi a mi külforgalmunkon is éreztette hatását”.

Külkereskedelmi forgalmunk *mérlegét* tekintve az elmúlt 22 év közül tíz évben nagyobb volt a behozatali többlet; tizenkettőben erősebb. a kiviteli többlet. És így kereskedelmünk mérlege a mi javunkra, tekintélyes kiviteli többlettel zárul. Ezt köszönhetjük főként az utóbbi négy óv bár összegében változó (mert 1900—1903 között +217; + 117; + 165; + 137 millió korona), de mégis szakadatlan kiviteli többletünknek. Így a 22 éves időszak adatait összefoglalva a behozatali többletek összege 616½ millió; a kiviteli többletek összege pedig 890 millió korona, vagyis 22 év alatt 274 millió koronával kaptunk többlet külföldre szállított áruinkért, mint a mennyit a külföldnek fizetünk az onnan behozott árukért.

Külső kereskedelmünknek e nagyjában ránk nézve kedvező külső képe megmaradt az 1903. év kereskedelmében is. Habár a múlt évbea 28 millió koronával, súly szerint pedig 1,8 millió m.-mázsával *kevesebb* árut adott el a külföldnek az ország, mint pl. az 1902. évben, külső kereskedelmünk forgalma mégis 29 millió K-val volt *aktív*. Mert az 1902. év összes forgalma volt mennyisége szerint: 672 millió m.-mázsa és értéke szerint: 1324 millió K; az 1903 év összes forgalma volt mennyisége szerint: 67,4 millió m.-mázsa és értéke szerint: 1353 millió K. Ez az összes forgalom a kivitel és behozatal szerint a következőképen oszlott meg:

	1902. évben	1903. évben
Behozatal:	36,2 millió q	38,2 millió q
	1158,3 millió korona	1215,3 millió korona
Kivitel:	67,2 millió q	67,4 millió q
	1324,0 millió korona	1353,0 millió korona

Az 1903. évi *behozatal* értéke így 57 millió koronával nagyobb mint a megelőző évi behozatal értéke, a mi jórészben onnan ered, hogy a pamut-, gyapjú- és jutaáruból való behozatalunk mennyisége növekedett és főként a textilárak áraiban beállott áremelkedés folytán annak értéke is nagyobbodott; azonkívül behozatalunkat több más áru is, a vágó és igás állatok, italok, ásványolajok, bőrárak, kóárak,

nem nemesfémek, vegyészeti áruk csoportjánál számbavehető eme déssel gyarapította. Ellenben a kivitelnél is a mi kárunkra történt a jelentékeny változás az árakban. Így csökkent kivitelünk értéke a vágó és igás állatoknál, gabonánál, állati termékeknél, a fánál, szénél, ruházatoknál; emelkedett főként a cukornál, italoknál, gyümölcsnél, vegyészeti áruknál stb. Végösszegében azonban kivitelünk, bár mint említém aktív volt ugyan, mégis 28 millió koronával kevesebbet kaptunk a külföldtől 1903-ban, mint 1902-ben. Az 1903. évi értékmérleg ugyanis 137,3 millió kiviteli többlettel zárul, míg az 1902. évi kiviteli többlet 164,4 millió volt.

Ha most azt keressük, hogy 1215 millióra rúgó *behozatalunkban* mely áruk a legfontosabbak, melyek visznek el tőlünk idegen földre legtöbb pénzt, úgy azt találjuk, hogy a „*vámtarifa ötven legfontosabb árucikkre*” között értéke szerint első helyen állanak minden évben állandóan a pamut és pamutárúk összesen 213,6 millió koronával. Ez az összeg az 1900 év behozatalához viszonyítva 44 millióval nagyobb, azaz 28 százalék emelkedést mutat három év alatt! Hasonlóan nagy emelkedést látunk a másik nagy textilipari csoportnál, a gyapjúárúknál, melyekért 1903-ban 115,4 milliót, vagyis 20 millióval többet adtunk ki, mint 1900-ban. Ruházatokért, fehéművekért 63,4 millió; bőrárúkért 62,7 millió; vasárúkért 53,4 millió korona ment ki tőlünk külföldre. *Negyven millió koronánál* többet adtunk ki: *vágó és igás állatokért 43,7 milliót, azaz 17 millióval többet (!) mint három év előtt; továbbá fáért és szénért 45,6 milliót; selyem és selyemárúkért 43,5 milliót; gépekért 43,8 milliót; mű- és hangszerekért: 422 milliót (muzsikus nemzet vagyunk!); len, kender és juta árúkért 38,7 milliót, azaz 5 millió az emelkedés 1900-hoz képest; gabonaneműekért 35,7 milliót; italokért 33,8 milliót, két millióval nagyobb összeget a három év előttinél. Harmincz és húszmillió korona közt van a következő behozott áruk értéke: főzelék, gyümölcsé: 23,5 millió; állati termékeké: 23; eledelké 23,9, emelkedés majd 3 millió; fa- és csontárúké: 24,8; papirosfélké: 21,8 millió; nem nemes fémárúké. 27,5 millió; kőárúké 21 millió. E második nagy csoport összes árúit a magyar nemzet *íthon elő tudná állítani egytől-egyig* egy kis vállalkozással s ügyes vezetéssel!*

Húsz és tíz millió közt váltakozik a behozott: zsiradékok, dohány, gyarmatárúk, ásványolajok, vegyészeti segédanyagok, műtárgyak árucsoportjainak értéke.

Kivitelünkben a mennyiséget most mellőzve, értéke szerint legfontosabb árunk a gabonaneműek csoportja, melyekért 1903-ban összesen 454,3 millió koronát kaptak gazdáink a külföldtől, sajnos, az előző évhez viszonyítva két millió korona apadás mutatkozott ez árucsoportnál, mely különben is a szelek és eső járásától függ nálunk igen nagy mértékben. Kivitelünk második legfontosabb árucsoportja a vágó és igás állatoké, ezekért 238 millió koronát kapott az ország, 35 millióval többet mint három év előtt. Nem ily kedvező a dolgok állása már harmadik legnagyobb árucsoportunknál; fa és szén *behozatalunk* nemcsak erősen *növekedett*, de *kivitelünk* is igen erős *csökkenést* mutat. Fa- és szénárúkért a külföldtől bevett az ország 1903-ban 71-5 millió koronát, *30 millióval kevesebbet mint 1900-ban* (mikor 1005 milliót). Csökkenést mutat a gyapjúárúk bevétele is, mely most 31,2 millió, az „egyéb állatok” csoportja, mely 1903-ban 28 millió volt. Továbbá apadt kivitelünk a vas és vasárúknál 44 millióról 1900-ban, ma 292 millióra; a gépeknél 28-5-ről 166 millióra; mű- és hangszereknél 14-8 millióról 82 millióra; a ruházatoknál 12,4

millióról 6 millióra; selyemárunknál 12 millióról 6 millióra stb. Viszont emelkedés mutatkozik czukorkivitelünkben, mely három év előtt 46,8 millió, most 49,6 millió volt; az állati termékek értéke 64,3-ról 64,5 millióra; bőráruké: 17-ről 23 millióra; eledeleké: 21-ről 23,1 millióra; fa- és csontáruké 10-ről 12 re, a vegyészeti áruké pedig 14-ről 16 millióra növekedett.

Teljesen híven jellemzik gazdasági lekötöttségünket s egyoldalú termelési viszonyainkat azon adatok, melyek behozatalunk származását és kivitelünk rendeltetését *országok szerinti* ismertetik.

Külkereskedelmünk legnagyobb része Ausztriára esett most, mint az előző években is. Így a múlt évi 2568 millió koronára rugó forgalomból 1867 millió vagyis 73 százalék esett Ausztriára; míg a második helyen álló Németbirodalomra csak 8-9% jutott, azaz 227,8 millió korona! A behozatal és kivitel szerint megosztva, *behozatalunk Ausztriából* az összes behozatalnak 77 százalékát adja, vagyis árunknak majdnem $\frac{4}{5}$ részét az osztrákoktól vesszük, pénzértékben megközelíti ez az ezer millió koronát. *Míg kivitelünknek csak 69,7 százalékát vették meg Ausztriában, míg 1902-ben 71,3%-át.* Világos, hogy Ausztriában tért kezdünk veszíteni a külföldi élelem és nyersárú versenyé következtében. Es erre mondják nálunk is, Ausztriában is, hogy „fair play and every favour to Hungary!” Kereskedelmi forgalmunknak nagy átlagában kedvezőnek látszó adatai egészen elhomályosulnak, ha Ausztria és Magyarország kereskedelmét, vagyis majdnem teljes külső kereskedelmünk részleteit vizsgáljuk. Így súly szerint a Magyarbirodalom összes gabonatermése az utolsó öt év átlagában (búza, rozs, árpa és zab) 81, 186, 565 m. mázsa volt évente. Ebből összesen külföldön eladott: évi átlagban 28,2%-ot, magában Ausztriában 24%-ot, egyéb államokban 4,2 százalékot. Közel 20 millió métermázsára *évente átlag* 342 millió koronára rügött ez az összeg, melyet hazánk ez árúértékéért évente Ausztriától kapott az utolsó öt éves időszakban. Ez adja országunk legfőbb termelési ágának s legtömesebb árunknak főjövendelmét és értékét; 1903-ban is e négy főgabona 240 millió koronát hozott hazánkba. Utána következő második legfontosabb árunk kivitelünkben: élő állataink Ausztriába az utolsó öt év alatt átlag 146,3 millió értékű tehenet, ökröt, borjút, lovat, csikót, birkát, kecskét, sertést szállított országunk. A két fő árucsoport évi átlagos értéke 485 millió korona.

Azt várná az ember, hogy Ausztria ezért szintén legfőbb, legértékesebb, legtömesebb termését adja cserébe. De csalódik, a ki azt hiszi. *Textilipari árúértékéért és ruházatért együtt, majdnem 430 millió koronát fizet ki Magyarország évente,* csaknem mind Ausztriának. Ha a textilipar 365 millióját elhagyjuk is, a ruházati ipar, vasipar, gépipar, vegyészeti ipar, selyemipar, műszerek, faipar, és üvepipar s egyéb kisebb ipar hozzánk beküldőit czikkeinek árából könnyen kifizetheti Ausztria a mi főexport czikkeink árát. Még szomorúbbá teszi gazdasági életünk képét az a tapasztalat, hogy *nem számítva a gyár- ipar készítményeit, évente mind fokozódó értékben importál Magyarország Ausztriából* olyan nyersanyagokat és élelmi árukat, melyek *ittthon egytől-egyig termelhetek volnának.* Így „kikészített élelemért” (85) vágó állatokért, szárnyasokért, gyapjúért, gabonáért, fáért, szénért, len-, kenderfonalakért, nyers és félig kész bőrökért, nyersvasért, a vasipar és faipar félégyártmányaiért, ásványvizért stb. összesen 308 milliót adott ki az ország Ausztriának 1903-ban és 253 milliót 1901-ben. Három év alatt, ha ilyen árú behozatala is 55 millióval, 22 százalékkal tud emelkedni *a nélkül, hogy iparunk növekedne:*

mindenesetre gazdasági viszonyaink, termelési erőnk egészségtelen voltáról, csökkenéséről tesz bizonyosságot. Viszont az osztrák mezőgazdaság emelkedéséről, erősödéséről, mely a belső fogyasztás 70 százalékát fedezi már.

Külkereskedelmünk forgalma megerősíti Thirring Gusztáv dr.-nak a foglalkozási statisztikából vett azon véleményét, hogy „gazdaság elmaradottságunk élesen kéri ez adatokból”; és hogy „minden csekély javulás ellenére is, gazdasági fejlettség dolgában, Európa civilizált államai között az utolsó helyen állunk”.
Rácz Gyula.

Az államélet főjelenségei.

tekintettel a magyar szent korona elméletére. Írta: Balogh Arthur. Budapest, 1904. Politzer Zs. és fia kiadása. 207. o. Ára 4 korona.

Balogh Arthurt, mint a magyar közjogi irodalom egyik legszorgalmasabb munkását ismerjük és mint Concha Győző politikai elméletének leghívebb követőjét. Ezen műve első állításunkat megerősíti, de megingat a másodikban. Nem mintha megtagadná mesterét, mert most is ennek elméletére támaszkodik, hanem nem tudja magát kivonni azon, különösen a szociológiai irodalom hatása alatt mindjobban tért foglaló ellentétes elmélet befolyása alól, mely az állami élet jelenségeit a társadalom életéből származtatja. Ebből a helyzetből keletkeznek azok az ellentétek, melyek az egész munkán végig vonulnak. Ilyen ellenmondásoktól ugyan még senki se tudott szabadulni, a ki az államot a társadalommal szembeállította; megvannak azok Stein Lőrincznél és megvannak azok Conchánál is, a ki pedig Steinnél sokkal világosabban és következetesebben fejtette ki az állam és társadalom dualizmusát. De míg az utóbbiaknál az ellentétek alapfelfogásukból kifolyólag kényszerűleg támadnak, a szerzőnél ezeket inkább egyfelől a mesterhez való félnék ragaszkodás, másfelől a látszólag modern állásponttal való kaczerködés szülik. Lássuk csak az alap-ellenmondásokat.

Balogh szerint a *nemzeti élet az emberinek* sajátos felfogása s e felfogásnak külső hatalmi szervezettel, állami uralommal *megvalósítása*; a nemzeti élet közhatalmi szervezete az alkotmány (5. o.); az alkotmány pedig nem más, mint az államban levő társadalmi elemek közt a történeti fejlődés folyamán kialakult uralmi viszonyoknak, a *társadalmi erőviszonyoknak*, ezen erők miként eloszlásának jogként *kifejezése*. Ebben a három mondatban megtette a szerző az utat Conchától Gumploviczig. Nem látunk egységesebb felfogást abban sem, ha az *állam* egyszer az *emberinek megvalósítása* azon észszerű ember-typus (?) szerint, melyet magára nézve irányadóul elfogad (13. o.), másszor ama köteléke az embereknek, mely az emberegésznek erőit a közös célok — szolidáris érdekek — *érdekében* külsőleg hatékony *működésre* összefoglalja (11. o.). Végre sajátságosnak találjuk azt, ha ezen tétel mellett, hogy az *állam egy nemzetnek közhatalmi szervezete* (10. és 13. o.), a magyar állam *nemzeti szervezetéről* találunk említést (6. o.). Az első két példa világosan mutatja, hogy a szerzőt nagyon csábítja

az állami jelenségeknek a társadalommal való kapcsolatba hozatala, de nem tud szabadulni a metafizikától (az ember öneszméje! 118. o.); míg a harmadik példából kétségtelenül fogalomzavar tűnik ki, mert tekintésük a nemzetet akár társadalmi alakulatnak, akár valami magasabb közületnek, az állam mindig csak a nemzet szervezete; az államnak nemzeti szervéről beszélni nem lehet.

Ezen felemás állásponttal indul neki a szerző a szent korona elméletében kifejezésre jutó államfelfogás vizsgálatához és az államra nézve azt állapítja meg, hogy az a szent korona elmélet szerint hasonló a természeti organizmusokhoz, de még nem személyiség, legalább nem valóságos (pszichikai) személyiség. Külön fejezetekben tárgyalja azután a szuverenitást, a területet, a népet, az államhatalmat, a királyi hatalmat és az országgyűlést. Fejtegetései ugyan elég széles forrás- és irodalomtanulmányokon alapulnak, de a dolgok mélyére nem nyúlnak. A szent korona elméletét a magyar nemzet közszabadsági, államias érzéséből, közjogi gondolkozásából, országgló szelleméből vezeti le (7. o.) és ezzel adja végső magyarázatát az összes tárgyalt jelenségeknek (37, 69, 119 stb. o.). Az ilyen magyarázat, melyet Pikler fantasztikusnak nevez (A jog keletkezése 2. kiad. 8.1.), egy monográfiában épenséggel nem elegendő. A szerző művének azok lettek volna legérdekesebb és legértékesebb lapjai, melyek kifejtették volna, hogy mikép is fejlődött a magyar nemzetnek az a sajátos, ha ugyan sajátos közjogi gondolkozása, milyen ismereteknek és milyen szükségleteknek reflexe az. Ehhez persze a metafizika békóit le kellett volna rázni.

Hogy milyen platonikus a szerző viszonya az állami élet jelenségeinél ható társadalmi tényezőkhöz, az a részletkérdéseknél is látható. Így a szuverenitás tárgyalásánál egyszerűen hibának minősíti Mengernek (Neue Staatslehre 212. o.) azon állítását, hogy a szuverenitás az állam azon tényezőjénél van, mely képes akarátát az állammal szemben szükség esetén a jog ellenére is keresztülvinni. Pedig Menger gondolata alkalmat adhatott volna a szerzőnek arra, hogy kimutassa azt, hogy a szuverenitás formailag ugyan az államegészszé, hogy azonban ugyancsak formailag az állami szervek a szuverén akarat létrehozásában különbözőképp vesznek részt, végre hogy az egyes szerveken keresztül, melyek már maguk is társadalmi tényezők hatása alatt keletkeznek, az államban élő társadalom állandóan hat az államegész szuverén akarata tartalmának alakulására; erre az utóbbira utal Menger.

Még egy példa. A király és a nemzet közt való szerződésekről a szerző azt mondja, hogy a szent korona-féle államfelfogás azokat kizárja, ellenben lehetők tartja a megválasztandó, a koronán kívül álló király és a nemzet közt a szerződést. Ezen álláspontját ki is fejti jogászilag helyesen. De elfelejti azt, hogy a ki az alkotmányban társadalmi erőviszonyokat lát (15. o.), az talán még egyéb magyarázattal is tartozik, annak a jog alá is kell nyúlnia. És akkor azt fogja

találni, hogy a király és nemzet közt való szerződések alapjukban küzdelmek eredményei, formailag szerződések, lényegileg és hatásukban államhatalmi nyilvánulások. Ezen szerződések körül a viták onnan erednek, hogy nem veszik figyelembe az állam társadalmi tartalmát. Az állam élete nem egyéb, mint a benne élő társadalom erőinek eredője; az államkeretén belül levő társadalomnak számtalan rétege van — ilyen réteg a dinasztia, is függetlenül; — ezen rétegekben ható erők küzdelméből akár erőszak, akár kompromisszum útján áll elő az az eredmény, mely azután az állam szuverén akarataként jelentkezik és mint ilyen lényegében, hatásában feltétlenül közhatalmi jellegű. Azonban az ilyen, most már állami akaratként jelentkező társadalmi kompromisszum ezen egység jellegét, különösen nagy jelentőségű eredményeknél, még magába az állami akaratnyilvánulás alakjába (a törvénybe) is beviszi és ilyenkor a lényegileg egyoldalú állami akarat formailag szerződésként jelentkezik. De ezen formai szerződést, melynek alapja kétségtelen egységszerű is, közjogilag szerződésként felfogni nem lehet. A kik közjogilag ilyen szerződést lehetők tartanak, azok nem tudtak szabadulni a társadalmi tényezők hatásától, de az állami szervezettel összhangzásba hozni sem tudták azokat.

Mindent összefoglalva Balogh könyvéről véleményünk az, hogy a szent korona elméletét bőven és sok tekintetben figyelemre méltóan tárgyalja, de csak a közjogi kézikönyvek ismert modorában; a mit a társadalmi tényezők hatásáról mond, az alig több ismert közhelyeknél; semmikép sem deríti ki, még kevésbé fejt ki a társadalmi étellel való kapcsolatokat. Ebben a tekintetben tehát nem elégitett ki bennünket. Vigaszául szolgálhat különben, hogy ebbéli várakozásunkat még más sem elégitette ki.

- rr -

Mózes-e vagy Darwin?

Mózes-e vagy Darwin? Írta: dr. Dodel Arnold, a zürichi egyetem ny. r. tanára. A 9. kiadás után fordította: Tarczal Lajos. Budapest, 1905. Martos Adolf kiadása, 176. oldal. Ára 1 korona 80 fillér. Vászonkötésben 2 korona 40 fillér.

„Ez a könyvecske, a melynek első német kiadása szerző népszerű felolvasásai után 1889-ben jelent meg, azóta németül kilencz kiadást ért. Lefordították francia, angol, holland, olasz, cseh, norvég-dán nyelvre. Most előttünk van magyar fordításban.

A külföld igen szívesen fogadta az elmés művecskét, de reánk nézve megjelenése sokkal fontosabb. A külföldön a Dodel tárgyalt kérdés évek óta állandóan napirenden van, körülötte heves és érdekfeszítő szellemi harcok folynak, tételei mellett és ellen számos mű jelen meg, néhol már csaknem meg is szűnt kérdés lenni, mert tör-

vényes megoldása is a küszöbön áll¹, — míg nálunk sajnos ezt a kérdést még csak egyes halk és a pusztában elvesző hangok alighogy föltették és feszegették, — tegyük hozzá — *merték* feszegetni. Mert a ki e kérdésbe nyúl, bizony darázs-fészek szűrő hadát zúdítja magára: a veszélyeztetett hatalmi érdekek Szent György lovagjait.

E kérdés ugyanis —égető mindenkire, a ki a haladást, a jövő nemzedékek sorsát szívéen viseli — a következő: Vajjon föntartassék-e vagy sem az a mai állapot, a mely szerint áthidalhatatlan szakadék tátong egyrészt a felső és mondhatni a középső, másrészt az alsó oktatás közt. Fent: az egyetemen, szerves összefüggésben, egységes világnézet alapjára állva szabadon hirdetik a természettudományok eddig megismert igazságait, — lent: a népiskolában az oktatás java-része a mózesi teremtéstanon alapszik, a mely — csuda-e? — sok évezred alatt bizony megkopott, bizony megszűnt tudományos reveláció lenni, s a melynek már világnézet alapjául szolgáló életigazság vezérszerepe helyett szerényebb szereppel kell megelégednie: szépen besorakoznia a múltak múzeumába, az érdekes és naiv mythológiai tudomány- és vallástörténeti, művelődésfejlődési dokumentumok közé, mert minden pozitív tudásunkkal szöges ellenmondásba került és tőle legyőzött, mert kulturtestünkben az eleven életnek ártó, a vér szabályos keringését elálló holt és idegen anyagként czipeljük magunkkal.

Ez a nagy kérdés foglalkoztassa mentől szélesebb körben a szakembereket és laikusokat egyaránt, a paedagógusokat épúgy, mint a törvényhozókat, s a jelen könyvecske talán alkalmul szolgál majd e kérdés alapos megvitatására.

Frivolitásnak tartanak, ha mi e helyt pár szóban akarnánk e súlyos kérdéssel végezni. E helyett fölhívjuk a nagyközönség figyelmét erre az ügyes népszerű kötetre. Szerzője a darwinizmus egyik bátor előharcosa, a ki szép tudományos sikerekre tekinthet vissza. A 70-es években kezdte Darwin és követői tanait hirdetni a zürichi Műegyetemen; mint magántanár minden támadás közt kitartott mellettük s megérhette azt a csodát, hogy utóbb egy fölszentelt pap tartott a zürichi egyetemen magántanári előadásokat darwinista alapon, ma meg

¹ L. e számunk *Utópia és Valóság* című szemléjét. — Igen okosan fejtegeti e kérdést pl. újabban dr. Pfleiderer O. berlini teológus tanár, szintén Dodel értelmében, a *Szabadelvű gondolkozás a XX-ik század kezdetén* című igen érdekes műben, a mely az »Unitárius és más szabadelvű gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsa»-nak Londonban 1901 május hóban tartott gyűlésén (Carpenter J. Estlin, Drummond, Armstrong, Fontanes, Crotbers, Cserkov stb. által) tartott fölolvasásokat foglalja magában. (Fordították a magyar unitárius lelkészek és tanárok, megjelent Kolozsvárott, 1902. Gámán János örökösénél.) — A *Westminster Review* idei augusztusi számának, *The bible science and education* című czikke szól oly törekvésekről, a melyek az angol iskolákra nézve szintén a Dodel szellemében tartott reformot követelik.

dr. Furrer, ugyanezen egyetem teológiai tanára, nyíltan vallja magát előadásában a darwinizmus hívének.

Dodel az erős tudás fényével bevilágít a mózesi teremtéstörténet dohos és mystikus rejtekeibe, törül hegyre kimutatja tévedéseit, s azt, hogy mily ártalmak származnak abból, ha a népnevelést megismert tévedésekre alapítjuk, s e tévedéseket a legfogékonyabb gyermeki kedélybe ojtjuk. Ezzel szemben népszerű modorban megismertet a leszármazástan főbb tételeivel, igazolja őket a csillagászat-, földtan, paleontológia, összehasonlító anatómia, embryológia, fiziológia, pathológia, állat- és növényföldrajz, összehasonlító pszichológia stb. érveivel. Erős érvekkel, sokszor igazán költői lendülettel meggyőz arról, hogy e tanra kell alapítani az egész népnevelést, s korántsem kell félni attól, hogy ez ingatag és nihilista alap, hogy ezen nem épülhet föl egészséges és erkölcsös nevelés és élet. Sőt ez az egyedüli alap, a melyen szabad, igaz és bátor élet, tudás és erkölcs egészséges összhangban fejlődhetik és összhangban fejleszthető az összes tanintézetek fokozatain keresztül. Majd fölállítja követeléseit a következő programmpontokban:

1. A vallási béke érdekében, s minthogy a vallás csak magánügy lehet: az állami népiskolákból minden felekezeti vallástanítás kiküszöbölendő, de legalább is kiküszöbölendő a notorikus tévedés: a mózesi teremtéstörténet.

2. Minden néptanító szoríttassék a természettudományoknak lehetőleg az egyetemen való tanulmányozására.

3. A felekezeti vallástanítás helyét a népiskolában foglalja el a természettudományi alapon fölépült erkölcsstan kátéja.

4. A tanterv a tantárgyak mindegyikét hozza összhangba a természet elismert törvényeivel és igazságaival.

Oly követelések, a melyek teljeseését szívvel-lélekkel óhajtjuk, a melyek imitt-amott (mint pl. Franciaországban), már nem is utópiák. De tudjuk, hogy a mi viszonyaink között teljeseedésük fényességének derengését még a távol jövő kéklő köde fedi. Addig még sok-sok ádáz kulturharcot kell vívniok a jelen és jövő Niebelungjaival, fénykerülő ködlovagjaival azoknak, a kik egymásnak a „fáklyát tovább adják”.

W. Ö.

A MUNKÁSMOZGALOM.

Szociálista mozgalom.

A MAGYAKOBSZÁGI munkásmozgalomban a gazdasági harcz az utóbbi időkben háttérbe szorítja a politikai mozgalmát; így e helyt kevés számlálni valónk van. Serényebb munkálkodást a nyári hónapok alatt leginkább a keresztény szociálisok fejtettek ki, kiknek *Igaz Szó* címmel új lapjuk indult meg. Október végén tartott *első* kongresszusukon a magyarországi keresztény munkásegyletek szövetségét alkották meg. Országos értekezletet tartott Szent István napján az újjászervezett szociáldemokrata párt, melyet négy év előlt alakított meg az anyapárttól elszakadt csoport. E párt, mely leginkább a földművesmunkások s a nemzetiségek között szerezte híveit, sok belső viszálykodás után jelenleg egyetlen ember vezetése alatt áll. Az országos értekezleten, melyen pártlapja, a *Szabad Szó* szerint 104 magyar községből 159 küldött volt jelen, országos ipari szaktitkárságot és földműves szövetséget alkottak; elhatározták továbbá az általános választói jogért való intenzívebb agitációt.

A magyarországi szociáldemokrata-párt 1904. június 30-tól szeptember 30-ig terjedő időről megjelent pöntári kimutatása szerint a párt

összbevétele 36,556.43 k., összkiadása 37,669.61 kor. volt. Tavaly ugyan ezen időben a bevétel 28,277.04, a kiadás 28,695.23 kor.-ra rügott. A tavalyi kimutatással szemben mutatózó bevétel-többlet a pártlap emelkedésének a következménye.

*

A KÜLFÖLDÖN a kongresszusok állanak előtérben. Így:

Amsterdamban tartották meg a hatodik *nemzetközi szociálista kongresszust* augusztus 14—20. napjaiban az egész világ érdeklődése mellett, a melyre a magyarországi munkásság is, mint minden eddigi nemzetközi kongresszusra, elküldötte képviselőit. A nemzetközi szociálista kongresszusok között az amsterdami volt az első, a melyen az anarkista küldöttek nem jelentek meg s így elmaradtak azon viszálykodások is, melyek eddig kizáratásaikkal kapcsolatosak voltak. Az orosz és japán küldött fölszólalása után első sorban a világ-béke mellett hoztak határozati javaslatot s csak azután tértek a napirend tárgyalására, melynek legfontosabb pontjait bizottsági tárgyalások előzték meg. A munkásbiztosítás kérdésében Molkenbuhr javaslatára kimondották, hogy ennek költségei a fokozatos jövedelmi és örökösödési adóra fektetendők. Az angol küldöttek indít-

ványára határozati javaslatot fogadtak el, melyben az angol kormánynak az indiai gyarmatokon folytatott politikáját elítélik. Általában a gyarmatügyet illetőleg a németalföldiek javaslatára kimondták, hogy a kolóniák által szükségelt hadügyi költségek ellen állást foglalnak, hogy ügyelnek arra, miszerint a gyarmatok gazdagságát ne foglalja le a nagytőkések osztálya, hogy az üldözések és kínzások nyilvánosságra jussanak, végül a benszülöttek részére szabadságot és önállóságot követelnek. Az általános sztrájk kérdésében is a németalföldiek javaslatát fogadták el, mely — az anarkisták által propagált abszolút általános sztrájkot kivi-
hetetlennek tartva — elfogadja a tömegsztrájkot, mint oly végső eszköz, melylyel nagyobb társadalmi változtatás érhető el, vagy alkalmas eszközül szolgálhat arra, hogy oly kísérleteket, a melyekkel a munkások jogait csorbítani akarják, meg-
hiúsítsák. A taktika megvitatása elé tekintettek a legnagyobb érdeklődéssel. Hosszas tanácskozás után, melynek vezérszónoka Jaures és Bebel voltak, nagy szótöbbséggel elfogadták a guesdisták által belezszített drezdai rezolúziót, mely a legerősebben elítéli a revizionista irányzatot s a miniszterialista taktikát. Adler Vandervelde idevágó javaslatát — mely a drezdaival egyenlő, csak kifejezéseit enyhíti — 21-21 szavazattal elvetették. A pártegység érdekében *egyhangúlag* hozták meg a határozatot, a mely kimondja, hogy a mint minden országban egy a proletariátus, egynek kell lenni a szocialista párt-
nak is a polgári pártokkal szemben és ezen szükséges egységért teljes erővel kell küzdeni.

Utóbbi két határozat volt a legfontosabb, de értéke meglehetősen illuzórius. A szocialista pártok taktikája a különböző országok külön-

böző gazdasági és politikai viszonyai következtében, egységesen meg nem határozható és ugyanígy ítélendő meg a pártegység kérdése is. E határozatok legfőljebb kívánságokat juttathatnak kifejezésre, de nem irányíthatnak. A hátralevő határozatok május elsejének megünnepléséhez való ragaszkodást, az orosz és magyar proletariátus üldöztetésének elítélését s a nők szavazati jogáért való küzdelmet tartalmazzak. A trustöket illetőleg kimondták, hogy a trustellenes törvényhozási akciókat, mivel céltalanok, nem pártolják. A ki- és bevándorlás kérdése a következő kongresszusra maradt, melyet 1907. évben Stuttgartban tartanak. A jaurésista és guesdista küldöttek azon kijelentése után, hogy a pártegység helyreállítására törekedni fognak, befejezték a munkás küldöttek kongresszusát.

*

A németországi szocialdemokrata párt ez évi kongresszusát szeptember végén Brémában tartotta meg. A tizenötödik kongresszus volt ez a kivételes törvény megszünte óta és a, vád, mely a német pártvezetőséget a pártgyűlés napirendjének szegénysége miatt érte, nem alaptalan. A legfontosabb volt a községi politika kérdésében elfoglalt álláspont; érintették azonfelül az általános sztrájkot és az iskolakérdést. Az előbbi illetőleg érdekesen oszlottak meg a vélemények, a revizionista Bernstein nem zárkózott el az általános sztrájk elöl, ha ezzel a választói jog korlátozásának megakadályozását célozzák, a forradalmi Kautsky nem fogadja el az ily demonstratív jellegű általános sztrájkot, mert szerinte Németországban — a proletariátus szervezettségének nagysága miatt — az általános sztrájk csak döntő, a politikai hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem lehet. E kérdésben

viSSzaútasításban részesült úgy itt, mint Amsterdamban Friedeberg dr., a ki, minta szabadszakszervezetek egyik vezére, már néhány év óta propagandát fejt ki az anarkista értelemben vett általános sztrájk érdekében. Az általános sztrájk és az iskola-kérdés alaposabb megvitatása egyébként csak a jövő kongresszuson kerül sorra; ugyanekkor a pártszervezeti szabályokat is megváltoztatják, minek előkészítésére bizottságot küldöttek ki.

Liebknicht dr. javaslatát, hogy az újonczok között antimilitarista propagandát fejtsenek ki, visszaútasították. Személyes ügy csupán a Schippel birodalmi képviselőnek az agrárvámok kérdésében elfoglalt álláspontja miatt volt. Schippel irányváltoztatásai már a boroszói, hannoveri és hamburgi pártgyűléseket foglalkoztatták; e kongresszus elvetette azon indítványt, mely fölszólítja őt, hogy mandátumáról mondjon le s Bebel—Freithaler indítványára kimondták, hogy a Schippel iránti bizalom a legmélyebben megrendült s ha folytatja a pártot megkárosító eljárását, úgy le kell vonnia ennek következményeit. Minthogy revizionista részről sokan május elsejének megünneplése ellen nyilatkoztak az e miatti kizárások nagy száma miatt, a kongresszus ezt vita tárgyává tette és az amsterdami határozatnak megfelelőleg, megünneplését ezután is követeli. Végül tiltakoztak azon szolgálatok ellen, melyeket a német kormány az oroszoknak teljesít; követelni fogják e miatt a bevándorló idegenek védelmét s kimondták, hogy teljes erővel támogatják továbbra is az orosz forradalmi mozgalmat.

*

Az ausztriai szociáldemokrata párt németajkú párt töredéke ugyan csak szeptember végén tartotta Salzburgban gyűlését, a melyen a magyar-

országi szociáldemokratapárt is képviselve volt. E kongresszus majdnem kizárólag a párt belügyeivel foglalkozott, kritizálta a pártvezetőség és a parlamenti frakció működését s energikusabb akciókat követelt. A napirend általános érdekű pontja csupán az alkotmányrevízió kérdése volt; az általános választói jogot követelve a dualizmus ellen foglaltak állást, mert az „Ausztriát megbecseleníti és kizsákmányolja.” Végül akárcsak Amsterdamban, határozati javaslatban tiltakoztak a magyarországi proletariátus üldöztetése ellen.

*

A francia szociálisták forradalmi árnyalata, a P. S. de F. (guesdisták) Lilleben gyűlt össze kongresszusra, a melyen 77 csoport 47 küldöttel volt képviselve. Nagyobb érdekű határozataik a gyarmatpolitikára s az általános sztrájkra vonatkoztak. Kimondták, hogy a gyarmatosítások, különösen pedig a hódító expedíciók ellen kell küzdeni, továbbá az általános sztrájk mellett foglaltak állást.

*

Az olaszországi általános sztrájk a proletariátus hatalmának óriási megnyilatkozása volt. Oka abban rejlett, hogy az olasz katonai hatalom gyors egymásutánban jogtalanul használta sztrájkok alkalmával a munkássággal szemben fegyverét. A visszaélések e hosszú sorozatát növekvő izgatottsággal és elkeseredettséggel kísérte a munkásság, míg végre szeptember 15-én a casteluzzi-i vérontásra a válasz, úgy reformista, mint forradalmi részről, az általános sztrájk volt. Elsőnek még ezen a napon alig két órával a vérengzés híre után a monzai, majd a milánói munkások léptek általános sztrájkba, majd ezután az összes nagyobb városok. Pedig az olasz munkásság nem készült, mert szervezkedett az általános sztrájkra,

got az általános sztrájk eszméjének propagálása sem volt nagyarányú és mélyreható. Ennek tudható be, hogy Velence, Nápoly, Florenz csak 6 nappal később, szeptember 21-én csatlakoztak a sztrájkhoz, midőn a többi város leszerelt. Terjedelme mégis fölötte nagy volt; egyedül a mantuai kerületben például 120,000 földműves, Milanóban 100,000 munkás sztrájkolt. Hatását illusztrálja, hogy többek között Genua három napig kenyér, hus és világítás nélkül volt. Az általános sztrájk folytán Giolitti miniszterelnök kénytelen volt ígéretet tenni, hogy gazdasági harcoknál mellőzni fogja a fegyveres hatalom közbe lépését.

RÖVID HÍREK. A budapesti *szocialista diákok* könyvtárak 4-ik füzeteképp kiadták Lavrov Péter, a híres orosz írónak: *A szocialista propaganda módjai* cz. értekezését. — *A stájerországi* tartománygyűlésbe két szociálistát választottak. — *Cseh- és Morvaországban* nagyarányú akciót indítottak a választási jog kiterjesztése érdekében. — *Plehve* orosz belügyminiszter július 28-án történt meggyilkoltatásáért az erkölcsi felelősséget az orosz *szocialista forradalmiak pártja* vállalta magára.

Szakszervezeti mozgalom.

A MAGYARORSZÁGI szakszervezeti mozgalom döntő fordulat előtt áll minthogy napirendre került a sztrájk, és ezzel kapcsolatban a szakegyesületeknek rendeletekkel való szabályozása. A munkásság élénk figyelmet tanusit ez ügyben s jóelőre gyűléseken tiltakozik jogainak esetleges korlátozása ellen. Hogy miért most lép akcióba, ezt indokolja az, hogy a legutóbbi időben ismét három szakegyesületet oszlat fel: az újpesti sütőmunkások, a budapesti pinczerek s a gyulai

kőművesmunkások szakegyületét. Föl függesztették továbbá a budapesti asztalosmunkások szakegyületét.

A közelgő téli idény, a munkanélküliségnek ezzel járó nagyobbdása, az elemi és magasabb tanfolyamok megindulása ismét erősítik a mozgalmat. A fejlődésnek egyik jelét a szeptember hó elsején megindult *Szakszervezeti Értesítő*knben látjuk, mely mint a magyarországi szakszervezeti tanács hivatalos közlönye, ezen közeg irányító és központosító tevékenységének elősegítésére van hivatva. A fejlődésre mutat továbbá a magyarországi munkás szaksajtó erősödése. Jelenleg 20 szaklap van, mely összesen 55,100 példányban jelenik meg, tehát a szaklapok példányszáma nagyobb, mint a szervezett munkások száma. Ezen szaklapok közül 12 magyar, 5 magyar és német, 2 német és 1 tót szöveggel jelenik meg. A legnagyobb példányszámot az *Építőmunkás* (12000), a *Vas és fém-munkás* (11000) és a *Szabómunkások Szaklapja* (3400) mutatja. A munkás szaksajtó így aránylagos lépést tartott a szervezkedéssel, de azért könnyen érthető okokból messze elmaradt a külföldtől. Németországban például jelenleg 67 szaklap áll fenn.

A szervezkedés munkája is halad. Erőtéljes agitáció indult meg a tanoncok között, melyet a rendőrségnek egy ismeretterjesztő előadásban való közbelépése csak erősített; válaszul erre megjelent a tanoncok lapja: *Az ifjú munkás*. A munkásnók között is élénkebb a propaganda, a mit elősegít, hogy szeptember hóban megalakult Budapesten az első magyar munkásnő egyesület.

*

A BÉRHARCZOK száma a lefolyt hónapokban alig csökkent. Két nagy sztrájk, a két hétig tartó annavölgyi bányamunkás s a budapesti malom-

munkások általános sztrájkja vereséggel végződött. Ennek oka csak a szervezetlenségben rejlett. Ellenben győztek a budapesti könyvkötőmunkások s kivívtak kilenczórás munkaidőt s némi béremelést. Szintén a kilenczórás munkaidőért harcolnak részleges sztrájkokkal már 8 hónap óta a budapesti asztalosok s túlnyomó esetben sikerrel; eddig 1233 munkás 699 napon keresztül sztrájkolt és segélyezésükre 49,592 kor.-át fordítottak. Legnagyobb volt a 10,000 építőmunkásnak négy hétig tartó lock-out-ja, de nehéz eldönteni, hogy ki győzött. Inkább a munkások, mert hiszen a kizáratás végével helyreállt a status ante quo, viszont a munkaadók kormánygaranciát kértek és ha hirtelen ennek elnyerése nélkül szerelték le, hihető, hogy az új rendeletek biztosítják ezt majd nekik. Így végződött egyébiránt a nagyváradi építőmunkások kizáratása is. A vidéki részleges sztrájkokat illetőleg is első helyen állanak az építőmunkások, rajtuk kívül a szabók, s a vas- és fémmunkások.

*

NEMZETKÖZI KONGRESSZUSOKAT nagy számban tartottak. Leghatalmasabb volt az amsterdami nemzetközi fém-munkás-kongresszus, melyen Magyarország is képviseltetett; 32 küldött jelent meg 420,000 fém-munkás megbízásából s megalkották a nemzetközi fém-munkás szövetséget. Ugyancsak Amsterdamban tartott a nemzetközi famunkás és szállító munkás kongresszus. Az előbbin, melyen magyarországi küldött is volt 160,000, az utóbbin 200,000 munkás volt képviselve. Itt tartották nemzetközi kongresszusukat továbbá a kereskedő-segédék és dohánymunkások. Drezdában a magyarországi küldött részvételével a szabók tartották nemzetközi kongresszusukat. A bányamunkások Párisban gyűltek össze 15-ik

nemzetközi kongresszusukra, melyen többek között a nyolczórás munkaidőt, törvényes bérminimumot, a bányák álamosítását s a bányaféreg betegség meggátlására törvényes intézkedéseket követeltek. Magyarországnak végtelen nyomorban sínylő 75,000 bányamunkás proletárja nem küldött képviselőt.

*

Németországban az 1903-ik év a bérmozgalmakat illetőleg a legerősebb volt. A sztrájkok száma 1200, a kizáratásoké 82, s mindkettőben 121,593 munkás vett részt. A legtöbb sztrájkot Németországban is az építőiparban vívták; 504 sztrájk esik erre 43,603 résztvevővel. A munkásokra nézve 49.4% teljes győzelemmel, 19% részleges győzelemmel, 28,5% vereséggel végződött. Az elmulasztott munkanapok száma (az e tekintetben még hiányos statisztika szerint): 2.622,232, elvesztett munkabér: 7.675,937 márka s ezzel szemben a munkásoknak az egész bérmozgalmom 5.080,984 márkájába került. Végeredményben a támadó sztrájkok közül 1241 személy munkaidő rövidítést, 27,918 munkabéremelést s 22,584 mindkettőt kivívta.

A *keresztény szakszervezetek* Németországban, melyek tulajdonképeni intenzívebb agitációt csak 11 esztendő óta folytatnak, nagy fejlődésre tekinthetnek vissza. Tagjaik száma az elmúlt évben saját kimutatásuk szerint 12,688 szaporulattal jelenleg: 192,607. Legtöbb hívők, közöttük a nőtagok száma csupán 5445, a vasutasok, postások s bányászok között van. Szaksajtójuk 23 lappal rendelkezik, melyek 293,000 példányban jelennek meg. Legutóbbi kongresszusukon kimondották, hogy a különböző országok keresztény szakszervezeteit két év lefolyása alatt nemzetközi kongresszusra hívják egybe. Érdekes, hogy a tőke és

munka harmóniájának folytonos hangsúlyoztatása mellett sztrájksegélyre a lefolyt évben mégis 155 ezer márkát költöttek.

RÖVID HÍREK. A jövő évben Budapesten tartandó X. nemzetközi *alkoholizmus elleni* kongresszus előkészítésére a szakszervezetek útján munkásbizottság alakult. — A budapesti *kalapos* munkások szakegylete, mely a nyomdászoké után a legrégibb, nemrég ünnepelte fennállásának 30-ik évfordulóját. — Az *ausztriai* szervezett munkások száma: 154,665; az 1903-ik évvel szemben ez 14% emelkedést jelent. — A *magliano sabinai* sztrájk a legnagyobb földműves munkás sztrájk volt Olaszországban. Az elmulasztott munkanapok ugyanis 110,000-re rúgnak. — 432 *szakegyesületi kartell* működik jelenleg Németországban. — Svédország szervezett munkásainak száma a vas- és fémmunkás szövetség legutóbbi belépésével: 75,000.

Szövetkezeti mozgalom.

A MAGYARORSZÁGI munkásszövetkezeti mozgalom lassú léptekben bár, de mégis előrehalad. A kecskeméti asztalos-szövetkezet kitűnően bevált és legutóbb a budapesti munkások körében is nagyarányú akció indult meg fogyasztási szövetkezet létesítésére. Ezen leendő szövetkezet, melynek hivatalos czíme: *Munkás fogyasztási szövetkezet* minden tekintetben a legmodernebb alapokra van fektetve s a komoly buzgalomból, a melylyel már az előmunkálatokat is vezetik, következtethető, hogy az agitáció sikerre vezet. A szövetkezeti eszme fellendítéséhez járult a

Budapesten szeptember hó elején a *Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége* által rendezett nemzetközi szövetkezeti kongresszus és szövetkezeti kiállítás. A kongresszus az angliai, belgiumi, svájci, német-, olaszországi és ausztriai munkásszövetkezetek is képviseltették magukat és nem eredménytelenül. A napirend legfontosabb pontja ugyanis az volt, hogy szükséges-e anyagi támogatás az államtól s ha igen, mily formában? E kérdésben a munkásszövetkezetek képviselőinek egyértelmű fellépése után, az állami támogatás ellen foglalt állást a kongresszus. A munkásszövetkezetek érdekét tekintve, csakis ez a helyes álláspont. És érdekes, hogy majdnem ugyanezen időben ülték meg a szociálisták Lassalle halálának negyven éves évfordulóját, a ki Schulze—Delitzsch-csel szemben épp az állami támogatás híve volt. Pedig csakis az önálló szövetkezetek sorozhatók a munkásság fegyverei közé s az állami támogatás épp önállóságuktól fosztja meg a szövetkezeteket. Marx, a ki a szövetkezetek hívének nevezhető, már 1875-ben mondotta, hogy a szövetkezeteknek csak akkor van értékük a munkásokra nézve, ha függetlenek az államtól és a munkásszövetkezetek vezetői is ezt az álláspontot foglalják el ma. A kongresszus egyébként a nemzetközi választmányba két szociálistát választott.

A Károlyi Sándor gróf kezdeményezésére az 1898. évben alapított „Hangya” szövetkezet kötelékéhez tartozó szövetkezetek fejlődését az alábbi kimutatás mutatja:

	1900	1901	1902	1903
	é v e k b e n			
Megalapított szövetkezetek száma	153	232	284	471
Működő szövetkezetek száma	122	171	246	383
Fiókok száma	—	35	38	69

	1900	1901	1902	1908
	é v e k b e n			
Tagjainak száma.....	22,533	30,564	42,338	64,298
Alaptőkéjük..... Kor.	727,972	974,532	1.159,656	1.491,576
Ebből befizetve volt.....	367,110	579,739	837,209	1.239,47
Tiszta nyereségük.....	57,151	111,333	141,559	213,867
A veszteséggel dolgozó szövetke- zetek deficitje.....	—	16 370	14,775	21,620
Árúforgalma.....	2.801,226	4.341,179	6.040,982	9.035,067

*

A *Reichsverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften* Posenben tartotta augusztus végén

20-ik szövetségi gyűlését. A jelentés szerint a Németországban működő szövetkezetek száma 1904 július 1-én 22,400 volt, a melyből 18,309 mezőgazdasági természetű. A *Reichsverband*hoz ezek közül eddig 11,000 szövetkezet egy millió taggal csatlakozott. A gyűlésen konstatálták, hogy hogy a hivatalnokok képzésére fölállított szövetkezeti iskola kitűnő eredményt mutat föl. Legfontosabb határozatuk az volt, hogy nem tagokkal szemben

kérülni kell az eladást, mert ez akadályozza a szövetkezetek fejlődését.

*

RÖVID HÍREK. A *Cooperativa Italiana* ünnepi számot adott ki azon alkalomból, hogy az olaszországi szövetkezetek szövetségébe az 1000-ik szövetkezet lépett be legutóbb. — Németországban elhatározták, hogy propagálni fogják a szövetkezeti úton való *népbiztosítást*. — A Dessauban félév előtt megalapított munkásnyomda-szövetkezetbe eddig 561 tag lépett be 21,212 márka befizetéssel.

Mérő Gyula.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

Vita a társadalmi fejlődés irányáról.

VII. vitaülés: 1904. május 3-án.

— Folytatás. —

Dr. Máday Andor szerint a fejlődés mértékét *gazdasági viszonyok*, irányát *emberi eszmék* determinálják, Nem helyesli ennél fogva sem a történelmi materializmus rideg formáját, sem azt az irányt, mely a fejlődést kizárólag az eszme művének tekinti. Különösen elítélendőnek tartja azok felfogását (keresztényszocialisták, Schmitt Jenő) kik nem is a belátás, hanem az *erkölcsi eszmék* változásából, pl. az altruizmus vagy az emberszeretet fejlődéséből iparkodnak az általános fejlődést megmagyarázni. Hivatkozik e tekintetben Buckle „The Civilization in England” cz. művének adataira és érveire.

Emberi fejlődésünkre, művelődésünkre két tényező gyakorol hatást: a *külvilág vagy környezet* és az *emberi eszmék*. A külvilág vagy környezet, így a gazdasági viszonyok is, rabul ejtik az embert, s más gazdasági viszonyok közt más eszméink vannak, más jogérzet fejlődik ki bennünk. Így pl. a nomád népeknél ismeretlen lesz a magántulajdon intézménye, míg fejlettebb társadalom annak „szentségéről” fog beszélni s az emberi alapjogok közé fogja igdatni, mint a hogy a francia forradalom tette.

Am — és ez a fontos — nemcsak a környezet gyakorol hatást miránk, hanem az emberi ész segítségével mi is a környezetünkre. A gazdasági viszonyok minőin változása az emberi eszme változását, fejlődését feltételezte; azonban nem minden emberi eszméét. Mert kétféle emberi eszme van: *erkölcsi és tudományos*. Az előbbi, kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve, örökké ugyanaz marad s így *nem fejlődésképes*. A gyilkosság, a rablás, a hazugság, minden, hivatásának magaslatán álló vallásban bűn, az emberszeretet mindenütt erény. Egy civilizált keresztény, zsidó, mohamedán, vagy japáni sintóista erkölcsi

felfogása közt alig látunk különbséget. Buckle ráutal arra a tényre, hogy az erkölcsi elvek nem voltak képesek az emberiséget gyötrő két legnagyobb csapást: a háborút és a vallási üldözést megakasztani. Az utóbbinak megszűnése a tudományos belátásnak köszönhető, mely az embereket közelebb hozta egymáshoz; a háborúk apadása pedig szintén a tudományos haladásnak, nevezetesen az ipar technikai fejlődésének és a közlekedés reformjának, a gőznek, és újabban a villamosságának az eredménye, mely mind erősebb érdekszálakkal fűzi a különböző nemzeteket egymáshoz.

Ez nem jelenti azt, hogy az erkölcsi elvek feleslegesek. Legkevésbé sem! Sőt vannak azon elvek között nagyon is fontosak és nélkülözhetetlenek. Ki tagadhatná a felebaráti szeretet igéinek vagy a becsületesség elvének szépségét, igazságát? Azonban ezek *csak az alapot* képezik amaz épülethez, melyet emelni akarunk; nem hiányozhatnak, akár földszintes házat építünk, akár amerikai felhőkaparót, csak hogy ezen alapok megépítése a haladás épületét sem magasabbá, sem alacsonyabbá nem teszi.

S éppen ennek figyelmen kívül hagyásában rejlik úgy az anarchizmus, mint a keresztényszocializmus alaptévedése. Magasztos erkölcsi elveiket, melyek nagyon helyén lehetnek a keresztény hitvallásban, vagy a szellemi vallás katekizmusában — társadalmi vagy államalkotó tényezőkké akarják tenni, s azon válságokat, melyek a tudományos haladás nyomán keletkezett gazdasági fejlődésből erednek — tehát lényegükben tisztán gazdasági kérdéseket — erkölcsi alapon akarják megoldani.

Ezzel szemben Buckle adatai kétségtelenné teszik, hogy *a haladás és fejlődés egyedüli irányítója a tudomány*, mire eklatáns példa, hogy korunk szociális irányai is az exakt tudományra hivatkozva iparkodnak a társadalmi fejlődésnek irányt szabni.

Ismerve a fejlődés irányítóját: a tudás igazságán alapuló belátást, feltehetjük a kérdést: *miben áll a fejlődés és mi annak iránya?* Az e kérdésre adott válaszok az *individualizmus* és a *szocializmus* elve körül csoportosainak, a szerint, hogy az egyéni érdeket állítva előtérbe, az egyéni szabadság kiterjesztését vagy a közérdeket állítva előtérbe, az állami beavatkozás terjedését tekintik a fejlődés irányának.

Hogy e kérdésre válaszolhassunk, szükséges, hogy a fejlődést induktív vizsgálódás tárgyává tegyük.

Az egyes egyén szempontjából téve meg ezen vizsgálódást, a válasz a tudomány mai állása mellett, Darwin kutatásai alapján könnyen megadható. Az egyén fejlődése a differenciálódásban, az egyéni tulajdonságok szabad kifejlődésében áll, a minnek előfeltétele, hogy kiki maga dönthesse sorsa felett, vagyis *individualizmus, liberalizmus*.

Bonyolultabb az emberi közület, a társadalom, s az ebből szervezett állam fejlődésének kérdése. Spencer Szociológiájában azt mondja, hogy a fejlődés a közérdekű tényezők gyarapodásában nyil-

vánul. Viszont a haladás szerinte az embernek a társadalmi élethez való alkalmazkodásában áll (1. The man versus the State). A fejlődés irányáról pedig Szociológiájában a következő kijelentést teszi: „A haladás nagyobb terjedelem, nagyobb összefüggés, többféleség és nagyobb határozottság felé irányul.” Ezeket a tételeket vont le Spencer induktív kutatásaiból.

De tekintsünk bele magunk is a szociológia műhelyébe; mit fogunk látni? Azt a mit Somló Bódog konstatált, t. i. hogy *a fejlődés a társadalmi szervezettség tökéletesedésében, illetve az állami beavatkozás gyarapodásában nyilvánul.*

E kérdésnél Máday különösen Szabó Ervinnek, a szocializmus képviselőjének nézetével szemben kivan állást foglalni, a ki előadásában azt mondta, hogy „*a gazdasági és az igazgatási önkormányzat . . . önkéntes szervezetének folytonos fejlődése az államot előreláthatólag lassankint egészen megsemmisíti.*” Más szóval Szabó szerint a társadalmi fejlődés a szocializmuson át az anarchizmushoz vezetne, azaz a szocializmus végső fejlődési foka is anarchizmus lenne.

Máday ezt lehetetlennek tartja. Állam nélkül semmiféle civilizált társadalom sem állhat fenn, de legkevésbé a szociálista társadalom. Szerinte Szabó állítása szociológiai szempontból tarthatatlan, mert a fejlődés éppen mind nagyobb és nagyobb, erősebb, hatalmasabb államot létesít, s az államhatalom gyengülése, feloszlása nem jelentheti az emberi társadalomra nézve a fejlődés csúcspontját, hanem ellenkezőleg, csakis — a halált...

Tekintsük a magyar történelmet a szociológia szemüvegén át, s látni fogjuk, mint jár karöltve a civilizáció és az állami szervezet, hatalom növekedése, az állami szervek szaporodása.

Csak egy példát!

A kezdetleges államoknak kevesebb a funkciójuk s a legkülönbélebb funkciókra csak egy szervük van. A fejlődés éppen új szervek keletkezésében áll. így hazánkban 900 év előtt az egyház, mint társadalmi szerv, szerepe óriási fontossággal bírt. A papok, mint egyedüli Írástudók, egyházi működésükön kívül a következő funkciókat végezték:

1. *Tanították* a népet és a gyermekeket; 2. *betegét ápoltak*; 3. *bíráskodtak* (ordáliák, istenítéletek); 4. náluk voltak a *hiteles helyek*, és pedig az apátságokban; 5. a *házasságot* előttük kötötték és ők vezették az *anyakönyveket* stb.; 6. személyesen (püspök) vagy mint írástudók befolytak a *törvényhozásba*.

Idővel az állam elvette tőlük:

1. *A tanítói* privilégiumukat s lassankint annak gyakorlását külön e célra szolgáló szervekre (tantestületekre) bízta; 2. a *betegápolás* terén az állami és községi kórházak korunkban mind nagyobb tért foglalnak; 3. a papi *bíráskodás* már az új korról megszűnt, de nem teljesen. Utolsó maradványát, a válóperi bíráskodást, a polgári házassági törvény (1894: 31.) törülte el; 4. *hiteles helyek* lettek az 1874: 35

óta a közjegyzők; 5. az *anyakönyvvezetést és házasságkötést az 1894: 31. és 33. törvénycikk értelmében átvette az állam; 6. az egyháziak törvényhozási joga a felsőházra szorítottatott.*

S hogy valóban ez a tökéletesedés, a haladás útja, arra nézve megnyugtathat bennünket az a körülmény is, hogy a *differentiálódás*, (mely egy sereg új szervet, azaz szakembert: tanítót, bírót, közjegyzőt, anyakönyvvezetőt nevelt), képezi az egész nagy természetben is a fejlődés, a tökéletesedés elvét, módját.

Banális példa ugyan, de világossá teszi a tételt, ha összehasonlítjuk pl. a rhizopodákat és az emlősöket. Az említett rhizopodák (gyöklábúak) csak protoplazmákból állanak; nyúlványaik mozgásra és ételmegragadásra egyaránt valók; felületük hő és fény iránt érzékeny: az emésztést az egész test végzi. Mily nagy haladást képeznek ezekkel szemben már az echinodermáták (a túskebőrűek egy faja) is, melyeknek már a szem céljait szolgáló festékfoltjaik, idegrendszerük és emésztőszervük van, végül a tökéletesedésnek micsoda óriási perspektívája innen az emberig!

„Nagyobb összefüggés és terjedelem egyrésztől, többféleség új szervek keletkezésében, nagyobb határozottság azok kialakulásában”, íme a fejlődés a növény és állatvilágban, s az emberi társadalomban egyaránt!

Az a kép, melyet a fejlődés irányáról induktív módon nyertünk, lehetővé teszi ránk nézve, hogy most már a fejlődés helyes, azaz valódi irányáról is nyilatkozzunk. Helyes fejlődés, azaz valóban fejlődés az, mely úgy az egyéni differentiálódást, vagyis az egyén fejlődését, mint a társadalmat képviselő szervezet, vagyis az állam növekedését, azaz fejlődését előmozdítja, vagyis a mely az individualizmust és a szocializmust kellő harmóniában olvasztja össze. Ezt az ideális célt az a társadalom valósíthatja meg leginkább, mely a gazdasági, egészségügyi stb., szóval anyagi szükségletek kielégítését maga szervezi és irányítja, s ekkép polgárait az anyagi gondoktól lehetőleg függetlenítve, egyéni hajlamaik kifejlődését, szellemi szabadságukat leginkább biztosítja, hiszen tudomány és művészet is csak ott fejlődhetik, a hol az elsőrendű szükségletek kivannak elégítve.

Ezek szerint *helytelen az individualizmust és a szocializmust, mint fejlődési irányokat szembe állítani*, s igaza van Meisel-Hese Margitnak, a ki ezen szembeállításban egy új, egy szociológiai „dualizmust” lát, mely tudományos szempontból nem kevésbé káros, mint a bölcséleti dualizmus.

A két irány szembeállításának csakis *gazdasági téren* van helye, a hol megkülönböztethetünk *egyéni szabadságot előtérbe állító individualista elveket*, mint a fiziokratizmus, manchesterizmus, liberalizmus, anarchizmus és *köz- vagy osztály érdeket előtérbe állító elveket*, minők a merkantilizmus és szocializmus (kollektivizmus, államszocializmus,

keresztényszocializmus). Konzervativizmusról, mely épen a fejlődés megakasztásának az elve, itt szó nem lehet.

Az ezen irányokat érintő kérdések közül szóló csak néhányal kivan foglalkozni. Az egyik az *anarchia kivihetőségének kérdése*, melyet teljesen lehetetlennek tart és pedig több okból.

1. Az anarchia mellett felhozott szociológiai tények behatóbb vizsgálat után egyáltalán nem állják meg a helyüket.

A bázis, melyre Batthyány gróf az anarchizmust alapítja, következő kijelentése:

„A mit a természetben összhangnak nevezünk, abban nincs semmi, a mi előre meg volna határozva: az egyes részek érintkezésének és összeütközésének véletlene elég ahhoz, hogy ezt létre hozza.”

Hogy a farkas felfalja a bárányt, az oroszlán a gazellát, Máday ebben — emberi szempontból — semmiféle összhangot nem talál. Az emberi kultúra legfőbb vívmánya éppen abban áll, hogy a természeti jelenségekben rejlő igazságtalanságot iparkodik kiegyenlíteni, s a természeti anarchia helyébe rendezett társadalmat helyez.

2. Nem tudja elképzelni, hogy egy szervezetlen társadalomban miképp gondoskodnak *betegekről, gyermekekről, öregekről*. Schmitt Jenő ugyan az általa szerkesztett *„Allam nélkül”* című lap 4. számában azt mondja, hogy *„ezeket egyszerűen ápolnák”*, de neki ez nem tűnik fel annyira egyszerűnek. Sokan elvégzik ezt a kötelességet saját jószántukból, de sokan nem! S akkor a betegek az erőszaknélküliség elvétől fognak meghalni. Vagy ki fogja a *gyermeket rossz szülők* bánásmódja ellen megvédeni? Hiszen nincs joguk, se hatalmuk beleszólni!

3. A *büntettekkel* is így vagyunk. Schmitt Jenő a *szellemi vallás katekizmusában* (45. kérdés) így szól:

„A büntettet elkövető embertársunkkal szemben csak egy jogunk van — őt mint beteget tekinteni és ápolni.”

S ha ő ezt nem *engedi*? Akkor kezdődik az ököljog!

Igaz Schmitt úr azt hiszi, hogy ha nem lesz magántulajdon, a büntettek el fognak tűnni. De ha a büntettek megszüntethetők, úgy ez bekövetkezhetik anarchizmus nélkül is, pl. a szocializmusban szintén nincs magántulajdon. De az úgynevezett crime passionnel-ek, a szenvedély, felindulás okozta büntettek bizony semmiféle gazdasági reformmal sem szüntethetők meg.

4. Nem lehet komolyan venni azt sem, hogy az anarchizmus minden *pozitív számítás nélkül* a termelés beláthatatlan *fejlődésére építi* terveit.

5. Itt van továbbá korunk *centralizációjának* kérdése: villám, gáz stb., a mi mind központi vezetést kivan, minél fogva szükséges, hogy abba mindenki *beleszólhasson*, tehát az alkotmány egy formája kell.

6. A *kihágások* büntető könyve, mely százféle kellemetlenségnek veszi elejét, szintén érv az anarchia ellen.

7. De legfőbb érv, mely az egész álmoképet lehetetlenné teszi, — a *járványrendészet*, így a *himlőoltás*, kolera-vesztegzár stb. Minden kultúremler tudja ezek jelentőségét.

8. De hozhatni fel pozitív példát is az állami beavatkozás haszna mellett. Itt van a *japán selyemtenyésztés*, mely 1500 éves állami beavatkozással (iparfelügyelők, szederfaültetési kötelelem, adófizetés selyemmel stb.) juthatott csak odáig, hogy már 1891-ben 200 millió frank ára selymet termeltek Japánban.

9. Végül reflektál Migray és Schmitt ama kijelentéseire, melyekkel az államot okolják a háborúkért és az azokkal járó erőszakért és gyilkosságért. Rámutat a szociológiai kutatás eredményeire Spencer és főleg Pikler Gyula adataira, melyekből kiviláglik, hogy a kezdetleges államalakulások, az u. n. *elsődleges államok* a legtöbb esetben közös védelem vagy közös rabló hadjárat céljából létesültek, — vagyis *hogy nem az állam hozta létre a háborúkat, hanem — a háború az államot*.

Máday mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy az anarchia kivihetősége komolyan nem vehető. Az egész teória olyan, mint a *déliab*: csillog, villog, csábit, de ha jól megnézzük, látjuk, hogy abban bizony minden a feje tetejére van állítva, s ha feléje megyünk is — szerencsére — nem érhetjük el soha.

Bírálat alá veszi a *keresztény szocializmust* is. Gőcze úrnóvel szemben, ki más irányokal kisajátítással vádolt. Máday konstatálja, hogy a konzervatív-keresztényszocializmus programja legkevésbbé sem eredeti.

1. Vegyük pl. a *progresszív adót* — benne van a *kommunista kiáltványban*, mely 1847-ben jelent meg.

2. Az *ingyen iskola*. Walcker sürgeti 1869. Selbstverwaltung de Steuerwesen cz. könyvében.

3. *Népfürdők és népuzodák*; ez még pogány népek elve; annál kevésbbé volt azonban állandóan keresztény elv. Mikor a mórokat Spanyolországból kiűzték, az összes nyilvános fürdőket bezárták (csak Kordovában valami 270-et) s *II. Fülöp király 1556-ban* eltiltotta a mórok utódainak a fürdést, mert a „*fürdés pogány szokás*.”

4. Vagy itt van az iszákosság kérdése, s az *antialkoholizmus*. Egyiptomban találtak egy hieroglifát valószínűleg K. e. 1587-ből. Söröző alakokat ábrázol felírással, mely az iszákosságtól óva int.

De van ennek a keresztény szociálista programnak olyan része is, mely nemcsak hogy nem eredeti, hanem a mely az egyház kétezer éves gyakorlatával, hagyományával is határozottan ellenkezik.

Gőcze ő nagysága felvette keresztény szociálista programponak „*alamiznaosztás helyett a munkásoknak foglalkoztatás útján való segítését*”.

Ezzel szemben XIII. Leó pápa „*Rerum Novarum*” kezdetű „*de conditione Opificum*” című encziklikája a következőket mondja: „*A mi felesleges, azt adjátok alamiznául*”, vagy „*Az apostolok a diakónok*

kötelességévé tették, hogy a *naponkinti ajándékozás* jótéteményét gyakorolják”.

A míg azonban vannak a keresztény szociálista programnak olyan pontjai, a melyek hasznosak, de nem az övék, addig viszont és ez a nagyobb baj, vannak olyanok is, a melyek — elismerjük, az övék ugyan — de a *leghatározottabban károsak*.

Ilyen kívánság az *otthon-munka — a nők számára!*

Tudja-e ő nagysága mit kíván ezzel? Olvasta-e a berlini otthon-munka kiállítás rémes leírását; tudja-e, hogy az otthon-munkást hogy fizetik, hogy egy 8—9 *korona értékű gyermekruháért 35 fillért adtuk, egy férfi nadrágért 70 fillért?* Vagy olvasta-e az osztrák keresked. min. kiadványát „Heimarbeiter in der Kleider und Wäschekonfektion Wien 1901”, honnan kiragadja az 52 példa egyikét. Íme a 39. sz. leírás: „Egy szabó udvari lakása előtt egy gyár kanálisa van, mely a szomszédokat érzékenyen inkommodálja. A lakás 1 szoba és konyha. Utóbbiban 2 segéd alszik egy ágyban. A szobában, melyben dolgoznak is, a mester családja alszik, melynek egészségi állapota szálnalmat keltő. A tüdőbeteg mesternek sérve van; a felesége tüdővész, 2 gyermeke angolkórban szenved, egy pedig kiütésekben”.

Íme, ezzel akarja a keresztény szocializmus a munkásnőket boldogítani!

Különben sajnos, nálunk az otthon-munka terjesztéséhez már nincs szükség a keresztény szociálizmusra, meg van az ügyis. 8460 otthon-munkás közül 5014 a nő; vagyis míg a nők az összes iparágakban a munkásoknak csak 23,9%-át. teszik, addig az otthondolgozóknak 59%-át.

Máday még egy dologra hívja fel a figyelmet. Prohászka főtisztelendő úr nagyon hangsúlyozta, hogy az az irány, melynek ő híve, *nem akarja megakadályozni a haladást. Fejlődét, fejlődés* az ő jelszava is. Ugyanezt mondja Gőcze Sarolta ő nagysága is De aztán rá is czáfol önmagára. A szocializmusról ezeket mondja:

„*Alapja . . . politikailag a teljes egyenlőség lesz, — tehát az általános szavazatjog. Úgy, de a Deák Ferencz szavazata egyenlő értékű lesz a tót napszámosságával?*”

Hát a nélkül, hogy a kérdés politikai oldalát, hiszen ez vitáinkból ki van zárva, érinteni akarná, konstatálni kíván két tényt.

1. Egész Európában Belgiumot kivéve, mindenkinek egyszeres szavazata van. Nálunk is, a ki egyszer az alkotmány sánczain belül van és szavazhat, egyenjogú minden más szavazóval, még a haza bölcsével is, ha élne.

2. Ismét csak tényt konstatálva: nálunk jelenleg úgy a kormány, mint minden politikai párt, a szavazatjog kiterjesztésével foglalkozik, azt szükségesnek jelentette ki, és így tanújelét adta annak, hogy a mai szavazatjogot szüknek tartja.

Gőcze Sarolta ő nagysága kijelentéséből tehát az következik,

hogyan azon eljövendő keresztény szociális államban, melyet előttünk lefest, még ezt a mai szavazatjogot is megakarja nehezíteni.

Hát ezt fejlődésnek nevezik?

Szükségesnek tartja végül Máday még egy kérdést érinteni. *A nő szerepét a társadalmi fejlődésben.*

Tudja, hogy számosan azért nem érintették ezt a kérdést, mert természetesnek találják, hogy a nőnek a haladásért való munkában ugyanolyan tér biztosíttassék, mint a férfinak. Miután azonban tudja, hogy az ellenkező nézetnek is számos híve van, nem mulaszthatja el, hogy ez irányban is ne nyilatkozzék.

Ha nem akarunk létűnt korszakok példájára, különbséget tenni ember és ember között, úgy engedni kell, hogy a haladásból a nő is épenúgy kivehesse részét, mint a férfi. Miután pedig a haladás két tényezőn alapul: az anyagi viszonyokat teremtő munkán, s az irányt kijelölő tudományon, ennél fogva az igazságosságnak követelménye, hogy a nő szabadsága mindkét téren biztosíttassék.

De a női munka elterjedése ellen hiába is küzdenénk, mert az az *ipari átalakulás* következménye.

A nő *szellemi munkáját* az ő érdekén kívül még az emberiség is indokolja, hisz eddig a szellemi munkaerők ezreit hagyták parlagon.

Legyenek az emberek testvérekké a munkában, terjedjék, erősödjék közöttük a tudomány szeretete és becsülése s akkor nem kell a haladásért aggódnunk, mert sem tévhit, sem roszakarat nem győzhet ott, a hol a jövőt a kultúra két legerősebb bástyája, a munka és a tudomány védelmezi.

* * *

Dr. Farkas Geiza szerint az emberi szükségleteket a társadalmi tudomány, nevezetesen a közgazdaságtan igen sok, mondhatni legtöbb képviselője olybá veszi, mintha azok egy egységes tömeget képeznének mely az embereket — legalább egy bizonyos korban — egy meghatározott és kiszámítható irányú cselekvésre készíti. Pedig a szükségletek a mellett, hogy összetett és folyton változó jelenségek, egymással igen sok esetben ellenkezésbe jutnak és nincs elv, melynek alapján teljes bizonyossággal meg lehetne mondani, hogy melyik lesz minden esetben a legerősebb, melyiknek kielégítése végett fognak az emberek a többiek kielégítéséről egészben vagy részben lemondani, egy szóval mily irányú lesz a különféle oldalról ránk ható szükségletek nyomásának eredője. Már egy futó pillantásra három főcsoportját látjuk az egymással sokszor ellenkező szükségleteknek. Ezek: a megélhetés, a fajfentartás, a szerelem élvezete és a nemengedelmeskedés. Bár ezek közül rendszerint az első a legerősebb, a többi kettő is mindenkor érvényesül. Számátalan példát tudunk arra, hogy a fajfentartással összefüggő szükséglet és az önálló cselekvés szüksége egyes embereknél és embercsoportoknál valósággal háttérbe szorította a tengélet fentartásának vágyát. Kezdetleges népeknél a legények, a kikről azt hinnők, hogy semmiben sem

szenvednek hiányt, a mit kívánhatnak, a kik az emberi kor legvégső határáig nyugodtan élélhetnének a törzsükbeli nők mellett — merész nőrabló vállalatokban kockára tesznek mindent, jólétüket, szabadságukat, életüket, csak hogy más törzsbeli nőket kapjanak életpárokul. Ha egy gazdaságilag fejlettebb nép uralma alá hajt egy kezdetlegesebb viszonyok között élő, tökéletesebb gazdasági rendjének behozatala által rendszerint az első szükségletek teljesebb és biztosabb kielégítését nyújtja a meghódított nép azon tagjainak, a kik az új rendet elfogadják és az abban rájuk háruló munkát készségesen átvállalják. E helyett azonban mit látunk? A civilizáció számára meghódított vadak kétségbeesett szabadságharczok útján igyekeznek visszajutni abba az állapotba, melyben nyomorogtak, de úgy, a mint szokásaiknak és ízlésüknek még leginkább megfelel.

Szükségeink tömege, a mennyire nem egységes, vagy akár csak meghatározott, kiegyenlített, épen annyira nem merev. Ha jól meggondoljuk a dolgot, az emberiség egész szellemi haladása nem érne egy fakovát sem, ha ennek daczára tehetetlen rabjai lennénk a szükséglet kényszerének. Szükségeinket mi is tudjuk alakítani, nemcsak azok minket. Erre épen legújabb időben látunk egy érdekes példát az antialkoholista mozgalom eredményeiben. Ezért a konzervativizmus képviselőjével teljesen egyetért abban, hogy a társadalom orvoslása csak az emberek kívánságainak, szükségleteinek módosulása, vagy mondjuk ki a szót: erkölcsi haladása útján lehetséges.

Kétségtelenül igaz az, hogy az emberek szükségleteiket társaságokba egyesülve elégítik ki. A legtágabb társasági keret jelenleg: a nemzet. A fejlődés egy kezdetleges fokán, az örökös harcok és háborúk korában a nemzet és társadalmi osztály körülbelől egyet jelentett, a mennyiben a győztes nemzetek minden egyes tagja úr volt, míg a legyőzött népek tagjainak sorsa egyaránt a szolgaság volt. Később a társadalmi osztályok viszonya nagyobb területeken állandósult; egy győzelem nem tette a győztes nép minden tagját azonnal nagybirtokossá és a legyőzött népek gazdagjai is megtarthatták vagyonuk egy részét, ha csak elég opportunusan alávetették magukat a győztes hatalomnak. Azonban egy győzelmes, a világban hatalmat kifejtő, gazdagságot összegyűjtő néphez tartozni nagy előny maradt mind a mai napig: minden társadalmi osztály tagjára nézve. Az egyes nemzet tagjainak érdekközössége oly nyilvánvaló, hogy miatta a szocialdemokrata munkások is igen gyakran kénytelenek a nemzetközi szolidaritást megtagadva egy ország, egy néptörzs érdekeiért síkra szállani.

Kétségtelen dolog, hogy vannak közös érdekeik is az összes európai ipari munkásoknak, csakhogy ezen érdekek nemcsak munkaadóikkal, az európai tőkéssekkel szemben közösek, hanem az Európán és Észak-Amerikán kívüli emberiség túlnyomó részével is.

És itt elérkeztünk az Engels-féle társadalmi fejlődés gyenge pontjához, legmerészebb állításához. Ez az elmélet, mint az egész emberi

társadalom fejlődésének formáját tünteti fel azt, a mi Európa és Amerika egy részében történt, vagyis az emberiségnek legfeljebb egy hatod részénél. Az emberiség ezen részének helyzete pedig egészen különleges, a mennyiben ez az egész földkerekség nagyiparosa és nagykereskedője, mely magához vonta a gyarmatosítás által a gazdaságnak és a kereskedelemnek eszközeit. Erre képessé az európai árja és sémita keverék-faj sajátos jelleme tette és épen ez adja meg a magyarázatát annak, hogy a szocialdemokrácia épen itt fejlődhetett ki és nem másutt. Az európai ember szívesen dolgozik, de a jólétnek egy bizonyos, ha lehet, mindig nagyobb fokára törekszik. A többi népfaj embere nem ilyen. Azoknál a fatalizmus uralkodik; belenyugszanak abba, hogy sorsuk esetleg a legnyomorúságosabb, s remélik valami véletlen szerencsétől, hogy egyszerre rendkívül nagy élvezetekhez juthatnak. Ezért vannak azok az örökös forradalmak és államcsínyek a keleten, a melyek azonban mind csak egyes élelmesebb embereknek ama törekvéseiből származnak, hogy egyszerre a jólétnek igen magas fokára emelkedjenek. Az egyenlőség csak az európai és amerikai népfajnak kell, a többinek nem, mert ezek nagy urak akarnak lenni sok száz és ezer ember felett, vagy pedig nem törődnek a világon semmivel, hanem csak nyomornak veszik ezt az életet.

Hogyha már most Európa munkásai nagyobb bért, nagyobb díjazást követelnek munkájukért és a munkabért esetleg annyira kívánják emelni, hogy az Európában elosztásra kerülő összes jövedelemből egyenlően részesüljenek, akkor nemcsak a tőkés ellen törnek, hanem a sok gyarmati állapotba helyezett más ember ellen is, mert ha azok ugyanazt az erélyt fejtenék ki, mint az európaiak, akkor ide nem özönlenek annyi gazdagság az egész világról és akkor nem volna annyi elosztani való s akkor, a szocialdemokraták, még ha az egyenlő osztályt elérnék is, azzal is kevesebbet érnének el, mint a mennyit már ma is elértek egyes gazdag államokban.

Szólo teljesen egyetért Gratz Gusztávval abban, hogy a szabadelvűség hitelét azok rontották le, a kik magukat szabadelvűeknek vallották s ezen a czímen a hatalmat a kezükbe is kapták anélkül, hogy igazán szabadelvűek lettek volna, igazán megakarták volna engedni, hogy mindenki szabadon kifejtse az ő erőit és nem ragaszkodtak volna ahhoz, hogy szabadságuk lett volna másokat erőik jogos kifejtésében megakadályozni.

Így pl. az úgynevezett szabadelvűektől hallott olyan nézeteket, hogy jobb, hogyha a paraszt gyermeke nem tanul olyan sokat az iskolában, mert akkor nem lesz olyan követelő. Hát ez nem szabadelvűség. És ha valaki ilyen állítások után szabadelvűnek vallja magát, egyszerre nem mond igazat.

A konzervatizmus egy olyan forma, mely bármily tartalommal megtölthető és az minden alkalommal beállhat, ha a társadalom bizo-

nyos rendje a nép egy jelentékeny részére nézve kedvezőbb; akkor uralomra is kerülhet, mert azt az állapotot fenn kívánják tartani.

Az anarchizmus egy olyan állapot, mely még ma teljesen csak az utópia jellegét viselheti magán, miután az ember az erkölcsi haladásban még egyáltalában nem jutott annyira, hogy hajlandó volna mindazt megtenni, a mi mellett ő maga és embertársai külső kényszer nélkül is, csak félig-meddig emberileg megélhessenek egymás mellett. Ha egy kicsit elmennek abból a körből, a hol a munkások is már a szolidaritásnak egy magasabb érzésére nevelkedtek, azokra a helyekre, a hol a nép még odáig el nem jutott, nagyon szomorú dolgokat tapasztalnának.

Szólo azután azzal az állapottal foglalkozik, mely beállna akkor, ha csakugyan a munkás-osztály kapná kezébe a politikai hatalmat. Azt a véleményt hallotta, hogy abban az esetben az állam rövid idő alatt egy statisztikai hivatallá, egy clearinghouse-á, egy általános elosztó teleppé zsugorodnék össze és kisebb közületek majdnem minden kényszer, de mindenesetre militarizmus nélkül ellátnák az összes munkákat, a melyek a társadalomra nézve szükségesek.

Szólo szerint, ha a szocialista állam beállna, ennek első ténye egy nagyon erős centralizmusnak behozatala volna, mert csakis ezzel lehetne rászorítani azt a sok, még szocialista termelésre meg nem érett embert arra, hogy a maga munkáját elvégezze és ne próbálja esetleg a legszűkebb emberi körben gyakorolt tekintélye alapján kivonni magát az áldozatokból és az előnyökből többre rátenni a kezét, mint a mennyi őt megilleti.

Ez pedig ismét arra a másik következtetésre vezet, hogy a mostani tőkés osztály-állam megszűnése egyáltalában nem jelentené még az osztályok megszűnését, sőt az osztályuralom megszűnését sem.

Bizonyos valószínűséggel mondhatjuk, hogy az új uralkodó osztály a technikai tudományban kiválóbbak osztálya lenne. Hogyha ezek a művelt technikusok és gépészek egyesülnek és elhatározzák, hogy csak abban az esetben bocsátják szolgálataikat a közrendelkezésre, ha nekik minden tekintetben előnyösebb helyzetet biztosítanak, mint a más munkát végzőknek, ha megegyeznek abban, hogy még nem is tanítanak több technikust, mint a mennyi épen a körükben beállott hiányok pótlására szükséges: abban az esetben egy olyan foglalkozási osztály állana be, a mely csakugyan kényszeríténé az egész társadalmat arra, hogy nekik engedjen.

Természetesen ennek is volna ellenszere t. i. a fegyveres erőszak. Itt már aztán az lenne a kérdés, hogy ezen kiváltságos foglalkozású emberek, vagy a többiek tudnák-e jobban szervezni a fegyveres erőt; az egyik azért, hogy előnyeit megvédje, a másik, hogy munkájuk elvégzésére kényszerítse az előbbieket. De ebből azután az is következik, hogy a szocialdemokrata államra nézve még az se bizonyos, hogy nem fog-e egy nagyon erős katonai szervezettel bírní, mely az országon

belül igen erős rendőrhatalmat fog támogatni és esetleg a többi világ-részek elnyomásra elitelt emberei ellen is alkalmilag ki fog küldetni.

Jelenleg ennyire még nem vagyunk. Jelenleg a nemzetek képezik az emberi életnek legtágabb kereteit. És ez nem is csoda, mert még most az emberek különféle faji tulajdonságai is annyira eltérnek, de eltérnek életviszonyaik is, a melyekhez ismét a faji jellegüknek kell szükségszerűleg alkalmazkodni a föld különféle éghajlatú, különféle talajú, különböző vizenyösségű vidékein, hogy ily körülmények közt az emberek nem lehetnek egyformák; egyrésztük ilyforma munkára és ilyforma életre legalkalmasabb, másrésztük másfélére. Az egymáshoz hasonlóak pedig szükségkép össze fognak tartani és lehetőleg arra fognak törekedni, hogy az élet náluk a lehető legkedvezőbb és legkellemebb legyen. Ez természetesen a különféle nemzetek közt összeközölésekre vezet. Bárcsak ezek minél ritkábbak lennének, de az utóbbi 10 év alatt sokkal gyakoribbak voltak, mint a napóleoni háborúk óta bármikor.

A múltkor egy szocialista füzetben olvasott egy olyanforma megjegyzést, hogy az önálló vámterület itt szükségképen meglesz, ha azt Magyarországon a gazdasági szükséglet meg fogja követelni. Jól mondta ezt ez a füzet, csakhogy még egy „ha” is kellett volna oda; az a „ha” t. i.: hogyha ezenkívül a magyar nemzetnek elég hatalma lesz arra, hogy ezt a neki szükséges önálló vámterületet kieroszakolja azoktól, a kiknek az önálló vámterület nem áll érdekében; mert ha ez nincs, akkor elnyomják az egész magyar nagyipart és akkor nemcsak, hogy nem lesz önálló vámterület, de nem lesz meg még a lehetősége sem annak.

Bár az emberiség általános kérdéseivel foglalkoztunk, mégis tulajdonképen benne maradtunk egy szűkebb keretben, a mely keret nem terjed túl Európa nyugati és Amerika északi részén. Szóló még szűkebb keretek között marad végkövetkeztetéseiben és csak Magyarországról beszél.

Magyarország nem vonhatja ki magát teljesen az általános fejlődés alól. Ha Európában továbbra is megmarad a tőkés uralom, akkor Magyarország is tőkés állam lesz. Ha pedig Európában az erősebb szocialista elemek érvényesülnek a kormányzásban, akkor ez Magyarországon is így lesz. Egy dolog azonban tény; az t. i., hogy Magyarországon nem ez a főkérdés, hanem az, hogy vagy egy nemzeti állam lesz itt akár inkább tőkés, akár inkább szocialista irányú, a melyben a javaknak egy bizonyos összege fog ebben az országban összpontosulni és itt maradni, ha itt termeltetett, — vagy pedig egy, a keletre és különösen a Balkán egy részére emlékeztető néptömeg lesz itt, a mely minden külső hatalomnak ki lesz szolgáltatva és a melyben a legnyomorúságosabb viszonyok között élő emberek fogják egymást gyilkolni olyan előnyökért, a melyekre egy angol vagy egy amerikai munkás nem tartaná érdemesnek egy szót is vesztegetni.

VIII. vitatülés 1904 május hó 6-án.

Dr. Jacobi Andor szerint a társadalomtudomány mai állapotában a társadalmi fejlődés irányairól haszonnal — a szigorú tudományos jelleget mindvégig megőrizve — aligha lehet beszélni. Sokkal kevésbé ismerjük még a társadalmat s különösen a modern társadalmat; sokkal kevésbé vagyunk tisztában a társadalmi törvényszerűséggel — társadalmi törvényekről még nem is beszélve — semhogymár ma szigorú tudományos szabotossággal, olyannal körülbelül, vagy csak távolról olyannal, mint a fizikában vagy a kémiában, a társadalmi fejlődés irányairól beszélni lehessen.

Már a vita prospektusában körülírt feladat inkább apologetikai volt és közel állott a veszély, a mi különben némileg be is következett, hogy az irányok kifejtői inkább ügyvédek lesznek, a kik megvédik a társadalmi irányzatot, s inkább művészek lesznek, kik arra kedvező vonásokat, melyeket az illető társadalmi irányzatban feltalálnak ki fogják domborítani, a kedvezőtleneket pedig kevésbé.

A tisztelt elnökség a vitának a tárgyát is megszabta azzal, hogy megállapította azt a négy szellemi áramlatot, a melyből a mai társadalmi fejlődést mindegy kialakulva látja. Szóló a maga részéről azt hiszi, hogy a leghelyesebb, ha kritériumul azt veszi, hogy vannak társadalmi irányzatok, melyeknek végcélja az, hogy a hatalom, az állami kényszer-szervezetek megszűnjenek és vannak olyanok, melyek e kényszer-szervezeteket nélkülözni nem óhajtják.

Szóló csak széljegyzeteket óhajt tenni azon képekhez, melyet a ritka irodalmi élvezetet nyújtott ciklus egyes felolvasói bemutattak.

A mi az anarchizmust illeti, gr. Batthyány Ervin úr nagyon kerekded és majdnem egészen részletes képét nyújtotta annak a boldog jövőnek, annak a jövő aranykornak, mely után mindnyájan áhítunk és a mely be fog következni akkor, ha a társadalmi és gazdasági élet tökélye az emberi jóság tökélyével fog párosulni. Azonban nagyon természetes és közkeletű igazság erre azt mondani, hogy ez utópia. De nem is itt a dolog lényege, hanem ott, hogy létezik a művelt világ talán minden tagja lelkének mélyén egy érzés, mely talán nem is mindig alakul ki gondolattá, de a mit legjobban Goethe alakított gondolattá Faustjában, midőn azt mondja: „Es erben sich Gesetz und Rechte, wie eine ewige Krankheit fort”. Érezzük valahogy, hogy az a sok intézmény, az a sok kényszer, a mely alatt élünk, talán felesleges; hogy az bennünket — hogy úgy mondjam — zseníroz minden cselekvésünkben, minden gondolkodásunkban, hogy abból sokat, talán mindent el kellene vetnünk. Azonban ennek, még ma tovább vivő jelentőséget nem tulajdonít.

A keresztény szocializmus kétségtelenül egy olyan társadalmi rendszeren alapszik, a mely ha valamelyik rendszer, úgy ez alkalmas volna a földön egy tökéletes társadalmat berendezni. A keresztény

szocializmus nem egyéb, mint a hegyi beszéd szocializmusa, mely egy-két keletről jött más tanokkal egyetemben mindenkor az emberiség legfőbb kincse marad. Ha meglehetne ezt a liberalizmust a gyakorlati éleiben valósítani, ha a szükségleteket összhangzásba lehet ezzel hozni, ma midőn másként nem bírunk megélni, mint nagyon komplikált termelési feltételek mellett, úgy a szóló azt hiszi, hogy ez nagyon tökéletes társadalom volna. Azonban — fájdalom — ez szintén olyan társadalmi viszonyokra számít, midőn a termelés elé nem állítanak óriási kívánalmakat és különösen számol ez a társadalmi rendszer az olyan emberekkel, kiknek szükséglete távolról se olyan komplikált, mint a miénk. Voltakép tehát csak akkor volna megvalósítható, ha az egyént vissza lehetne szorítani talán arra a legelső fokra, a melyen volt akkor, midőn egyszerű halászok társaságában ez a dicső erkölcsi szónoklat elhangzott. Fájdalom, erre nem sok kilátás van; mindamellett a keresztény szocializmus gyakorlatilag is jelentkezik, különösen, mint a földműves osztály szocializmusa, a nagy síkságok népségeinek szocializmusa és különösen az autokrata társadalomban a földműves osztályoknak látjuk egy nagy mozgalmát, pl. Oroszországban egy igen kiváló, egy valódi nagy embernek vezetése alatt. Mégis a mai komplikált szükségletek mellett, a mely szükségleteknek csak egy nagyon komplikált termelési mód felel meg, ennek a keresztény szocializmusnak se lehet sok kilátása.

Nem a mai társadalmat voltakép, hanem a tegnap társadalmát akarják fenntartani a keresztény konzervativizmussal. Így nevezi magát ez a rendszer, azonban őszintén szólva inkább konzervatív, mint keresztény. Legalább is azon osztályok, melyek túlsúlyát konzerválni óhajtják, tehát a papság és a nemesség múltjukban nem mutatták azt, hogy a keresztény erkölcsant magukra nézve különösen kötelezőnek tartották és ennek köszönhetik prestige-ük olyatén elvesztését, mely eme konzervatív irányzat győzelmét felette kétségessé teszi.

Áttér azon szellemi irányzatokra, melyekről azt mondják, hogy azok akadályozzák ezt a győzelmet. És ez a liberalizmus és a keresztény konzervativizmussal szemben egyszersmind a szocializmus.

A liberalizmus megmentésére vállalkozott Gratz Gusztáv úr tökéletes sikerrel. Az a liberális programm, a melyet ő adott — a mi azonban fájdalom nem liberalizmus, hanem más: szocialis-liberalizmus — mindenesetre hatalmas programm, legalább a jelen számára. Azonban midőn ő különösen arra volt tekintettel, hogy a szocializmussal szemben bebizonyítsa, a liberalizmusnak szintén hatalmas voltát arra, hogy a társadalom ma megingó gazdasági rendszere arra építesse, eltávolodott attól az eredeti forrástól, melyből a liberalizmus voltakép ered. A liberalizmus voltakép nem egyéb, mint a törekvés, hogy emancipáljuk a társadalmat ama állami abszolutizmus alól, mely különösen a XVIII. században érte el tetőpontját, de különösen emancipáljuk a világi társadalmat, az egyházi uralom alól.

Ez a liberalizmusnak a veleje, ez a feladata, a melyet még nem oldott meg teljesen. Még nem ment távolról sem csődbe s a míg feladatát nem tölti be, addig itt maradhat és nem kell még távolról sem mennie. A nyugati államok egyikében most vívja legóriásibb tusáját és ettől a tusától fájdalom — a mint egyetlenegy állam — úgy mi sem leszünk megóva.

A szocializmus abban különbözik a többtől, hogy a társadalomnak mai egész rendszerét határozottan és bevallottan egy más, egész új rendszerrel akarja pótolni. Természetesen azonban csak akkor lehetne szigorúan tudományos irány, ha már megvolna a társadalomnak szigorú értelemben vett tudománya. De szólónak e tekintetben aggályai vannak. A társadalom egy rendkívül bonyolult szervezet és merőben tudománytalannak kell tartani azt a felfogást, a mely ezt két csoportra, a tőkés és a munkások csoportjára bontja fel. Tekintsenek maguk alá, tekintsenek maguk fölé, akkor látni fogják, hány száz és ezer rétegből áll a társadalom, hogyan vannak a rétegek egymásba kapcsolva, és hogy ámbár az előbbi felosztás nagyon alkalmas arra, hogy egyes általános és nagy igazságokat igen könnyen megtaláljunk, de a valóságtól még nagyon messze van.

Szabó Ervin súlyt helyez — és ez mutatja leginkább a szociológia mai még alacsony fokát — annak konstatálására, hogy mennyire tévednek azok, a kik a szocializmust népbolondításnak stb. tartják, holott a szocializmus szükségszerű jelenség. Ott állunk a társadalomtudományban ma, hogy tudományos vívmányként kell feltüntetni és mint nagy tudományos igazságot kell megállapítani minden más tudomány alfaját, hogy t. i. a társadalmi tünetek szükségszerűek. Sajnálja, hogy Szabó Ervin úr felemlítette azt, hogy a szocializmus nem egyéni önkény és nem népbolondítás, hanem szükségszerűség, mert nézete szerint ezzel lenyomta a vita színvonalát. Ehhez nekünk semmi közünk főleg ebben a teremben.

Szabó Ervin úrnak azt a nézetét, mely különben a szocializmusnak is egyik tétele, hogy t. i. a modern termelés és a gép úgy, a mint van, tehát a nagyüzem az, a mely proletarizál, a mennyiben a kisüzemek lehetlenné tétetnek, hogy a mai nagy tőkék uszupátiók, mert azok a kis existenciákból szivattak fel, nem tartja helyesnek.

Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy már a római világbirodalomban is beállott a rettenetes proletarizmus s oka a túlnépesedés volt. Az akkori termeléshez képest ugyanis túlnépesedés állott elő. A társadalomnak egy osztályát nem lehetett a társadalomba besorozni és ez volt a proletariátus, a melyet akkor a nagytőkés, a politikusok, a nép kehére hajhászok tartottak el.

Ugyanaz a helyzet állott volna elő nálunk is, ha nem lettek volna gépek, mert ezeknek köszönhető csak, hogy a proletariátus, nem állhatott úgy elő, mint az alacsonyabb műveltségű társadalmakban.

Annak bebizonyítására, hogy a nagy tőkék nem a kis egzisztenciák felszívása által keletkeztek, utal a nagy tőke mindhárom faja: a nagybirtok, a nagykereskedelem és a nagyipar fejlődésére.

Azt, hogy a nagybirtok a kisbirtokosok tömörítése által jöttek volna létre, talán senki sem fogja állítani. Ép ellenkezőleg áll a dolog. Ha a történelemben kutatunk, azt látjuk, hogy inkább a nagybirtokokból jönnek létre a kisbirtokok, részben különféle társadalmi reformok által, részben ötletszerűleg, hogy a nagybirtoknak igen nagy része úgy keletkezett, hogy kultiválatlan területek egyéni tulajdonba adtak, minek következtében kultiváltattak, hogy ezekre jobbágyok telepítették, a kik később saját tulajdonukba kapták a birtokot.

Ha az összes szatócsok együtt volnának vagy felszívódnának, még akkor sem volnának képesek csak halvány árnyékát is nyújtani annak a nagy kereskedelemnek, a mely ma van, mert a kereskedelem primár formája a nagykereskedelem.

Ha gép és nagyipar nem lett volna, akkor nemcsak olyan mennyiségben nem gyártottak volna a szükségletek kielégítésére a tárgyak, hanem ezerszámra vannak olyan dolgok, melyeket csak azért lehetett gyártani, mert voltak gépek. Ha gép nem lett volna és ha nagyipar nem lett volna, lehetett volna századokig kisipar, soha abból az ipar virága, a mai modern konstrukciók meg nem születtek volna. Meggyőződése szerint a nagy tőke általában nagyban és egészben nem usurpatív.

Egy további tudományos tétele Szabó Ervinnek az osztályharcz, a melyet ő társadalmi törvényszerűségnek tart, a mennyiben ő a társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyát szükségképen csak osztályharcz formájában látja. Marxra hivatkozik és a történelmi elemzésre, a mely őt állítólag igazolja ebben. De tekintettel arra, hogy a modern társadalom alig száz éves, vajjon tudományos az az eljárás, a mely rövid 100 évnek tapasztalataiból társadalmi törvényeket derivál? Azt hiszi, hogy nem. A társadalmi tüneteknek sokkal lassúbb változáshoz vagyunk szokva, semhogy 100 évet olyan időnek tekinthessünk, a melyből a történelmi szükségképiség levezethető lenne, és a melynek alapján mondhatnák, hogy osztályharcz lesz, mert osztályharcz mindig volt, mikor az a „mindig” egy rövid száz év.

Egy további tétele Szabó Ervin urnák, hogy a mai társadalom megváltoztatása, illetve az új társadalmi berendezkedés ténye a munkásosztály feladata, a mely ennél fogva nem reflektál a többi osztályra. E tétel mellett nagyon cum grano salis kell venni azt a megjegyzést, hogy t. i. a kifejlés meg fog történni békés eszközökkel, ha lehet: kényszerrel, ha kell. Az az osztály, a mely nem reflektál a többi osztály kooperációjára, az kétségtelenül csak kényszerrel óhajtja megvalósítani feladatait.

Az a kérdés már most, hogy csakugyan valószínű-e az, hogy a társadalmi fejlődés ebben a formában fog végbemenni a jövőben?

Nem. Szóló szerint az emberi belátás sokkal nagyobb szerepet fog játszani a társadalom fejlődésében, mint azt általában sokan hinni szeretik. Szóló azt hiszi, ha sikerül a mai felfogásban megdönteni azt a tételt, hogy csak osztályharcz formájában folyhat le a társadalmi fejlődés, ha sikerül az embereket meggyőzni ezen állítás tudománytalan voltáról, hogy akkor megszűnik azon legfőbb okok egyike, a melyek az osztályharczot ébren tartják. Ha belátjuk, hogy az osztályharcz nem okvetlenül formája a társadalom fejlődésének és ha különösen rá tudunk mutatni arra, hogy vannak egyes boldogabb államok, a melyek igaz ugyan, hogy eleintén osztályharczok után, de később már a kölcsönös belátás és intelligencia növekedése folytán szociális reformokat léptettek életbe, mint pl. Anglia a XIX. század második felében, vagyis ha látjuk, hogy a társadalomfejlődés nemcsak osztályharczok útján, de szervezethez, az igényeknek kölcsönös formulázásával, a kölcsönös belátás útján is lehetséges: akkor azt hiszi, sokat lendítettünk a társadalomfejlődés békés ügyén, mert akkor sikerül lerontani azt a predispozíciót, a mely a társadalom fejlődését csak osztályharczok útján tartja lehetségesnek.

Ez a vita még forr. Mi nem ismerjük még a társadalmat, nem ismerjük még a társadalmi törvényszerűségeket és különösen nem ismerjük még elég pontosan az egyéni belátásnak ma elért fokát; nem tudjuk, hogy mennyire lehet ma azzal operálni.

Mindezeknél fogva szóló minden konklúzió nélkül hagyja el a felolvasó pódiumot.

* * *

Garami Ernő a maga részéről nem azzal a kijelentéssel fogja elhagyni ezt a helyet, hogy felszólalását konklúzió nélkül kénytelen befejezni. Sőt ellenkezőleg! Ő azok közé fog tartozni, a kikről az előtte szóló már beszéde elején azt mondotta, hogy itten nem annyira tudományos fejtegetéseket adnak elő, hanem inkább mint ügyvédek és ügyészek szólnak.

Ép ezért mindjárt azzal a kérdéssel kezdi, hogy a társadalompolitikai irányzatok tudományos szempontból való bírálatánál vajjon mi az, a mit vizsgálnunk kell? Szerinte három szempontot állapíthatni meg. Először is vizsgálni kell, hogy vajjon az illető társadalompolitikai irányzat célja olyan-e, mely az emberiséget boldogulásának útján előre viszi, a mely az emberiség kultúráját, eddig megszerzett anyagi és szellemi javait gyarapítani képes? Ezt megállapítva, a második kérdés az lesz, hogy vajjon az a cél, melyet az illető társadalompolitikai irányzat maga elé kitűzött, elérhető-e? A harmadik kérdés az, hogy az illető irányzat a maga elé kitűzött nemes és elérhető cél megfelelő eszközökkel igyekszik-e elérni? Ez a három kérdés az, a melynek eldöntése után tudományos, objektív ítélet mondhatunk az egyes társadalompolitikai irányzatokról.

Ha ebből a szempontból bíráljuk azt a négy irányzatot, azt látjuk, hogy a mai társadalom berendezése rossz, tökéletlen. Ebben

valamennyien egyet értünk, a kik itt vagyunk. Valamennyien tudjuk, hogy ebben a társadalomban az emberiség nagy részének nem jut olyan élet osztályrészül, mely kellene, hogy osztályrésze legyen. Valamennyien tudjuk, hogy éles ellentétek fejlődtek ki a társadalom keretén belül, hogy éles osztályharcz dúl; valamennyien tudjuk és úgy-e bár azt várjuk valamenyi társadalomtudományi irányzattól, hogy ezen segítsen, azon bajokat, melyek ma észlelhetők a társadalomban, megszüntesse.

Nézzük már most ezen problémával szemben miként viselkednek?

Legelőször a liberalizmusról fog szólni azért, mert uralmon van mindenütt a művelt világon, eltekintve attól, hogy az egyes államok parlamentjeiben, vagy kormányaiban milyen nevű kormány ül? Teljesen eltekintve attól, hogy Angliában a magát konzervatívnak nevező párt van-e uralmon s eltekintve attól, hogy Magyarországon a magát liberálisnak nevező párt uralkodik. Ha a kettőt egymással összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy bizony az az angol konzervatív-párt az liberális, és a magyar liberális-párt az konzervatív-reakciós.

A liberalizmus az, a mely mindenütt a művelt világon uralkodik és pedig azért, mert a liberális gazdasági rendszer mindenütt az uralkodó.

Ha ezt megállapítottuk és azt is, hogy ezt senki kétségbe vonni nem fogja, akkor tulajdonképen már célnál is vagyunk és a liberalizmus értékével, problémájával már tisztába is jöttünk, mert azok a hibák, azok a bajok, azok a betegségek, a melyek a társadalom terén ma megvannak és melyeket észlelhetünk, ilyformán a liberalizmus uralma alatt kerültek a társadalomba és a liberalizmus kifolyásaként tekinthetők. Ilyformán lehetetlen, hogy maga a liberalizmus legyen az, mely ezen bajokat elhárítja, meggyógyítja.

Dr. Gratz úr, a liberalizmusnak, nem mondhatni lelkes, képviselője, maga is konstataulta, hogy a liberalizmus sértő jólétünkre. Azonban hozzátette, hogy csak hibáinál fogva oly sértő, s hogy e hibák egyenesen a liberalizmus ellen lettek elkövetve s hogy ezek kiküszöbölhetők. Szavait azonban maguk a gyakorlatpolitikai tények megczáfolják. De megczáfolja ő maga is beszédének további folyamán, mert azt ajánlja ennek a szerinte helytelen liberalizmusnak kikorrigálására, hogy annak üres kereteit szociálpolitikai tartalommal kell megtölteni. És ezt a töltelékét ő fel is tálalta, a midőn hivatkozott Ausztráliára, a hol szerinte a liberalizmus kereteit már meg is töltötték e töltelékkel és a honnan Európa a liberalizmus rehabilitációját várhatja.

Dr. Gratz úr azonban elfelejtette beigazolni azt, hogy Ausztráliában a megtöltésnek következménye az volt, hogy megszűntek azok a bajok, a melyek itt az európai társadalmat feldúlják. De nem is igazolhatta ezt be, mert ő maga is nagyon jól tudja, hogy Ausztráliában az osztályellentétek épúgy fennállanak, mint Európában, hogy az érdekellentétek a munkás és a tőkés között ott épúgy fennállanak, s hogy az az óriási és aránytalan eltérés a két osztály életmódja között ott épúgy megvan, mint nálunk. Mindezek mellett még azt is tudhatja.

hogy Ausztráliában a liberálisoknak okosabb politikája megmentette az államot azoktól a politikai súrlódásoktól, melyek okvetlenül be kell hogy következzenek az olyan államokban, a hol a liberálisok kevésbé intelligensek és előrelátók, mint Ausztráliában.

Dr. Gratz meg sem kísérelte, hogy az európai liberalizmust megvédje. Ennek helyére a maga szociális liberalizmusát tette. Nem mondhatni azonban, hogy ezzel sokkal szerencsésebb volt, valamint azt sem, hogy ezzel a liberalizmusnak valami túlságosan jó szolgálatot tett volna. A dolog ugyanis úgy áll, hogy azok a hibák, a melyek ma a liberalizmus gazdasági rendszerének uralma alatt fennállanak, nem a félremagyarázottság, nem az egyoldalú — mint ő mondja — nem a megromlott liberalizmusból következnek, hanem következnek egyenesen magából a liberalizmusból.

Ennek részletes bizonyítása roppant sok időt venne igénybe és így erre nem vállalkozik; annál kevésbé, mert kitűnően megtette ezt Szabó Ervin a szocializmusról tartott előadásában. Szólok csak néhány szempont kiemelésére szorítokozik.

A liberalizmussal egy harmadik rend került uralomra, de már uralomra jutásával szerteszakadt az úgynevezett középosztályra, a kispolgárságra, kisiparosokra, kiskereskedőkre és a nagytőkésekre. A további fejlődés folyamata alatt az ellentét két osztály között mindinkább kiélesedett, egyrészt a nagytőkések osztálya, másrészt a proletárok osztálya közt. Es e két osztály között, mint két malomkő között őrlődik meg a harmadik rend azon része, mely a középosztályba került s mely a kispolgárságot alkotja.

A liberalizmussal tulajdonképen uralomra került osztály tehát a nagytőkések osztálya. És miután már az uralomrajutásakor érdekei éles ellentétbe kerültek a proletárok osztályának érdekeivel, természetes volt, hogy a maga elveit csak oly mértékig valósítja meg, a meddig a maga érdekeinek megvédése mellett megteheti. Ezért a liberalizmusból már megszületésekor tényleg meghamisított liberalizmus lett, tényleg nem az igazi, az ideális liberalizmus került uralomra.

De ép a szociálisták azok, a kik unós-untig hangoztatják, hogy a mai liberalizmus az nem az igazi, hanem meg van hamisítva. A szociálisták azok, a kik bizonyítgatják, hogy maga a polgárság a maga liberalizmusát egyenesen elárulta. Egyetértenek ebben Gratz Gusztáv úrral, midőn konstatálják azt, hogy ezt a liberalizmust meghamisították. Ők pedig megállapítják, hogy ez a meghamisítás szükségszerű következménye volt a társadalom fejlődésének, annak a gazdasági fejlődésnek, mely a liberalizmus uralomrajutásával vette kezdetét és mind mai napig mind gyorsabb tempóban fokozódott.

A liberalizmus bűne eredendő bűn, mely a liberalizmussal született s a liberalizmussal fog elveszni.

A dolog úgy áll, hogy egy bizonyos határvonalon túl nem mehet, mert ha azokon a határokon túlmenne, ott megszűnik liberalizmus

lenni, ott szocializmussá lesz. A liberalizmus uralkodik ma az egész világon és ebből természetszerűleg következik, hogy iránya nem progresszív, nem haladó, nem a fejlődés barátja, hanem a megállapodás. a megállás mellett, mai hatalmának konzerválása mellett küzd.

A gyakorlati politika tényei mindezt igazolják. Akárhová nézzenek önök, a hol van parlamentarizmus, a hol van liberalizmus, a hol a liberális gazdasági rendszer uralkodik, azt fogjuk látni, hogy ez a liberalizmus sehol se a haladást szolgálja, hanem mindenütt a konzerválást.

Nagyon érdekesen igazoltatott ez be Geőcze Sarolta előadásában. Ő szintén elégedetlen a liberalizmussal. Nagy éleslátással látja annak hibáit, a társadalmi bajokat és mindezen segíteni akar ő is. De miként? Nem előre néz, hanem hátra. Nem csak haladni nem akar, de megállni sem akar. Hanem egy bizonyos visszafelé való folyamatosságot képvisel. Az emberiséget vissza akarja vezetni a liberalizmus előtti korszakba. Hogy a bodrogi lányok vidámságát visszaszerezze, azt tartja szükségesnek, hogy az emberiséget visszavigye a liberalizmus előtti korszakba. Ez a felfogás magyarázza nagyon érdekesen és jellemzően azt, hogy egyesek miért irtóznak annyira a történelmi materializmustól. Egyszerűen azért, mert oly álláspontot képviselnek, a mely nem a jövőbe néz, a mely a jelennek csak a hibáit tudja látni; a mely a múltba akarja visszavinni az emberiséget. De az emberiség fejlődése egy folytonos folyam, a mely mindig előre visz. És mert az a történelmi materializmus oly ridegen és kérlelhetetlenül bizonyítja ezt, azért nem bír ezen gondolkodók számára elég ideális tartalommal.

A múltba visszavágás ez az utópiája nem egyéb, mint az osztályérdek rideg megnyilatkozása azért, mert annak az osztálynak az érdekei abban a múltban, a melybe ők visszavágyódnak, teljesebb kielégülést nyertek, mint ma.

A keresztényszocializmus ennek a visszafelé való forradalmiságnak csak gyakorlatpolitikai megnyilatkozása épűgy, mint a szociális liberalizmus a liberalizmusnak. Célja tisztán a politikai opportunizmuson alapszik: a kis polgároknak hirdeti a czéhrendszer visszaállítását, mert ezeknek az kell; a munkásokon ez nem segít, ezért nekik egy olyanféle programot nyújtanak, a minőt a szociális liberalizmus is akar nyújtani, s a melylyel a munkásokat a maguk politikai táborába terelhetni vélik.

A visszafelé való forradalmiságnak ezt a gyakorlati megnyilatkozását észlelhetjük minden országban. Az egyik államban mint keresztény demokrácia, a másokban mint antiszemitizmus sib. jelentkezik, de célja mindenütt ugyanaz, a minek kétségtelen bizonyítékát láthatjuk akkor, ha elolvassuk azt a részletes programot, a melyet Geőcze adott. Ez az egész program — és ez nagyon jellemző — igen meghatóan alkalmazkodik a liberalizmus gazdasági rendjéhez. Egyik része a szocializmus átmeneti követeléseiből van átvéve és ezek a részek helyesek;

a másik része ellenben nem egyéb, mint meddő nőegyleti jótékonykodás, a melynek tudományos célja, alapja és értéke nincs.

Egészen más megítélés alá esik az anarchizmus, melyben Máday úr főleg azt kifogásolta, hogy az embereket állam nélkül akarja társadalomba foglalni. Ez a kifogás a szocializmus ellen is irányul, mert hisz ennek a programjában is mint végezel benne van az államnélküliség. Máday úr az államnélküliség lehetetlenségét egy a természetből vett példával igyekezett igazolni s azt mondotta, hogy a természet-tudományok azt tanítják, hogy a természet ugyanazok a funkciókra mindig több és több szervet létesít; lehetetlen tehát, hogy az emberi társadalomban, a melyben ugyanazok a törvények mérvadóak, mint a természetben, egy olyan nagy szervet, mint az állam, egyszerűen eltűrjének, vagyis hogy a haladás oda vezessen, hogy az emberi társadalom szervei mind kevesebbek legyenek.

Teljesen eltekintve attól, hogy ez a példa semmit sem bizonyít, még meg is fordítható. Ép ez a példa bizonyíthat a szocializmus és anarchizmus tantételének helyessége mellett, mert hisz az általuk az állam helyére helyezni kívánt önkormányzati szervek, vagyis az egész kormányzatnak a lehető legszélesebb mértékig való decentralizációja, nem a szerveknek kevesebbé, hanem ellenkezőleg még többé tételét jelenti. Az ilyen hasonlatok jobbra is, balra is bizonyítanak, igazán pedig semmit sem bizonyítanak.

A szocialistákat az anarchistáktól nem ezen kicsinyes szempontok választják el. Ők azt kérdezik tőlük, hogy miként akarják végcéljukat elérni és megvalósítani. És ez az, a hol azután nem tudnak velük egyetérteni. Nagyon jól mondotta Szabó Ervin, hogy az anarchizmus és a szocializmus között eltérés csakis a végezel megvalósításának módjában van, s hogy a végezel nagyjában ugyanaz mindkettőnél.

Gr. Batthyány elítéli a puccsot, a forradalmat, a merényletet, mivel ezeket nem tartja célhoz vezetőknak. Ebben teljesen egyetért szóló vele. Azt mondja továbbá, hogy az anarchizmus meg fog valósulni, mihelyt az alapját képező világnézet az emberiség többségének meggyőződésévé válik. Ez igaz. De kérdi, miként fog az emberiség többségének meggyőződésévé válni? Ez az, a mi bennünket érdekel. De erre Batthyány Ervin beszédéből nem kaptunk választ. Úgy képzelem, hogy önként, magától fog ez bekövetkezni? Hiszen ez a történelmi materializmusnak olyan merev alkalmazása volna, a mely egy anarchistától nem telhetik ki; hisz nincs az az orthodox marxista, a ki a történelmi materializmust így akarná és merné alkalmazni. Miután az anarchistákról köztudomású, hogy ők a szocialista taktikát elítélik, s hogy az osztályharcz formáját nem helyeslik, ennél fogva szóló kérdi tőlük, hogy melyik az az út, a melyen ők meg akarják valósítani végcéljukat?

És akkor mit látunk? Látjuk, hogy egyes anarchista szekták puccsokat terveznek, embereket gyilkolnak le minden cél, minden

haszon nélkül, a nélkül, hogy az embereket egy lépéssel is előbbre vinnék. És látjuk, hogy az anarchista másrészt úgy tesz, mint Batthyány Ervin gr.: válasz nélkül hagyja ezt a problémát, azért, mert rá válaszolni nem tud. Ezért kell az anarchizmust utópiának mondani és a mi utópia, az nem tudomány. Valamikor a szocializmus is utópia volt. Ez akkor volt, midőn a szocializmus propagandája számára is teljesen hiányoztak a gazdasági alapok. Egyes nagyeszű emberek már az ókorban fel tudták ismerni a társadalom bajait, sőt azt a módot is, melylyel azokon segíteni lehetne; Plato, Morus stb. egy-egy ilyen képviselője az utópisztikus szocializmusnak, valamennyien felismerték azt, hogy a társadalom bajainak oka a magántulajdon. És felismerték azt, hogy ezen segíteni csak a kommunista-termelésen alapuló társadalomban lehet. Mindannyian felismerték ezt, és azért szocialisták voltak, azonban nem tudták azt, hogy nem elég valamely eszménynek helyességét felismerni, hanem szükséges, hogy annak megvalósításához a társadalom gazdaságilag elég érett legyen.

A gazdasági erők fejlődésével, a liberalizmus uralmával, a modern társadalom kialakulásával, az utópista szocializmusból tudomány lett. Marx és Engels voltak azok, a kik kikutatták a gazdasági élet alaptörvényeit és az emberi história alkotó erőit. A gazdasági erőknek társadalomalakító hatásában megtalálták a társadalmi alakulások törvényszerűségét és a kapitalista gazdasági rendszernek kikutatásával, mélységeinek feltárásával, megmutatják a jövő fejlődés irányát. Az ellentétek a mai társadalomban tőke és munka között a tudományos gazdaságtanban, mint a termelés és elosztás ellentétei nyilvánulnak meg. Az ellentét a társas termelés és egyéni elosztás között, mely a mai gazdasági rendszer mellett fennáll, mindinkább kiélesedik és megoldást követel. Ez a megoldás pedig nem lehet más, mint az, hogy az elosztás harmóniába hozza magával a termelést és ugyanolyan törvények alá veti, mint magát a társas termelést. Ennek a létrehozatala, ennek a megvalósítása a szocializmus feladata. A szocializmus ezt a feladatát végre is fogja hajtani és ennek végrehajtásával meg fogja szüntetni az osztályellentéteket, a melyek ma fennállanak és meg fog szüntetni minden osztálykülönbséget.

Ma azonban csak ezen osztály harcza lehet az, a mely ezen irányt diadalra viheti. Természetes, hogy ilyformán ez a két érdek egymással összeütközésbe kerül; az is természetes, hogy egymással harcot kell vívnia. Ez az osztályharc és éhnek tudatossá, célszerűvé és tervszerűvé tétele a szocializmus feladata. Ezt a feladatát teljesíti ma mindenütt a társadalomban.

A szocializmus az egyetlen irányzat, a mely teljes összhangban az eddig elért tudományos felismeréssel tűzte ki célját, a termelő eszközök társadalmosítását és jelölte ki a célhoz vezető utat, az osztályharc útját, mely két formában nyilvánul meg: mint gazdasági és mint politikai szervezkedése a proletariátusnak.

Ezután szóló a híressé vált Bernstein-féle mondást vizsgálja meg: *Endziel ist mir nichts, Bewegung ist mir Alles!*

Nem az a kérdés, hogy végcél-e vagy haladás, mert ez nem megoldás; hanem a kérdésre való felelet: haladás és végezel, haladás a végezel felé. Egyik olyan fontos, mint a másik. Haladás végcél nélkül vak bolyongás ide-oda, tehetetlen üres erőpazarlás. A végcél haladás nélkül, egyszerűen utópisztikus ábránd. De a végcélit kitűzni és a végezel felé vezető utat és módot, tehát a haladást is megtenni, erre csak a szocializmus képes. Csak a szocializmus az, amelynek van végcélja és a mely e végezel felé halad is.

Szóló elismerésreméltónak tartja és egyúttal haladást is lát abban, hogy itten azok a közkeletű szólásmondások, hogy t. i. izgatók, lázítók, hazátlan bitangok csinálják a szocializmust, nem hangzottak el. Nagy haladásnak tartja ezt még a tudományosság szempontjából is különösen Magyarországon, a hol nem is nagyon régen, de még talán a jelenben is vannak bizonyos irányoknak u. n. tudományos képviselői, a kik a szocializmust még ma is egyes gonosz vagy bolond emberek tákolmányának, csinálmányának tekintik.

De midőn ezt elismeri, akkor egyúttal szomorúan kell azt is konstatálnia, hogy volt ennek a vitának egy résztvevője, a ki egy épen nem magas niveaun álló kifogással is illette a szocializmust. Baross János úr volt az, a ki a szocializmus nemzetköziségét igen eredeti módon igyekezett megmagyarázni. Azt mondotta egyszerűen, hogy a nemzetköziséget egy olyan faj hozta létre, a mely nem tud államot alkotni, a melyben államalkotó erő nincs, a mely ennél fogva nemzetköziséget propagál és nemzetközivé tette a szocializmust is, a melyben a vezető szerepet viszi, s a mely faj, ha nem is mondta meg, hogy melyik, mindnyájan gondolhatjuk: *a zsidó faj*.

Szóló nem tudja, hogy Baross úr akkor, a mikor a nemzetköziségről beszélt, a nemzetköziségnek összes válfajaira gondolt-e? Gondolt-e pl. arra, hogy a leghatalmasabb nemzetközi szervezet a keresztény katolikus egyház? És vajjon gondolja-e, hogy ezt is a zsidók hozták létre?

Meg gondolta-e továbbá, hogy pl. az újkor egyik legújabb nemzetközi szervezete a főurak és agráriusok szervezete, a mely már kétszer is tartott a külföldön nemzetközi összejöveteleket, kongresszusokat a sínylődő nagybirtokosság fölségélyezésére és a mely bizony csak nagyon kis részben vagy egyáltalában nem is állott zsidókból! A magyar nemesség és a magyar főurak színe-java ott volt e kongresszuson, a mely pedig nem tartozik ama bizonyos fajhoz, hogy nemzetközileg szervezkedjenek közös célokra az egyes államok osztályai. Vajjon erre a nemzetköziségre is gondolt Baross úr akkor, a mikor a szocializmus nemzetköziségéért a zsidókat tette felelőssé? Valószínűleg nem. Ezt a nemzetköziséget ő szívesen látja, mert ez a nemzetköziség megfelel azon

osztály érdekeinek, a melynek védelmére ő konzervatív és keresztény szociális és a melynek érdekében ő visszafelé való forradalmat akar csinálni.

Baross úrnak ezen kijelentésével a szög kibújt a zsákból. Addig sem Geöcze Sarolta úrnő, sem a konzervatizmus többi védői ezzel a fajtheoriával egyáltalában elő nem hozakodtak, sőt ellenkezőleg gondosan kerülték azt és általános emberszeretetről beszéltek és nem mondták, hogy ők különbséget tesznek itt zsidó és keresztény között. Baross János úr azonban ezt kimondotta és így azután itt állt előttünk a keresztény-konzervativizmus egyik legmodernebb megnyilvánulása, az antiszemitizmus.

Erre is lehet egynehány szót vesztegetni, mert ez szociológiailag is érdekes jelenség. Teljesen elegendő ezt a pár szóval jellemezni, a melylyel Bebel jellemezte, hogy t. i. az *ein Socialismus der Dummen*. Ezzel ő azt akarta mondani, hogy a nép tömegeit úgy igyekeznek megnyerni, hogy elégedetlenségüket egy bizonyos irányba terelik és azt mondják: elégedetlenek vagytok; okotok is van rá; rosszul vagytok, nyomorogtok; helyes, igazatok van; de mindennek az okozója a zsidóság.

De ne pazaroljunk erre több szót! Nézzük inkább a komolyabbnak látszó ellenvetéseket!

Sokat beszéltek ebben a vitában az egyéni szabadságról és csodálatosképen mindannyian azt kifogásolták, hogy a szocializmus tönkre teszi az egyéni szabadságot. Nem kivan e kérdésre, a melyről már Szabó Ervin oly szépen és meggyőzően beszélt, bővebben kiterjeszkedni. Csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocializmus a maga törekvéseiben és céljaiban odairányul, hogy az osztálykülönbségeket eltüntesse, hogy az osztályokat eltörölje. Feltehető-e józan észszel, hogy az a társadalompolitikai irányzat, a mely megvalósulása esetén az osztályokat eltörli, az osztályellentéteket megszünteti, az egyéni szabadságnak nagyobb veszedelmére lehessen, mint a mai irányzat, a mely az osztályokat fentartja és a melynek alapját éppen az osztályuralom képezi? Az egyéni szabadság legnagyobb korlátját mi képezi? Csak is az, hogy az egyes nem mint egyén, hanem mint bizonyos osztályhoz tartozó van elnyomva.

Logikus, természetes észszel másként el sem képzelhető tehát, hogy a szocializmus az egyéni szabadságnak is nagy biztosítékát fogja abban az osztály- és állam-nélküliségben megalkotni. Ne féltsék tehát a szocializmustól az egyéni szabadságot, és ne féltsék a kultúrát sem, az ideálokat sem, a miket pedig sokan féltenek tő e. Túlságosan soknak találják a szocializmusban az anyagiasságot. Pedig ez csak egyszerű és felszínes összetévesztése az egyformán hangzó szavaknak. Abból, hogy a szocializmusnak egyik tudományos alaptétele a materializmus, még nem következik, hogy ők materialisták volnának a szó rossz, anyagibb értelmében. Dehogy! Ebből csak az következik, hogy ők az

ideáloknak és a gazdasági erőknek egymáshoz való viszonyát meg tudják állapítani.

Az ő idealizmusuk nehezen vonható kétségbe. A ki csak végignézi ma a társadalmon és szemügyre veszi a szocialistákat, mint embereket, az azt fogja látni, hogy a történelemben nincs olyan mozgalom, a melyben nagyobb idealizmus lett volna, mint éppen ebben a mozgalomban, a melyben az emberi ideálokért való rajongás minden egyesben nagy mértékben nyilvánul meg és a melyben idealisabb javakért küzdenek, mint más mozgalmakban.

A szocializmus mai megnyilvánulása nem egyéb, mint a mull és jelen kritikája, a jövő egyik alkotó ereje. A szocializmus nem egyéb, mint a tudomány reális fegyvereivel történő küzdelem az ideális javakért. Szó szerint áll az, a mint Bebel jellemezte a szocializmust, mikor azt írta egyik könyvében, hogy a szocializmus az emberi tevékenység minden terén céltudatosan alkalmazott tudomány.

A liberalizmus már életképtelen. Azon semmiféle töltelék nem segít. A keresztény-szocializmus elégedetlen, de a múltba néz, s ilyen formájában utópiát képvisel, a mennyiben megvalósíthatatlan az a célja, hogy az emberiséget visszavigye, mert ez kulturelles fejlődés volna. Az anarchizmus nem a múltba néz, hanem előre; de céltalanul bolyong és nem tudja megszabni az utat. A szocializmus előrenéz és előre is halad és az emberiséget előre is fogja vinni. A mi rosszat az eddigi fejlődés termelt, azt a szocializmus diadala ki fogja irtani az emberi társadalomból; a mi jót létrehozott az eddigi fejlődés, azt át fogja venni örökségül, tovább s nagyra fogja azt fejleszteni. A szocializmus fogja megteremteni az igaz és becsületes emberek igaz és becsületes boldogságának társadalmát.

IX. vitatülés 1904. május hó 10-én.

Baross János Pikler elnöknek az ötödik ülésen tett kérdéseire reflektálva mindenekelőtt kijelenti, hogy nincs tisztában azzal, hogy mit ért a tanár úr középkor alatt? Ez a fogalom kissé általános. Hogyha ő a középkori kasztszerű elzárkózást érti, akkor egy véleményen van vele, mert hiszen felszólalása egyik sarkpontját éppen az képezte, hogy a mennyire szükségesek is a társadalomban az osztályok és a mennyire természetes társadalmi és gazdasági szükségszerűség az osztálytagosulat, éppolyan káros, ha az megkövesedik, kasztokká válik és hogy csak azoknál a nemzeteknél következhetik el a szerencsés fejlődés, a hol ez meg nem történik, a hol megvan a hajlandóság a felsőbb osztályokban, hogy az alsóbbak is fejlődjenek és a hol az alsóbb osztályokban is megvan az általános fejlődés iránti érzék. E tekintetben tehát teljesen egy véleményen van, mert ő is azt mondta, hogy Angliának éppen az volt a szerencséje, hogy a társadalmi osztályok nem voltak egymástól nagyon elkülönítve. Ez a legideálisabb berendezések egyike.

Ha tehát a tanár úr így érti a középkor eltűnését, akkor ő teljesen egy véleményen van vele.

Teljesen ellentétes álláspontra kell azonban helyezkednie akkor, ha ő azt állítja, hogy a modern Angliában ma az állam és társadalom más kardinális elveken nyugodnék, mint a középkorban. Ellenkezőleg, sehol a világon nincsen meg az a logikus fejlődés és nincsenek meg ma is annyira a középkori alapok, mint Angliában. Az egész judikatúra, a közigazgatás, a társadalom szervezete, a társadalomban szereplő egyének, a gazdasági élet fejlődése stb., mind tisztán visszavezethető a 800—1000 esztendő alapokra.

Szóló azt az álláspontot foglalta el, hogy a mi a társadalom tagosulását és a tagosulásnak a gazdasági erőkkkel való harmóniáját és abból való logikus következtetését illeti — természetesen mindig az illető kor niveauját véve alapul és az ő kulturniveaujáról nézve a dolgokat — egyike az emberi elme és az emberi szellem legtökéletesebb alkotásainak a középkori társadalom intézményeinek a berendezkedése. S itt épen a szocializmus hívei mosolyogtak rajta a legtöbbet. Szóló kénytelen most velük szemben kijelenteni, hogy bizonyos irányban a szocializmus épen olyan konzervatív, mint a középkori társadalom volt. Mert mi is az a konzervativizmus? Nem egyéb, mint az egyéni szabadságnak bizonyos szempontokból való megszorítása. Ez teljes mértékben megvolt a középkori társadalomban. És mit akarnak ma a szocialisták? Mik a szocialista szakegyesületek? Franciaországban a szövetkezetek a szocialisták kezeiben vannak. A gondolatmenet jóformán ugyanaz mindegyikben, a csehrendszerben és a szocialista szövetkezetekben. Tehát van rokonság a konzervativizmus és a szocializmus között.

A mi a tanár úr harmadik ellenvetését illeti, hogy hogyan tudja szóló megmagyarázni azt, hogy az angol-szász fajok csodálatosképpen mind reformátusok és nem katolikusok, míg szemben a hanyatlóban levő francia nép katolikus: erre azt feleli, hogy a kérdés nem volt összhangban azzal, a mit mondott. Ő t. i. elsősorban a keresztény tanokról beszélt és csak másodsorban a katholicizmusról. Ha tehát általános keresztény-szocializmusról beszél, ez alatt semmiesetre sem értette pusztán a katolikus szempontot. A keresztény vallások alaptanainak hatása a társadalom fejlődésére ugyanaz volt a katolikus mint a református országokban, mivel ezen alaptanok mindegyikben egyenlők. A társadalom fejlődésére minimalis hálással van az, hogy az anglikán egyház elismeri-e a pápának legfelsőbb hatóságát, vagy nem. Sőt szóló azt hiszi, hogy épen az angol egyház áll legközelebb az összes protestánsok között a katolikus egyházhoz. Ez azonban csak másodrendű kérdés, mert hisz ő csak általános keresztény tanokról beszélt, nem specializált és az egész keresztény társadalmi szellemről szólott.

Az tagadhatatlan, hogy a kereszténység Angliában és Amerikában, vagyis általában az angol-szász fajoknál olyan nagy eredményeket ért el.

Ezzel szembenáll a francia és a többi latin fajnak a sülyedése, a mit talán abból lehet megmagyarázni, hogy Franciaországban a társadalmi és politikai vezetést olyanok vették át, a kik névleg talán katolikusok voltak, de a bennük levő szellem és lélek atheista, pogány vagy racionalista volt.

A kereszténység elveit követő angolszász fajok tehát a világuralmat magukhoz tudták ragadni s azt mindenképen el tudták terjeszteni: ellenben a francia nemzet, a mely lecsúszott a keresztény elvekről, kiejtette kezéből egykoron bírt világuralmát. Ez olyan tény, a melyet letagadni nem lehet.

Itt azonban figyelemmel kell lennünk nemcsak a vallási szempontokra — és ez talán épúgy argumentum szóló, mint a tanár úr ellen, a ki elsősorban vallási szempontból akarta megmagyarázni a faji jelleget — a végletekre hajló latin fajoknak vérmérsékletére és a higgadt, megfontolt angolszászoknak vérmérsékletére. Mindamellett ismét letagadhatatlan az, hogy az angolszász fajok, a melyek a keresztény elveket nemcsak papíron és szóval hirdették, hanem társadalmi intézményeikben meg is valósították, sokkal előbbre jutottak a fejlődésben, mint a francia nép, a mely ezektől az elvektől eltért.

Szóló azt hiszi, hogy ha az embereket semmi más nem vezérelné, mint tisztán az anyagi jólét és az anyagiakért való harcz, a mely úgy a liberalizmus, mint a szocializmus egyedüli célját képezi, hogy akkor az emberiség képtelen volna fejlődni. Hogyha ugyanis mindenki csak a saját anyagi javát mérlegeli és minden törekvést tisztán anyagi szempontok szerint mér, akkor minden jó és nemes törekvés a mérlegre helyezve valószínűleg leszállítatik oly niveaura, a melyért küzdeni, lelkesedni ha talán nem is egészen felesleges, de az emberek már a saját önzésüktől vezérelve kevésbé lesznek hajlandók. Valami abszolútumot kell az emberek elé állítani, hogyha azt akarjuk, hogy azok fejlődni képesek legyenek, a mit talán a hit, a nemzeti ideál és érzés képes az emberi lélekben felkelteni. Ezek nélkül az emberiség, meggyőződése szerint, képtelen a fejlődésre és nem fog előrehaladni.

Legénykorában az alföldön egyszer egy mocsárban vadászott egy barátjával. Eltértek benne és nem tudtak kijutni. Időközben rájuk esteledett. A helyzet kezdett kritikus lenni. Végre egy pákásznak halász-kunyhójára akadtak. Megkérték a pákászt, hogy vezesse ki őket a mocsárból. Míg ők, a kik *lefelé*, a mocsárba néztek s jobbra-balra keresték az utat, mindjobban belekeveredtek a mocsárba: addig az az egyszerű halász, a ki nem nézett le, sem jobbra-balra, hanem csak *felfelé* a csillagok járására, megtalálta a helyes utat és kivezette őket.

Szóló azt hiszi, hogy van valami összefüggés a nemzetek fejlődése és e példa között.

Pikler Gyula elnök szerint Baross János dr. úr múltkori felszólalásában elibünk állította a középkort, mint egy utánzandó, ideális — legalább sok tekintetben ideális — kort. Ebből kiindulva aztán elmondta, hogy Franciaország, a mely ennek a kornak vívmányait megtagadta, milyen nagyot süllyedt, míg ellenben Anglia, a mely hű maradt a középkori szellemhez, hatalmas lett. Ma megmagyarázza nekünk azt, hogy mi az Angliában, a mi a középkorból megmaradt, melyek azok a középkori elvek, a melyek ott még mai nap is uralkodnak. Baross azt kérdezte szólótól, hogy hát a magántulajdon, a vallás, a család, a nemzet, a melyeket ő a középkori társadalmat jellemző alapoknak tekint, nincsenek-e meg ma is Angliában? Igenis ezek megvannak ma is Angliában, legfeljebb a középkor megszorításai nincsenek meg.

Megvallja, hogy a kérdés ilyen odaállítása őt bámulatba ejti. Igazán nem tudja eléggé jellemezni meglepetését, a melyből alig bír felocsúdni. Most ő kérdi, hogy hát a magántulajdon, hát a vallás, hát a család, hát a nemzet, ezen, hogy úgy mondja, Baross-féle alapjai a társadalomnak, középkori alapok? Ezeket értette ő akkor, a mikor azt mondotta, hogy a középkort vegyük mintaképül? Ezek volnának azok az alapok? Nézzük csak meg őket!

Az, a mit a középkor a tulajdonjog terén ismert, az nem volt az a magántulajdon, a melyet ma fenn akarnak tartani a szocializmus ellen.

A család megvolt a középkorban, de megvolt már a középkor előtti időben, az ókorban, a római császárság végén, egy a mai családhoz teljesen hasonló családban.

A nemzeti eszmét az egész középkor nem ismerte. Az egész középkori keresztény katolikus mozgalom egy a nemzeti eszme ellen, a nemzeti tulajdonságok ellen irányuló mozgalom volt, a mely minden nemzetinek nevezhető jelleget lehetőleg el akart törölni, hogy egy tisztán általános keresztény szellemet létesítsen. Nemzet és kereszténység a reformációig soha sem voltak egymással párhuzamosan járó fogalmak, és a kettőt a katolikus egyház csak napjainkban kapcsolta össze és pedig azért, mert a nemzeti eszme napjainkban nagyra nőtt és a nemzeti eszmét, mint minden eszmét, a mely nagyra nőtt, magáévá tette. De későn, a nemzeti eszmének már inkább öregedési korában. Korábban kellett volna ezt megtennie. Mindez tény, a melyet Baross úr, ha képes, czáfoljon meg.

A mi a vallást illeti, az tényleg középkori eszme, és alapja volt a társadalomnak abban az értelemben, hogy az volt az elv, hogy az egész államot, az egész társadalmat a vallás szerveinek kell kormányozniuk, hogy egy bizonyos vallásnak kell uralkodni, hogy ezen vallásnak a tanait kell megvalósítani az államnak. Ez egy középkori dolog. Ha tehát a vallást gondolta Baross úr a középkori társadalom egyik főalapjának, akkor ebben az értelemben kellett neki ezt értenie.

A vallás tehát középkori eszme, de az előbbieket nem. Szóló tehát nem lát érvet a középkor dicsőítésére Baross azon állításában, hogy Anglia azért lett nagygyá, mert ezeket megtartotta, mert ezekhez ragaszkodott. Hisz a magántulajdont, a családot, a nemzetet akarják a legliberálisabb liberálisok, sőt az atheisták is.

Szóló szerint a középkort valósággal jellemzi az újkorhoz képest két dolog, a minnek a megszűnté igenis előbbre vitte a népeket, előbbre vitte Angliát Franciaországgal szemben, hol a középkorelleses mozgalom nem volt olyan nagy. Először a római egyház uralma. Ezt szüntetete meg a reformáció, a melytől az újkort számítjuk, és a melyet Anglia elfogadott és pedig nagyobb mértékben, mint Franciaország, hol az megkezdődött, de elnyomatott. Visszavonták a nantesi ediktumot, kikergették a hugenottákat, a tanítás a szerzetesek kezében maradt. Mindez jellemzi a középkort.

A másik a mi a középkort jellemzi, és a mivel szemben változás történt, az az, hogy míg a középkorban a földművelési ág a földművelés volt, addig a nagyipar és nagykereskedelem az újkorral kezdődik. Elismertetnek a kereskedők és iparosok érdekei, bebocsáttatnak a törvényhozásba s lerontatnak a nagybirtokosok előjogai, a mennyiben ennek útjában állottak. Angliában már a XIII. században történt a francziák által úgynevezett harmadik rendnek, az iparosok és kereskedők érdekeinek elismerése, azok előmozdítása. Anglia azért halad előre, mert ott a középkor hamarabb és teljesebben szűnt meg, mint Franciaországban.

Baross János dr. úr ellenkező véleményben van. Ő azt hiszi, hogy Franciaország hanyatlása Angliával szemben onnan származik, mert ott vannak a csak névleg katolikusok, de tényleg atheisták. Tehát a vallástalanság az oka Franciaország hanyatlásának, ellenben az, hogy Angliában igazi vallásosság van, oka Anglia fejlődésének.

De Franciaország igen-igen kevésbé süllyedt Spanyolországhoz, Lengyelországhoz és Olaszországhoz képest, ez utóbbi legújabb korától, eltekintve, és annak legkatolikusabb részeit, például a nápolyi királyságot, vagy magát a pápai államot tekintve. No hát Spanyolországban is vannak-e atheisták? Hol az az atheista mozgalom, mely a világ egykor első államát oda juttatta, a hol ma van? Hol vannak Lengyelországban az atheisták? Pedig Spanyolország és Lengyelország voltak a legkatolikusabb országok s csak azután következett Franciaország.

Szóló nem teoriát állított fel. Tényekre hivatkozik. Az összes katolikus országok dekadenciájára rá lehet mutatni. A mily mértékben maradt egy állam katolikus, oly mértékben hanyatlott. Ez tény. Legjobban hanyatlott Lengyelország, Spanyolország, a legkatolikusabb államok, csak azután jött Franciaország.

És ha Franciaországban Baross panasza szerint nincs igazi vallás, hát miért nincs? Hát nem volt ott az iskolák legnagyobb része a

katholikusok, a szerzetesek kezében egész a legújabb időkig? Nem oda hívták vissza a jezsuitákat?

Tudjuk azt, hogy a francia-német háború idején azt mondták, hogy a német iskolamesterek verték le a francziákat. Szóló is ebben a véleményben van. De ez iskolamesterek igenis protestánsok, ellenben a francia iskolamesterek azok a szerzetes rendek voltak, melyek ott a legújabb ideig tanítottak. Mi az oka annak, hogy az a kath. egyház, mely a barbár Európát civilizálta, (nem az evangélium tanításával, mert ezt keresztül nem vitte, hanem a római műveltség erejével, ezt a ténnyt én teljesen elismerem) hanyatlás felé vitte a népeket, a melyek legjobban ragaszkodtak hozzá? Miért fordult el az Isten a spanyol armadától a XVI. században és miért fordult a pápa által megáldott spanyol hajóktól a legújabb időben; miért fordult a Gondviselés a protestánsok felé, mi ennek az oka?

Ennek három oka van. Az egyik oka, hogy miután a barbárok Rómától megtanulták azt, a mit az taníthatott, az annak való áldozás nem volt többé oly produktív, mint azelőtt, és gyöngítette a népeket. Ennek felismerésével tele vannak a reformátorok iratai.

Másik oka az, hogy a világ ismeretei előrehaladtak, új ismeretek keletkeztek, minőket Copernikus, Galilei és mások terjesztettek. Ennek a kath. egyház legnagyobb mértékben ellenállott. A protestáns egyház tanítása sokkal kevesebb oly tanítást tartalmaz, mely elvonja az embereket a való világtól, a való tényektől. A kath. iskola tanítása sokkal jobban elvonja őket ettől. A népek, a melyeknél uralomban maradt a katholicizmus, kevésbé lettek produktívak.

A harmadik ok az, hogy a kath. egyház azonosította magát az akkor létezett joggal, az akkori kormányformákkal; azonosította magát a feudalizmussal, azonosította magát a földművelői joggal és ellenállott az ipar és kereskedelem fejlődésének. Azok az országok, melyek hozzá ragaszkodtak, nem haladhattak miatta, mert a hozzá való ragaszkodás egyszersmind az ipar és kereskedelem fejlődését akadályozó akkori társadalmi alakokhoz való ragaszkodást jelentette.

Bárhová nézünk Európában, mindenütt azt fogjuk találni, hogy a protestantizmus a keletkező iparnak s a városi polgárnak volt a vallása. Franciaországban az iparos városok voltak a hugenották fészkei, a Wikliff-féle felkelés idejében Angliában *eretnek* és *takács* egy és ugyanazt jelentette. Viszont ha Spanyolországot nézzük, azt fogjuk látni, hogy Spanyolország ellenállott az ipar és kereskedelem fejlődésének, így fenn akarta tartani a területeket a nagyurak birkatenyésztésének, azon nagyurakénak, kik arra hivatkoztak, hogy ők kergették ki a mórokat, és hogy ennél fogva őket illeti meg a föld s azért minden ipari és kereskedelmi törekvéseknek ellenállottak. Épen úgy együttjárt Lengyelországban is katholicizmus és földesurasághoz való ragaszkodás.

Ezeket értette szóló középkori eszmék alatt. Spanyolország, Lengyelország, nagymértékben Franciaország megtartották ezt a közép-

kort, megtartották az újonnan keletkezett ismeretekről való elzárkózásukat, az ipar és kereskedelem iránti idegenkedést; megtartották a privilégiumait az előző osztályoknak s ezért hanyatlottak. Anglia nem tartotta meg ezt a szűkkeblűséget és engedte az osztályérdekek kielégítését; ezért haladt előre. Angliában a municzipális közigazgatás ma nemcsak nem középkori, de a legdemokratikusabb egész Európában.

Nem az az oka Franciaország hanyatlásának, mert vallástalan volt, hanem ellenkezőleg, hogy a kath. vallás is és a középkor is gazdaságilag ott tovább uralkodott.

De azt mondja Baross dr. úr, hogy ez a vita tulajdonkép tárgyaltan. Minek hozza fel szóló ezt a kath.-protestáns különbséget, hiszen erről nincs szó, mert ő csak az általános keresztény tanokat tanítja, ez az, a mi a társadalmat fenntartja.

Ámde a katholicizmus és protestantizmus közti különböztetésre Baross kényszerítette, a ki a középkorban találja az ideált. És melyek azok az általános keresztény eszmék, a melyeket Baross felhozott? Lesz-e protestáns, a ki a középkor dicsőítését *általános* keresztény eszmének fogja elfogadni? Talán ilyen eszme az az alaptétel, a melyet nem győzött eléggé hangsúlyozni és a melyet valóságos meglepéssel és gyönyörrel hangsúlyozott, hogy az emberek nem egyenlők? hogy az emberek nem csak tehetségeik szerint nem egyenlők, hanem különbözők gazdasági fajsúlyuk szerint is. A gazdasági fajsúly, — ez lenne tehát a keresztény eszme, mely az evangéliumból származik. Ezt még nem hallotta. Az evangélium csak egyszer emlékezik meg a gazdasági fajsúlyról, a mikor t. i. megállapítja, hogy könnyebb átmenni egy tevének egy tíz fokán, mint egy gazdasági fajsúlylyal bíró embernek fölemelkedni a mennyek országába. Anglia vallásos irodalmában ez nem szerepel a keresztény eszmék közt, mert a protestantizmus kevésbé középkori, mint a katholicizmus. Gazdasági faj súly! Szóló úgy tudja, hogy a konzervatívok ezt rendszerint zsidó eszmének mondották, ez egy börze-eszme, ez egy protz-eszme, de nem egy keresztény eszme!

Szóló ismételten felhívást intéz az igen t. előtte szóló úrhoz. Nevezze meg, mondja meg, melyik volt az a keresztény eszme, melyet ő itt hirdetett.

Talán az, hogy míg szerinte a szocializmus csak az anyagiak után törekszik, csak anyagi élvezeteket ismer, addig a konzervativizmus más emberi törekvéseket is ismer. De hát a szocialisták nemcsak anyagi élvezeteket hajszolnak, hanem azt akarják, hogy a tudományt és művészetet is élvezzék, akarnak egy szebb életet, mely szellem tartalommal is legyen tele. Szóló egyáltalán nem ismer olyan embert, még a legkezdetlegesebb tűzföldit sem, a ki csak anyagiakat akar. Az is gyönyörködik a szépségben, az is élvezi a zenét, élvezi a mesemondók meséjét, dalosok énekét. Ismételten kérdezi, melyik az a keresztény eszme, a melyet ő vezetőnek felállított?

A mi pedig Baross úr fiatalkori élményét illeti, azzal a pákászszal,

a ki hamarabb megtalálta az utat, mint a társaság, melyet ő vezetett és pedig azért hamarabb, mert a csillagokat nézte: szólót nem lepí meg, hogy ez így volt. De arra kell figyelmeztetnie az igen t. szónokot, hogy a csillagok után való igazodás nem a hit birodalmába, hanem a tudomány birodalmába tartozik. Az visszanyúlik igen régi, középkor előtti időkbe, az arabokra, egyiptomiakra, sőt az indusokra. Egy a tudomány, a való világ igaz dolgai szerint igazodó, akár milyen szerény módon igazodó pákász erő a társadalomban, ilyen pákászokat nevelő nemzetek előrehaladnak.

Hanem, ha a pákász a helyett, hogy a csillagokat nézte volna összetette volna kezeit, hogy imádkozzék a helység védszentjéhez, hogy vezesse őt ki a mocsárból, ha 20 fillért elvont volna élelemtől, egészségtől, nemzeti erőttől és azt a védszentnek adta volna oda, hogy az elvesztett utat segítse megtalálni, akkor megfelelt volna annak a világnézetnek, melyet Baross úr rajzolt, de akkor ez a pákász sohase vezette volna ki társait!

X. vitaülés 1904. május hó 13-án.

Hegedűs Lóránt szerint a vitának egy igen nagy részét különféle metafizikai, vallásos, sőt felekezeti kérdéseknek a hánytorgatása foglalta el. Erre némi, bár azt hiszi helytelenül értett buzdítást láttak a felszólalók Szabó Ervin abban, a kijelentésében, hogy „az isteni és emberi rend örökkévalósága szemmel láthatólag nem igaz,” s hogy „semmi sem lehetetlen.” Ennek bizonyára az előadó szándékán kívül némi metafizikai íze van s azt hiszi, hogy ha ő otthon még egyszer elolvassa e mondatot, arra a gondolatra fog jutni, hogy vannak a világon bizonyos lehetetlen dolgok is és hogy különösen e két mondat a lehetlenségek közé tartozik. Bizonyára neki nem volt szándékában itt egy metafizikai és egy felekezeti vitát kezdeni. Ép azért szóló nem is megy bele azon vitába, a mely egyrészt az őskereszténység megállapítása körül, másrészt pedig a körül forgott, vajjon mik a képzetei a protestantizmusnak és a görög keleti egyháznak, hogy vajjon az egyes vallásos tételek miképen védhetők, és a mely vita egészen Nagy Konstantin császár családi állapotainak részletes megbeszélésére vezetett. Különben is meg van róla győződve, hogy ezen kérdések felvetése igen alkalmas arra, hogy az egyes társadalmi irányok megvizsgálásánál szükséges objektív szempontokat összetörje, hogy az embereket önkéntelenül is társadalmi válaszfalakba kergesse és hogy mindenkiben olyan szubjektív érzéseket keltsen fel, a melyek akár vallási, akár filozófiai meggyőződését bántják és lehetetlenné teszik azt, hogy a társadalmi, szociológiai kérdések objektíve megítéltesenek. A maga részéről ezen kérdések fejtegetésétől tartózkodni fog.

A második, a mitől tartózkodni fog, az, hogy olyan dolgokról, a melyek összefüggnek ugyan a társadalmi fejlődéssel, de a melyek nem

jelentik annak irányát, s a melyek szintén belevonattak a vitába, nem fog beszélni. így beszéltek az önálló vámterületről, a nőkérdésről, Nagy Konstantin császárról, a rendi társadalomnak különféle fajairól stb. Nem a t. felszólaló uraknak, hanem a társadalomtudomány kezdetleges állapotának tudja be azt, hogy mikor egy dolgról van szó, akkor a legtöbben más dolgokról beszélnek.

Szólo tehát beszélni fog arról, a miről a négy előadó igen helyesen, komolysággal, a tárgyhoz való mértéktudással beszélt, t. i. a társadalmi fejlődés irányairól.

Hogy igazán ilyen társadalmi iránytűknek a felállítása és nem más volt a cél, azt az előadók valamennyien nagyon jól érezték. A felszólalók között voltak olyanok is, a kik a társadalmi kérdés „megoldásáról”, sőt — ezt a szót is hallottam — megváltásáról beszéltek. Ezek a régi felfogásnak nyomai, a mikor még azt hitték, hogy a társadalmi kérdés olyan, mint a talány, a melyet ide-oda kell húzogatni, míg végre megtaláljuk, hogy a vadász hol van elbujtatva a faágak között, vagy pedig valamely hiányzó szó, vagy egy mechanikai gép, a melybe egy csavart be kell állítani és akkor aztán meg van oldva a társadalmi kérdés. Pedig nagyon jól tudjuk, hogy ilyen megoldás, ilyen mechanikai kulcstalány nem létezik, hanem hogy az élet a maga sokféleségével folyton fejlődik s hogy annak mi aktive és passive munkásai vagyunk.

Szólónak más dolga nem lehet, mint azt kérdezni, hogy helyesen vannak-e ezen iránytűk felállítva, igen vagy nem? Neki az a véleménye, hogy mind a négy iránytű, még az is, a mely nézeteihez legközelebb áll, meg van babonázva. Tudjuk, hogy a nagy tengerjáró hajókon az iránytű nem egyszerűen van felállítva, hanem különféle réz és üveghengerek által van fedve, különféle csavarok által van beillesztve azért, hogy másnemű delejességeknek kitéve ne legyen, mint azon egynek, a mely aztán meg fogja mutatni, hogy a hajónak merre kell mennie. A t. előadó urak azon hibába estek, hogy iránytűikre ilyen fedőt nem alkalmaztak, miért is azokon olyan delejes áramlatok is keresztülmennek, a melyek őket a rendes mederből kitérítették.

Azt látjuk, hogy itt szakértő férfiak és úrhölgyek elmondják először, hogy a liberalizmus és konzervativizmus egymással ellentétesek, mert az egyik haladást, a másik maradást jelent; aztán halljuk, hogy e kettő nem ellentétes, a mennyiben fenn akarják tartani a társadalmi rendet; halljuk, hogy a szocializmus és anarchizmus barátságos, mert mindkettő az alsóbb osztályok felemelkedését munkálja; aztán halljuk, hogy e kettő a legnagyobb ellenség, mert az egyik az individualizmus, a másik a kommunizmus alapján áll; azután halljuk, hogy a liberalizmus és a szocializmus barátságban van egymással, mert mind a kettő a munkások szabadságát hirdeti, stb. stb.

Az ember lassankint szédülni kezd ezen egymás mellett forgó kategóriák mellett, a melyek olyan benyomást tettek reá, mint egy szélmalom kerekei, a melyek folytonosan forognak, de egymást soha utól

nem érik. Ép így ezen kategóriák sem érik utól egymást s velük semmire sem megyünk.

Ebben a tekintetben még Batthyány Ervin — és ez lesz az egyetlen, a mit az anarchizmusról fog mondani — ment a legtovább. Az ő egész beszédje úgyszólván csupa ilyen kategóriákból állt. Neki egész a világegyetemig kellett elmennie, mert neki nem volt elég a kisebb társadalmi fejlődés igazságainak bemutatása. Erről csak egy szót:

Szóló azt hiszi, hogy egy állam berendezésénél, a mely irtózatossá munkát kíván, sokkal kisebb dolog egy vasúti társaságnak a berendezése, hol csak egy pár hivatalnokot, ört stb. kell beállítani. Méltóztassanak elképzelni, nem egy államot, hanem csak egy vasúti társaságot, a mely azon az alapon van felépítve, a melyet a t. előadó úr akar, hogy t. i. az összes alkalmazottakat nem a fegyelem, nem a fizetés, nem a parancsolás, hanem az tartja össze, hogy „az emberek önmeghatározási jogát korlátozó intézkedések gyökeresen eltörölnökök”. Ám méltóztassanak beülni egy oly vonatba, a melyet olyan alapon indítanak meg, hogy elve nem az, hogy mindenki pontosan teljesítse kötelességét: szóló az első állomáson kiszáll belőle és ajánlja mindenkinek, hogy szálljon ki szintén.

Ez a fantasztikus optimizmus persze részben a szocializmusra is vág, a mennyiben úgy képzeltek ez az ideális állapot létrehozása, hogy az emberek természetét a jövődő társadalmi állapot megfogja változtatni; de csak akkor jön létre ez a jövődő társadalmi állapot, ha az emberek természete meg van változtatva. Szóló a történelemben erre csak egy példát talált. Ez báró de Manx esete, a ki a mocsárba beleesve, hajánál fogva önmaga rántotta ki magát. Ezt gyermekkorunkban elhittük. Azóta azonban némi szkepszis férközött hozzánk.

Ilyen és hasonló tények gondolkodóba ejtik az embert, visszariasztják az önkényes kategóriáktól, és szóló azt kérdi, hogyan lehetséges az, hogy mi ebbe a hibába ne essünk és hogy iránytűnket minden idegen delejes befolyástól menten tartsuk? Erre csak egyetlen egy mód van és ez az, a mit éles elmével és a pozitívizmus iránti igaz vágyódásával Szabó Ervin talált meg, a ki azt mondja — és ebben teljesen igaza van és ez véleménye szerint a vita legbecsesebb tanúsága — hogy a társadalmi fejlődés iránya volta-képen két dolog: egy aktív és egy passzív.

Szóló nem azt mondja, hogy az helyes, a mit Szabó aktívnek, illetőleg passzívnek mond, hanem csak az a megkülönböztetés, hogy itt két dolgról, egy tőlünk független és egy hozzánk nőtt relatív dolgról van szó, helyes.

E kettő között azért van különbség, mert ma még csak kezdetén vagyunk a társadalomtudomány fejlődésének. Ha ezen túl lennénk, akkor az aktív és passzív összeérne. így azonban egy óriási űr választja el őket egymástól.

Szóló tehát teljesen helyesli Szabó álláspontját. És ezzel be is fejezte mindazon pontokat, a melyekben vele egyetért.

Ezek után rátér beszéde tulajdonképeni tárgyára, vagyis arra, hogy mit tart a társadalomfejlődés passzív és aktív faktorának és valószínűségének.

Nézzük először a passzív tényezőket vagyis azt, hogy micsoda valószínűség van az iránt, hogy a társadalmi alakzatok hogyan fognak fejlődni. Társaságunk mélyen t. alapítójának, Pulszky Ágostnak voltak egyes fontos nézetei és szempontjai, a melyeket azonban egyik felszólaló sem használt fel. Szóló most már azon tradíciónál fogva is, a mely őt e társasághoz köti, belép Pulszky Ágost néző körébe s azon szokásos szettekingintéseket téve, a melyeket ő szokott tenni, a következőkben állapítja meg azt, hogy mi a valószínűsége a társadalom passzív előrehaladásának.

Megállapíthatunk így először két tételt: hogy a termelés mindig jobban a tömegtermelés irányában megy; és: hogy az alsó osztályok lassanként felemelkednek. Hogy most gyorsabb a fejlődés, azt az is mutatja, hogy az alsóbb osztályok elnyomatásukról panaszkodnak.. Az a paradoxon az ő meggyőződése, hogy a mely társadalmi osztály elnyomatásról panaszkodik, mindig az van felemelkedőben. E két tételen túl, épen Pulszky Ágost nézőkörébe lépve, tanulhatunk egy oly nagy-jelentőségű valószínűséget, mely a szocializmus képzetével éppen ellenkező világításban tünteti föl a jövőt, egy már lefolyt, hasonló folyamat alapján. Látjuk, hogy midőn a mai nagy államok, szélesebb közgazdasági életükkel, megalakultak, akkor a kisebb nemzetiségek, területiális csoportok kénytelenek voltak feladni területi önállóságukat és beleolvadni a nagyobb területbe. Így képződött ki régebben Franciaország, Anglia, újabban Németország és Olaszország; ott pedig, a hol az egységes geográfiai alakulat más megoldást nem engedhetett meg, mint pl. a Kárpátok medencéjében, a különböző nemzetiségek fölött létrejött az egységes állam. A szocializmus szerint mi lett volna ennek a fejlődésnek következménye? Bizonyosan az, hogy a nagyobb gazdaság közösség által, az egységes közigazgatás mellett, eltűnik a kisebb nemzetiségek öntudata, felekezeti czivódása és mindehhez fölveszik az egységes államnak képét. Csakhogy nem ez történt. Hanem a gazdasági élet által is indokolt nagyobb állami közösség mellett, sőt annak keretében is, fokozott mértékben jelentkezett s tetőpontra hágott a kisebb nemzetiségek individualizmusa; e nagy fejlődés daczára újabb és újabb kis nemzetiségek szakadoztak külön, új viseleteket, nótákat, himnuszokat, új felekezeti, nemzetiségi válaszfalakat állítottak fel egymás között és olyan töredékek, a melyek csak faluszámra léteznek, a melyekről sohasem tudunk, most ugyanama nagyobb kereten belül új glapolit bibliával, új nemzetiségüknek kinyomataival állanak elő. Ez azt jelenti, hogy az egyik oldalon bekövetkezett cenzalizáció, a másik oldalon, ugyanazon társadalmakban, megfelelően fokozott individualizációban is nyilvánult

törvényszerűleg. Ez azt jelenti, hogy a mint a kis nemzetiségek átalakultak abban a tekintetben, hogy egyrészt odaadták a nagy államoknak egyéniségüket, a másik oldalon fokozott erővel tört ki az egyesítés kisebb nemzetiségek megalkotásában s a nemzetiségi érzésnek oly fokra való hevítésében, melyre példái a történelemből nem találunk. Képzeljék el, hogy ezen valószínűség szerint milyen lesz a szociális állam? A szociális állam óriási alapzatába mindazt, a mi az emberben fegyelmendezendő, egységessé teendő, kiegyenlítendő, magába felszívna. Azt gondolják s ezt vallja Szabó Ervin, hogy az emberi természet másik oldala nem fogna ép oly elemi erővel, fékevesztett individualizmussal utat találni, hogy ezen óriás szociális átalakulás következtében nem lenne meg ugyanaz a fejlődés, mely megjelent a történelemben, a nagy országok előállása következtében, hogy az individuum még fékevesztetebben s ezen egyik pólustól még jobban eltaszítva egy teljes individualitásban tör magának utat? Hogy ez bekövetkeznék, mutatja az is, hogy mihelyt a szociális idea megszületett, megszületett az anarchista idea is, mely nem egyéb, mint az individuum ép oly abszurd tiltakozása az egyenlősítés ellen, mint a milyen abszurd egyenlősítés a szocializmus. Ez a valószínűség.

Most halljuk erről a történelem próbatételét. A történelmi fejlődés valószínűsége nézete szerint az, hogy a mint a keleti államok Ázsiában megállottak a vallási fejlődés fokán, azonkép Európa is meg fog állani a nemzetiségi fejlődésben egyszerűen azért, mert az ezen való változtatás annyi sok érdeket, szervezetté vált szokást sért, a mennyit Európa el nem bír viselni. Azt mondják, hogy van új állam: Amerika. Amerika valóban új, teljesen gazdasági szempontoknak élő állam, a hol meg van az óriási tömegtermelésnek fejszédítő nagysága, mind az, a mit a szocializmus kíván, csak a szocializmus nincs meg. Ellenkezőleg, Amerika felbontotta a meglévő közföldeket, a szélsőig vitte az individualizmust, s Amerikában szocializmus alatt, mint nagy, nehéz s talán el sem érhető törekvés alatt, előkelő írók azt értik, hogy a telefon és távírdahálózatokat a privátársulatoktól az állam vegye át. Ez a valóság. Megjegyzem, hogy Szabó Ervin elmélete egy német elmélet, s szóló jobb szerette volna, ha nem a góthai programot vagy az erfurtit hozta volna ide, hanem a német szocializmus újabb fejlődését, a hol ez a theoria megtörik a parasztnak a magánbirtokhoz való görcsös és helyes ragaszkodásán, ha a Bernstein-féle dolgokat hozta volna ide, s nem ezt a kissé poros és levendula-szagú elméletet, a melyben teljesen német hatás alatt áll.

A passzív fejlődést két dologgal hidalhatja át az aktív fejlődéshez, vagyis a szóló aktív törekvéseihez. Az egyik az, hogy a szabadság fogalmáról lévén szó, mikor már az aktív, vagyis azon tényezőkhöz jutottunk, hogy mi mit akarunk és tudunk provokálni, akkor Szabó Ervin egy kis bűvésztátrával a láda másik fenekén kicsúsztatja azt a fogalmat, melyet az elején betett s azt mondja: „A társadalom átalakul-

ván, ezen passzív fejlődés átfogja alakítani a szabadság fogalmát is”. Nem ezt kérdeztük, hanem azt, hogy a szabadság fogalma, melyet a szocializmus felállít, kívánatos-e ránk nézve, olyan melyet beállíthatunk aktív törekvéseinkbe. Miután a *szabadság fogalma*, melyet a szociáldemokrácia felállított, oly irtóztató, hogy azt aktív szempontból megindokolni, kedvessé és édessé tenni nem lehet, ennél fogva elköveti azt a nem átalakítást, hanem igen ügyesen alkalmazott bűvészmutatványt, hogy átfordítja a dolgot passzív oldalára s azt mondja: a mi a szabadságunkat illeti, erre az a passzív dolog fog megfelelni.

Ez az egyik, a mi átvezet a fejlődéshez. A másik, hogy Szabó Ervin sokat beszélt a munkások önfegyelmzéséről. Ez egy nagy dolog és különös, hogy ép Angliában, a hol sokkal kisebb a szociáldemokrácia ábránd, sokkal inkább megvan, mint azon államokban, a hol igen heves az osztályharcz.

Most elszándékozik mondani, hogy mik azok a saját aktív, passzive nem indokolható, de egyénileg valószínűvé tehető, megvitatható nézetei és törekvései. Az ő törekvései és meggyőződése a liberalizmus: A liberalizmus, a szabadelvűség.

Mit látunk? Azt látjuk, hogy itt mindnyájunk által ismert betegségek vannak. Baj van, segíteni kell. Társadalmi nyugtalanság uralkodik, ezt senki sem tagadhatja, mindenki mondja — sőt némelyek ki is használják. — Ehhez a betegséghez nekünk orvost kell hívunk. Hívunk. De minőt hívunk? Ugy-e, mint Bismarck mondta, mindig dicsérjük a fiatal theoretikusokat, de ha betegek vagyunk, öreg praktikust fogunk hívni. Van egy öreg orvosunk, a liberalizmus. Ő már sok prakszissal bír, csinált gyógymódokat, gyógyított már betegségeket, sőt még társadalmi osztályokat is felemelt. A liberalizmus már csinált ilyent, a szocializmus, anarchizmus nem. A konzervatizmus ugyan csinált, de a liberalizmusra ép azért volt szükség, mert a konzervatizmus nem jól gyógyított, hanem betegé tette az ő embereit. Van egy orvos, kit csak akkor bocsáthatunk el, ha kisül, hogy annyira öreg, tehetetlen, hogy többé az új gyógymódok szerint gyógyítani nem tud. Az a kérdés, hogy ez az orvos, kinek sokat köszönhetünk, alkalmas-e még ezen gyógymódra, igen vagy nem? A míg be nem bizonyítják, hogy nem alkalmas, addig ezt az orvost megfogja tartani.

A liberalizmust következőkép definiálhatja: Szabadelvűség alatt érti azon politikai törekvést, melynek célja az, hogy minél több exisztenciának tegye lehetővé, hogy egyéni erejéből gazdaságilag és politikailag felemelkedhessek. Ebből azt látjuk, hogy a liberalizmus annyiféle felemelkedést akar biztosítani az egyéneknek, a hányféleképp meg van önerejük akadályozva. A míg közjogilag, választójogilag voltak megakadályozva, ezeket a korlátokat törte szét; mikor most gazdasági bajok uralkodnak, a gazdasági felemelkedés útját építi. Teljesen téves az a felfogás tehát, hogy a liberalizmusnak kívülről kell csodaszerekkel injekciókat adni. Benne van, csak meg kell fordulni, hogy — mint Bismarck mondja —

eltérjen a liaz képződménytől s az újkor problémáihoz forduljon azon benne levő erőnél fogva, melyet sem beléje olvasni, sem belőle ki orvosolni nem lehet.

Az a kérdés most már, jogosultak-e a vádak, a melyekkel liberális orvosunkat el akarják kergetni.

Ezek a vádak a következők: Először, hogy a liberalizmus egy romboló erő, a mely a konzervativizmus igen t. előadónőjének előadása szerint minden bajt csinál a nagy államok alakulásától kezdve a dohánymonopóliumig s a rossz francia színdarabokig. A második vád, hogy a liberalizmus csak egy negatív erő, még hozzá teszik, hogy nem is keresztény erő, nincs pozitív tartalma, a tagadás ös-szelleme, mint Madách Lucziferje. A harmadik érv, hogy csak a középosztály pártján áll s ebben van a legtöbb valószínűség. A negyedik, hogy oportunista, mindenhez alkalmazkodik.

Az első pontra, vagyis, hogy mind az a baj, a mit többen a konzervativizmus részéről felsoroltak, a liberalizmusban benne van, avval felel, hogy Concha Győző ezen szavait idézi: „A liberális irány a múlt század folyamán a különböző államokban ezek különböző helyzetéből következőleg igen különböző tartalmúvá vált, de sehol sem jelentette a francia forradalom irányzatát, hanem csak az egyén lehető önrendelkezését, az állami beavatkozás, az állami mindenhatóság korlátozását, az újkori államot és társadalmat. A liberalizmus az állami és társadalmi rend tekintélyét, az egyes fölötti hatalmat elismeri s csak ezeken belül kívánja az egyes önrendelkezését, melynek tartalmát a személyes szabadság, az egyéni tulajdon, a munka, a pályaválasztás, a forgalom, az egyesülés, a tanítás, a lelkiismeret szabadsága — az állam, nem az egyház ellenében — s az egyén politikai jogainak biztosítására való törekvés képezik.” És most még egy mondatot: „A magyar liberális irány sem egyezik a francia forradalom elveivel, de legkevésbé a szocializmussal.” „Ez szülte 48-ban újkori társadalmunkat, a jobbágyság felszabadítását, ez szülte a kötelező polgári házassággal egyidejűleg a vegyes házasságokban a házasfelek szabadságát a gyermekek vallására nézve. Ha a liberalizmus meg felcserélhető a jakobinizmussal, a szocializmussal azonosítani lehetetlen”. Concha e szavai valószínűleg adnak s egyúttal tökéletes czáfolatát az első vádnak.

A második pontot a legnagyobb tévedésnek tartja. Minden dolgot lehet negatívnak és pozitívnak nevezni, a szerint, hogy ki és honnan nézi. Tessék elképzelni, hogy megy egy nagy emberáradat. Ebből egy csomó, esetleg a legerősebbek, talán a legjobbak — kiválik és megy előre s a többiek, a kik hátramaradnak, azt mondják, ez egy negatív, romboló törekvés, mely minket elhagy; a kiváltak elérnek egy mezőhöz, a hol munkálkodni kell, a mely tele van korlátokkal: ezek leszakítják; akkor azt mondják a hátramaradottak, ez csak rombolni tud, de alkotni nem. Ez a liberalizmus negativizmusa.

A harmadik érv, s ez a legkomolyabb, hogy a liberalizmus a

középosztálylyal van összefüggésben. Ez igaz. Az is igaz lehet, hogy ebben a tekintetben követhetett el hibákat. De szerinte és minden szociológiai nézet szerint középosztály mindig lesz. Ha sikerülni fog a munkásoknak felemelkedni, nem az egész munkásréteget fogják felemelni, hanem a 4-ik rendet; ha ez elfogyott, az 5-iket s ha ez az irtóztató társadalom, a mely mindnyájunkat megemészt, azt is elpusztította, kiélte, s a mostani szociáldemokrata vezetőkől régen arisztokrata családok ősapjai lesznek, akkor is lesznek újabb és újabb osztályok, melyek azt fogják mondani, hogy mi felettünk van egy középosztály s törekedni fognak felemelkedni. Ha azt mondanák, hogy a liberalizmus téved, ha egy bizonyos számú ember-csoporthoz hozzávarrja a szabadságot, aláírja, igaza van. De ha azt mondják, hogy a középosztály, a melynek uralkodni kell az államban — mert ha fajok nem uralkodnak, valamilyen osztálynak uralkodnia kell — ebben a tekintetben a liberalizmus mindig a középosztálylyal tart, de nemcsak most, hanem tartani fog valamennyivel s evvel biztosítja először az államrendet, mely ellenére van az anarchizmusnak, másodsor a nagy „czugof, légvonatot, a mely bele akarja virul a társadalomba, hogy folyton és folyton újabb és újabb rétegek és osztályok, mint a jó kürtön, felemelkedhessenek.

A negyedik vád az, hogy a liberalizmus opportunistá. Azt is hallottam, hogy relativ. Ez kissé finomabb kifejezése az opportunizmusnak. Ha egyének opportunisták, az baj. Ha azonban elvek, vagy elvek hirdetői nem a saját érdekükben, hanem azon néposztályok érdekében, melyet fel akarnak emelni, számolnak a körülményekkel és nem mennek *más fejével* a falnak, akkor az opportunizmus igenis helyes dolog. A liberalizmus lényegében igenis benne van az opportunizmus, mert miután a társadalom fenmaradását akarja munkálni, ahányféle akadálya van ennek, annyiféle liberalizmus van. Opportunista abban az értelemben, hogy a nemzetállamhoz tud simulni. Hiszen a többi tanok szerint tökéletesen mindegy volna, hogy micsoda faj uralkodik Magyarországon. De nekünk ez nem mindegy. Nemcsak azért, mert nekünk, az úgynevezett uralkodó fajnak létérdeke, hogy itt uralkodjunk, hanem azért is, mert a Kárpátok medencéjében ilyen felekezetek, nemzetiségek között lehetetlenség egy államot, a mely szervezetlen, fentartani másképp!

Orvosunk tehát nem szenved emez említett öt hiba közül négyben, s ennél fogva nagy valószínűség szerint megtarthatjuk. Azonban nem szenved az említett ötödik pontban sem, a melyet úgy fejeztek ki, hogy a Liberalizmus megtette kötelességét, elmehet.

A ki figyelemmel kísérte, az talán emlékezik arra, hogy szóló már vagy 8 év óta nem tesz egyebet, mint a kivándorlás miatt bejárja Magyarországot, löcsös szekéren, lovon, rossz kocsin. Ha az ember ezt évenként teszi, ha sokáig van olyan helyen, a hol újság nem jár, a hol elméleteket nem gyártanak, hol nincs más, mint a föld, az ember és a valóság; ha az ember sokáig kénytelen olyan helyen

lenni, a hol magát tarthatja a legműveltebbnek, akkor az embernek nem olyan gondolatai támadnak, a milyenek Szajna-parti könyvkereskedésekben található, vagy a milyeneket német *problémákból* fordítanak le, hanem olyanok, a melyek az ő egyszerű, abszolút gondolkozásának megfelelnek, akkor gondolatai lassanként, csendben, észrevétlenül keletkeznek s nem kergetik egymást, mint a szélmalom kerekei. Ezen gondolatok közül elmond egyet s ezzel végzi beszédét.

Magyarországon jó dolga van azoknak, a kiknek nagy, öröklött vagyonuk van. Mennél régiebb s mennél örököltebb a vagyon, annál kevésbé irigyek rá az emberek. — Magyarországon jó, de kényelmetlen dolga van azoknak, a kiknek nagy, de szerzett vagy nem régen öröklött vagyonuk van s mennél újabb, modernebb, a nemzetre nézve fontosabb eszközökkel szerezték ők vagy apáik a vagyont, annál több az irigyük és rágalmazójuk. Ez az egyik igazsága.

A másik az, hogy Magyarországon nincs nagyon rossz dolguk azoknak, a kik — mint a germán mondja — a kezükből és szájukból élnek, t. i. a társadalom proletár elemeinek, kik saját hibájukból is, talán más körülmények folytán is, nem tudnak felemelkedni s a kiket csak egy veszedelem érhet, az, hogy egyes szellemi proletárok, a kik pl. a *Balkán-államokat is tönkretették*, rájuk teszik a kezüket és kihasználják őket.

Harmadik igazsága, hogy Magyarországon igen rossz dolga van azoknak, a kik egyéni erejüket kifejtve feljebb akarnak emelkedni, a kik vagyont akarnak gyűjteni, előre akarnak haladni tehetségüknél fogva és nem elméleteknél fogva; a kik itt boldogulni akarnak, a kanász ki kisbíró, a kisbérlő, a ki birtokos akar lenni, a kisbirtokos, a ki közép-birtokos, a kereskedő, a ki nagyobb kereskedő akar lenni, beleütköznek láthatatlan gerendákba, mint a padlásszoba gerendáiba megüti az ember a fejét, ha nagyon felemelkedik. Nem tudja hogyan, beleütközik a kötött birtokba, az adórendszerbe, a közigazgatásba, azon számtalan társadalmi válaszfalba, mely fenáll. Ezen csak egy segíthet és ez a liberalizmus.

S mert ez így van, azért nem azt mondja, hogy elmehet, hanem, hogy jönni fog.

XI. vitaülés 1904 május 17.

Prohászka Ottokár szót kért, hogy néhány megjegyzést tegyen azokra a félreértésekre, a melyek beszéde nyomában támadtak.

Reputációjának tartozik azzal a kijelentéssel, hogy ő az imádkozó kereszténységet teljesen összetudja egyeztetni a természettudománnyal, a világ mechanizmusával, a geológiával, fizikával, atomizmussal. Vészi József úr első megjegyzése az volt, hogy a keresztény szocializmusnak nincs egységes tartalma és kérdi, kit kövessünk? Hát sektáriusok, heretikusok mindenütt vannak. Különvéleményt valló

emberek, tudományban, politikában, hitben, mindenütt szerepelnek. De marad-e a szétágazó vélekedések daczára közös alap, a melyen a keresztény konzervatizmust valló embereket egyesíteni lehet? Nézetünk szerint marad.

A keresztény kath. teológia, a mi a nézeteltérésünket illeti, szintén valóságos ős-erdő. Hagában a kath. teológiában daczára ennek a zatok ős-erdőjének, megvan a haladás biztos iránya, daczára ennek a teológiai Csallóköznek, ott hömpölyög az ár, mely a posványok között is a tengerbe eltalál És hogy az életre is hivatkozzék, ott vannak a christliche Gewerkschaftok Németországban, vagy a neutrale Gewerk schaftok, melyek protestantizmustól, katholicizmustól eltekintenek és csak a keresztény alapot fogadják el s nagy sikerrel fejlődnek. És a mi hazai szövetkezeti mozgalmunk tagadhatatlanul szintén nagy sikert ér el ugyancsak ezen a közös alapon.

És azután, a mi a szétágazást és széthúzást illeti, az ugyancsak nem a mi privilégiumunk. Nézzék meg a szocializmust; 50 év óta hány reformra ébredt.

S vajjon ártanak-e Bernstein reformjai a szocializmusnak? Mindenesetre csak használnak. És a mi nézetkülönbség van még a szocializmusban és másutt, vajjon lehet-e ezzel a közös egységet agyonütni? — Úgy-e bár nem lehet. Hát azt gondoljuk, hogy a kereszténységben is daczára a különféle nézeteknek találunk még egy közös alapot s ez az alap egységet kölcsönöz a társadalmi törekvéseknek.

A keresztény szocializmus egyik alapját Vészi úr magának a szentírásnak tekintélyével akarta kifordítani, mikor azt állította, hogy az Úr Jézus a gazdag ifjúnak, ki hozzá bizalommal közeledett, azt mondta: „Ha tökéletes akarsz lenni, menj el, add el mindenedet, a mid van és jöjj, kövess engem.” Mindenesetre a memória hibájául rovom fel, hogy Vészi úr ezt így citálta: „Ha üdvözülni akarsz.” Nem, az evangélium a tökéletességet s nem az üdvözlést említi. Krisztus a magánbirtokot nem tagadja.

Azután azt mondta szóló, hogy ez alapokon fejleszteni kell a társadalmat. És rámutatott arra, hogy tényleg a középkorban sikerült az egyháznak társadalmat szervezni.

Vészi úr erre vonatkozólag azzal vádolja, hogy ezt a középkori társadalmat ideálul tűzi ki, hogy szóló arra a társadalomra, mint ideális társadalomra mutatott rá. Ez a feltevés valóságos ráfogás szólóval szemben. Mert Vészi úr nagyon jól ismeri az ő irányát és nagyon jól tudja, hogy szóló a középkori társadalmat nem tartja ideális társadalomnak.

A középkori társadalomnak okvetetlenül el kell pusztulni. Miért? Mert az anyag, amiből épült, az ember változik. Hisz szóló mondta ezt: A szabadabb ember, a műveltebb ember, az öntudatosabb ember lép be a társadalom szervezetébe, e szerint kell átalakulni a társadalomnak. Ő cseppet se lángol a középkori társadalomért, mint ideálért, csak

mint relatív tökéletességű művet dicséri és különben tudja, hogy el kell pusztulni az ilyen műnek egy bizonyos idő után.

A keresztény szocializmus nem akarja a középkori társadalmat. A keresztény szocializmus a régi alapokon akarja időszerűen, a technikai termelésnek megfelelően, a *plusz*-embernek s a több, a finomabb életnek megfelelően, a társadalmat szervezni. Mi szervezeteket akarunk. A szerv pedig nem egyforma. Az emberi testben is különféle szervek vannak. A mi társadalmunk szervezet akar lenni szervekből, különféle szervekből, különféle alakulásokból. Ezt kívánjuk mi! Nincs oly teológus, mondotta a liberalizmus mélyen t. ismeretetője, a ki a máglyákat vissza akarná hozni. Nincs oly teológus és nincs igazán hivatott keresztény szocialista, a ki a középkori társadalmat vissza akarja hozni. Hisz az eszmék egyre változnak; nem a definitiójuk, hanem a tartalmuk. Visszacsinálásról semmiféle alakban szó sincs.

Azt mondotta azután Vészi úr, hogyha nem is visszacsinalni, de legalább lassítani akarjuk a fejlődést. És ugyan ki akarja azt? A reakció akarja azt. Mi az a reakció? Reakzionáriusok azok, a kik nem ismerik a fejlődés törvényét, a kik tehát ennél fogva képtelenek megítélni az új világnak, az új alakulásoknak sürgető szükségességét. Vannak aztán reakzionáriusok, a kik elfogadják ugyan a fejlődést, de mivel a hatalom az övék, nem akarnak engedni belőle; mert hisz a hatalom mindig reakzionárius nemcsak a társadalomban és politikában, hanem a tudományban is. Vannak reakzionárius filológok, reakzionárius geográfusok, reakzionárius művészek és politikusok.

És hát mit csinálunk mi reakzionáriusok? Mi állítólag, ha nem is akarjuk visszacsinalni ezt a társadalmat az elmúlt formába, de lassítani akarjuk a fejlődést. Nem a fejlődést akarjuk mi lassítani, hanem a törtetést. Miért? Mert nincs garanciánk, hogy minden törtetés fejlődés. Ki tudná szótól meggyőzni arról, hogy a mostani társadalom túl van már azon a fokon, a melyen a gondolatokba és nézetekbe utópiák ne lennének beleszőve?

A tudományos szocializmus azt tartja, hogy már túl van az utópiáknak zenéjén, hogy tisztára tudományos, hogy Morus Tamás és a XVIII. századbeli szocialisták még utópisták voltak, de a mostani szocialisták már nem utópisták. Hát elhiszik azt, hogy a mostani szocializmusban nincs semmi utópikus vonás? Szólok nem meri ezt elhinni. Bizonyára lesznek mások is, a kik nem fogják ezt elhinni. És ha ez igaz, nem lehet akkor méltán lassítani a törtetést? Annyit jelent-e az, hogy a fejlődést lassítjuk?

Mindig alacsony niveaura száll le előtte a beszéd, valahányszor spanyol inquisitio vagy más efféle szörnyűség van belekeverve. Mi köze neki a spanyol inquisitiohoz? Méltányos volna-e, ha pl. az orvostudománynak szemére vetnék, hogy mennyire gyötörte és kínozta az emberiséget? Úgy-e nem volna méltányos?

Az egyház épügy mint egyáltalában az emberi élet bele van szöve a fejlődésbe, annak barbárságába, tökéletlenségébe, fejletlenségébe s magával hordja mindig tökéletlenségének kínját. A későbbi századok és a fejlődés pedig elvetik ezt maguktól.

Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy minden fejlődés hosszú vajúdás. A fejlődéssel sok kín, sok tévely és sok kegyetlenség jár. Csak az volna baj, ha valaki a tévelyt igazságnak s a kegyetlen tényt elvnek tartaná. Ez nálunk nem történik.

Azt is mondták, hogy mi a háborúkat kedveljük. Szóló nem kedveli. Mondták, hogy a zászlókat megszenteljük, hogy requiemeket tartunk a vérontások emlékére.

Mutassanak a mostani fejlődésben egy más eszközt, egy más kivezető utat a bonyodalmakból. Nagyon örülne, ha ilyen kivezető útra akadnánk.

Kegyeteket, húsevőket a vegetáriánusok mind barbároknak tartják. Lehet tehát, hogy önök barbárok. De tehetnek-e róla nevelésük és a tényleges állapotokat tekintve?

Azt mondja Vészi úr, hogy szóló a természettudományokból leszűrődött igazságokat itt palam et publice meséknak mondta. Ez ellen határozottan protestál. Ő a természettudományos igazságokat meséknak nem mondta. Czitálta Platót, és czitálta Hegelt, a ki azt mondja, hogy a filozófiák egymásnak-sírásói. De a természettudományos igazságokról egyáltalában nem beszélt.

Szóló a filozófiát nem tekinti természettudománynak; ezek közt óriási különbséget lát. A filozófiákat mondhatja meséknak, mert ezzel csak azt állítja, a mit más, nagy tekintélyű emberek állítottak már előtte.

Vészi úr a bibliának elbeszéléseit legendáknak mondta.

Tiszteljük egymás meggyőződését. Ki bizonyította be, hogy a biblia legenda? Szóló teológus s bátran mondhatja, hogy ő többet olvasott e tárgyban, mint az urak legtöbbje. De nem, azt még nem bizonyította be senki, hogy a szentírás fölött, mint legenda fölött bátran napirendre térhetünk. Ez csak olyan nagy mondás.

Tiszteljük meg egymást jóindulattal s legyünk első sorban tisztelettel mások meggyőződései iránt.

Vészi József vett idézetekkel bizonyítja, hogy az anthropomorphizált Isten fogalma ellen, mint az Isten fogalmának méltatlan eltorzítása ellen Prohászka Ottokár igen is tiltakozott és hogy az az imádkozó kereszténység, a mely ő benne lel igen rokonszenves és tiszteletreméltó megtestülést, mégis csak különbözik attól az imádkozó kereszténységtől, a mely a keresztény szocializmust szokta követni.

Azt mondja továbbá a főtisztelendő úr, hogy szóló méltatlanul vádolta a kristianizmust azzal, hogy nincs egységes állandó tartalma.

Ki kell jelentenie, hogy az említett eltérések nem olyan ártatlan nuance-ok, mint a hogy azokat előttestző föltüntette.

Szólo hangsúlyozza, hogy Harnack, a ki a berlini egyetemen a protestáns theológiát tanítja, sokkal élesebb ellentétben áll a szintén protestáns Stöckerrel, a ki ugyancsak Berlinben hirdeti az Isten igéit, mint a minő ellentétet ő tudna megkonstruálni a főtisztelendő úr között s közte. Meg van győződve, hogy a szigorúan theológiai kérdéseket kivéve, sokkal könnyebben tudna ő vele találkozni, mint Harnack Stöckerrel, holott mindakettő protestáns, mindakettő theológus, mindakettő protestáns theológus és mindkettő egy városban, a rex episcopus palotájának árnyékában hirdeti isteni megbízásból az Isten igéit.

Menjünk tovább az egység tekintetében. Tolstojról azt mondja, hogy csak egy nuance. Ha Tolstojt kérdezzük meg, ki krisztusi szellemben él és tanít és semmit sem szeret úgy, mint megbocsátani: Tolstoj lesz olyan nagylelkű, hogy azt mondja, igenis csak egy nuance, pedig ő az egyház kötelékén kívül áll. De ha elmegyünk ahhoz az emberhez, a ki száznegyvenmillió ember felett a legnagyobb hatalmat gyakorolja, Pobjedonoscevhöz és megkérdezzük, hogy nuance-e az, a mi őt Tolstojtól elválasztja, akkor ő egy szót sem szól, hanem belenyúl a láda fiókjába és kiveszi onnan az elátkozási okiratot oly megható gyöngédséggel, mint a minővel a 90 éves Tolstojnak most mondja: „Ha pedig kiadod a párádat, egyházi eltemetésben nem fogsz részeseülni.” Hogy ha ez csak nuance, akkor szólnak igazán elvesztek a mértékei a fogalmak megmérésénél.

Ugyanígy volt a Loisy esetével is. Mit tett Loisy, ki theológiai tanár volt Parisban s ki a múlt héten nem presszióból, hanem nagylelkűségből lemondott, nehogy még nagyobb iracundiákat okozzon, s hogy szilárdul megmaradjon elvei mellett. Mit tett Loisy? Egészen ártatlan dolgot. Élt azon szabadsággal, melyet neki Prohászka Ottokár úr egyik könyvében írásban megadott: alkalmazta a történelmi kritikát az ó- és új testamentumra és így nem olyan eredményhez jutott, melyet az egyház központjában szívesen láttak volna. Pl. határozottan kimutatta, hogy a feltámadás históriai ténye az evangéliumból és a rendelkezésére álló egyéb történelmi kútfőkből bebizonyítottan nem tekinthető stb.

Ha Loisy a történelmi kritika jogával élt, a mint azt neki jóhiszemű, magasröptű és magasszemű emberek megengedik, akkor mily sors vár raja? Az inkvizíciónak nem szolgálatják át, pedig Rómában még meg van az inkvizíció, de egész más rendeltetéssel, más jogokkal, de a jogfolytonosság még ápoltatik. Mit csinálnak vele? Csak két enyhe dolgot végeznek vele. Indexre teszik munkáit, felszólítják, hogy dicséretreméltóan vonja vissza elveit s mikor ezt nem teszi-, erkölcsileg kivégzik, anatómával sújtják, az egyházból kiközösítik.

Hát ez is csak nuance? Akkor csak nuance élet és a halál, szeretet és a gyűlölet, és akkor egyáltalán nincsenek különbségek a világon, hanem csupán árnyalatokból van összetéve ez a siralom völgye.

Bizonyította a főtisztelendő úr a keresztényszövetkezetek révén, hogy a keresztény szocializmus még sem oly tehetetlen valami, mert íme alkotásokra képes. Legyen szabad a szövetségi eszme megteremtője nevében egy kissé tiltakoznia e kisajátítás ellen. A szövetségi eszme nemcsak mint eszme volt meg és intézményekben volt megtestesítve, hanem világraszóló diadalait már rég aratta akkor, mikor a keresztény szocializmus még nem motoszkált egy agyvelőben sem.

Mindenekelőtt tehát a szövetségek nem a keresztény szocializmus privilégiumai. Ezek ott virágnak legjobban, a hol keresztény szocializmus sohasem volt és talán nem is lesz — Angliában. Ha tehát egyáltalán beszélünk e helyen a szövetségekről, mint a keresztény szocializmus valamelyes nexusairól, akkor legfeljebb annyit lehet neki megadni, hogy ez közös alap, a melyen a különféle érzés és véleményű, szociális elemek egymással együtt működhetnek. A főtisztelendő úr ezt nem így mondotta, hanem úgy, hogy ez a kereszténység közös alapja.

Most megint védekeznie kell egy szemrehányás ellen. Ő az új testamentumból citált a magántulajdon ellen és azt a vádat hallotta, a mire más vallású ember létre rászolgált, hogy nem idézett híven. Ha egy nuance-szal többet mondott, ezt visszavonja és beismeri, hogy Jézus úgy szólott a gazdag ifjúhoz, hogy nem lehet „tökéletes.”

A magántulajdon, mint a keresztény szocializmus második pontja volt említve, mint olyan közjó, a melynek megóvása föltétlenül szükséges. Abból, hogy a Megváltó az evangéliumban nem is mondta azt, hogy nem. üdvözülhet az, a kinek magántulajdona van, még nem következik az, hogy a magántulajdon olyan intézmény, a melyet a krisztianizmusnak a maga egész prestigeéval fedezni kell.

Igaza van a t. előtte szólónak abban, hogy ő a középkor társadalmát nem mondta ideálisnak s hogy Írásaiban is ép az ellenkezőjét mondja. De ha ez így van, a minthogy így van, akkor csakugyan lehetetlen észszel megérteni, hogy a mikor itt arról van szó, hogy elfogadható-e a krisztianizmus szociológiai irányának, hogy akkor miért állítja elibünk egy szónyi megjegyzés nélkül a középkori társadalmat, azt az egyetlen társadalmi alkotást, a melyet a kereszténység felmutatni tud. Hát ha a középkor társadalma annyira tele van tévedésekkel, hibákkal, szennyel és bűnnel, akkor a középkorra, mint a keresztény szellem nyilvánulására való hivatkozás ebben a társaságban, a hol a jövő társadalmi fejlődés irányait keressük, enyhén szólva rosszul alkalmazottnak nevezhető.

Azt is hallottuk, hogy a keresztényszocializmus, vagyis a konzervativizmus nem ellensége a fejlődésnek, hogy nem akarja megakasztani a fejlődést, hanem csak a törtetést. Hát ki a bírása annak a kérdésnek, hogy hol végződik a fejlődés, és hol kezdődik a törtetés? Hogyha a haladás minden kérdését egy választott bíróság elé, melynek székhelye Jeruzsálemben, Rómában vagy Hágában volna, vinnők s meg

kérdeznők azt, törtetés-e az már, vagy csak fejlődés, akkor a társadalom egyensúlya és nyugalma rendben volna. De szóló azt hiszi, hogy azok, a kik a keresztényszocializmus tartalmát és irányát megszabták és megakarják ezentúl is szabni, nem fogják akarni senkivel megosztani azt a hatalmat, hogy e kérdésben döntsenek. Pedig nem tudja, hogy ők maguk nagyon megbízhatók-e. Ha a főtisztelendő úr írásai szerint akarunk eligazodni, akkor azt kell mondanunk, hogy nem, mert ő rámutat arra, hogy az egyházi felfogás nagyon gyakran nem volt helyes, mert gyarló emberek tartották a hatalmat kezükben.

A keresztényszocializmus tekintetében egy kis művésztétel folyik a fogalmakkal. Az ember sohasem tudja, hogy tulajdonképpen mivel is van dolga, mert annak nemcsak a neve, hanem a jellege is változik. De ha nem lehet tudni, hogy hol végződik a fejlődés és hogy hol kezdődik a törtetés, egyet biztosan meg lehet mondani, azt t. i., hogy, hol végződik a haladás és hol kezdődik a megállás. Ezt egy három éves gyerek is megtudja állapítani.

Haladást jelent-e a konzervatizmus? Nem! Megállást jelent. Azt pedig tudhatja még a gyerek is, hogy minden megállás hanyatlást jelent. Hiába tiltakoznak tehát az urak az ellen, hogy az, a mit ők képviselnek, nem reakció. Az igenis reakció, hanyatlás, mert legjobb esetben is megállás.

Azt mondja a főtisztelendő úr: ne lánczolatok minket a közép-korhoz; borzasztó komikusan hat ránk, ha a spanyol inkvizícióval jöttök elibünk, mert hisz az nincs többé. Ez igaz; inkvizíció nincs többé. Máglyák sincsenek többé. De nem ez a kérdés. A kérdés az, hogy történt-e az egyház részéről olyasmi, a mi ezeket dezavualta volna; rehabilitálták-e már azokat az igazakat, a kik szent hittel mentek a máglyára és ott lehelték ki nemes életüket; megbélyegezte-e az egyház azokat a hóhérokat, a kik ezeknek a halálát okozták a félremagyarázott legszentebb javaknak nevében?

Mostanában egy nagyon dicséretes, nemes és tiszteletreméltó igyekvés nyilvánul meg ép azon oldalról, a melynek egyik legneme-sebb képviselőjét tiszteljük a főtisztelendő úrban; azt az igyekvést t. i., hogy ezzel a múlttal szakítani kell. Ez a szakítás azonban dezavualás nélkül lehetetlen, mert magas oromról öt világrészre láthatóan kell megbélyegezni azokat, úgy, hogy soha többé vissza ne térjenek e koroknak sötét démonai.

Azt mondja a főtisztelendő úr, hogy az is igazságtalan vád, hogy ők megáldják a háborúba induló seregeket. Igazságtalan ez a vád? Nem! Ők csakugyan megteszik ezt, pedig erre az evangélium támogatást nem nyújt. Hiszen Jézus azt tanítja, hogy: „A ki jobb arczodat ütötte meg, annak tartsd oda a balarczodat is!” „Légy alázatos! Légy irgalmas! Így fogsz majd tökéletesülni vagy üdvözülni!” Most talán jól czitált. Az egyház feladata volna, hogy olyankor, mikor arra hívják, hogy Jézus nevében áldja meg a háborúba induló seregeket, a kik

ölni mennek, vagy elmennek magukat megöletni, megtagadná az áldást és legalább akkora anatómával sújtaná a háborúskodó fejedelmeket, mint Loisyt.

Úgy érzi, hogy az a kontroverzia, a mely itt köztük folyik, legalább is 2600 esztendőös. Ezt a kontroverziát itt mi elintézni nem fogjuk. A mit tehetünk azonban, azt tesszük meg. Ő a maga részéről legalább a homines bene volentes, a jóindulatú embereket, a kik bár elfogultan vagy egyoldalúan, de nemes és jó lélekkel a világosságot szeretik és az igazságot keresik, azokat törekvéseikben tiszteli és a mennyiben meggyőződéseinek útját nem szegik, még támogatja is.

Tiszteletének és rokonszenvének dr. Prohászka Ottokár úr iránt ez a forrása.